

BETEKINTŐ

2010/4. szám

TARTALOMJEGYZÉK

Dorothee Wierling: A Stasi az emlékezetben

Varga Krisztián: A harmincas évek politikai rendőrsége Wayand Tibor önvallomásában

Müller Rolf: Emlékhelytelenítés
Képek és történetek – 1956 előtt és után

Takács Tibor: Történész a kihallgatósobában 2.

Tóth Eszter Zsófia: Az István, a király, a Bikini és az ügynökök
Az 1980-as évek rockéletének emlékezete „Dalos” ügynökjelentései kapcsán

Nagy-Csere Áron: Az ügynöki hálózat emlékezete
Bevezető a Miklós Györggyel készült életútinterjúhoz

Cseh Gergő Bendegúz: Megsemmisülnek-e maguktól is az állambiztonsági iratok?
Egy nemzetközi állományvédelmi konferencia tanulságai

Krahulcsán Zsolt: A politikai rendőrség pártszervezeteinek állambiztonsági tevékenysége a korai Kádár-korszakban

Tabajdi Gábor: Kis állambiztonsági topográfia: titkos lakások Budapesten 1956–1978

Fekete Rajmund: „Egy autót felgyújtani bűncselekmény. Ha több száz autó lángol, az politikai cselekvés” – Ulrike Meinhof és a nyugatnémet terrorizmus

Sarah Colvin: Ulrike Meinhof and West German Terrorism: Language, Violence and Identity. Camden House, Rochester. 2009. 265 oldal.

Dorothee Wierling

A Stasi az emlékezetben*

A kérdés jelentősége

Az NDK-s állambiztonsági szolgálat, a Stasi emlékezetének kérdésével keveset foglalkoztak a témával kapcsolatos publikációk, legalábbis azok személyes emlékeit illetően, akiket besúgóként, megfigyeltként vagy akár egyszerű NDK-s lakosként közvetve vagy közvetlenül érintett a Stasi létezése és/vagy tevékenysége. Kivételt ez alól csak az egykori politikai foglyok és ellenzékiek visszaemlékezései jelentenek.¹ Mindez éles ellentétben áll azzal a szereppel, amelyet ez a szervezet a közéleti diskurzusban, illetve az NDK-s múlt tudományos vagy zszurnalisztikai feldolgozásában játszik. E téren ugyanis a Stasi a Német Szocialista Egységpárt uralmának – és ezzel együtt mindannak, ami miatt az NDK-t egy elnyomó rendszerként élték meg az ott lakók – központi elemeként komoly jelentőséggel bír.² De még ez a fajta szakirodalom – különösképpen a történelmi írások – sem a Stasi az egyes állampolgárokra és ezen keresztül az egész társadalomra gyakorolt hatására koncentrálnak, hanem magára a szervezetre, illetve az ennek berkein belül működő tettesekre – tehát a Stasinak az NDK hatalmi rendszerén belül elfoglalt pozíciójára, valamint ügynökeinek tevékenységére.³

Mivel magyarázható ez a diszkrepancia? Erre kézenfekvő, ugyanakkor banális magyarázat volna, hogy a Stasi titokban tevékenykedett, és ezért többé-kevésbé észrevétlen maradt még azok számára is, akiket célszemélyként megfigyelésre kiszemeltek. Ami pedig magukat a besúgókat illeti, nekik az NDK megszűntével eggyel több okuk volt arra, hogy fenntartsák álcájukat – míg 1989 előtt a lelepleződés elsősorban politikai szempontból volt kínos, addig az újraegyesítés után ez kiegészült a társadalmi pozíció elvesztésének veszélyével, a társadalmi megvetettség és adott esetben a büntetőjogi felelősségvállalás fenyegetésével is. Az eddig felsorolt lehetséges magyarázatok azonban nem kielégítőek, hiszen egyrészt jó néhány egykori besúgó nem rejtette véka alá múltbeli cselekedeteit, és a munkahelyén vagy asztaltársaságban egészen nyíltan beszélt a Stasihoz fűződő viszonyáról. Másrészt sokan igenis tudatában voltak annak, hogy a Stasi megfigyelte őket, mégis keveset beszéltek erről a tényről, vagy egyszerűen a maguk módján elbagatellizálták a dolgot. Azt a kérdést, hogy a Stasi miért nem vált a magánjellegű visszaemlékezések központi témájává, a továbbiakban kerülő úton próbáljuk megközelíteni, méghozzá azon a kérdésen keresztül, hogy *milyen formában* jelenik meg ezekben a Stasi – már amennyiben egyáltalán megjelenik.

Egy dolgot azonban már most megállapíthatunk. Annak, hogy a Stasi-kutatás keveset foglalkozott e szervezetnek az egyénre és a csoportokra gyakorolt hatásával, illetve hogy a visszaemlékezésekben (pl. történészek esetében) egyfajta visszafogottság tapasztalható a Stasival kapcsolatos élmények terén, egyik fontos következménye, hogy a megfigyelt leggyakrabban tehetetlen áldozatnak tűnnek, nem pedig olyan önálló cselekvőnek, akik a maguk módján dolgozták fel a megfigyelés gyanúját vagy tényét, s e tapasztalat alapján dolgoztak ki különböző életstratégiákat, értelmezték saját életüket és a társadalmat, amelyben éltek – és ennek megfelelően emlékeztek meg minderről a jelenben.

Emlékezés és elbeszélés

Mielőtt a tartalmi kérdésekre rátérnénk, három módszertani problémát tisztáznunk kell. Az első kérdés, hogy milyen forrásokkal dolgoztunk a Stasival kapcsolatos személyes emlékek elemzésekor. Első, ide vonatkozó megjegyzésünk ahhoz a magától értetődő, mégis gyakran figyelmen kívül hagyott tényhez kapcsolódik, hogy az emlékekről egyáltalán nem tudunk érvényes megállapításokat tenni egészen addig, amíg nem lesz belőlük elbeszélte történet. Mindazt, amire az emberek emlékeznek, azaz belső képként rögzíteni tudnak, csak töredékesen közlik, azaz kommunikálják, öntik nyelvi formába.

Bár ebből arra következtethetnénk, hogy az elbeszélések a múltbeli történések élményeit adják vissza, mégis veszélyes lenne e következtetést megfordítva azt kijelenteni, hogy az elbeszélő történések az emlékezet összességét adják ki, és az, ami nem képezi részét az elbeszélésnek, az nem is tekinthető emlékeknek. Az a tény tehát, hogy a Stasival kapcsolatos emlékeket nem, vagy csak töredékesen beszéljük el, még nem jelenti azt, hogy nem is léteznek ilyen emlékek, vagy akár az „elfojtás” jelensége lépne fel. Ebben az esetben inkább az emlékezet el nem beszéltével van dolgunk – legyen annak bármilyen oka is. Lehet szó olyan elfelejtett dolgokról, amelyek egy beszélgetés – például egy *oral history* interjú – során merülnek fel és fogalmazódnak meg (vagy sem), de lehetnek ezek akár olyan elfojtott emlékek is, amelyek azért szorultak háttérbe, mert ezen emlékek veszélyeztetnék vagy túlzottan megterhelnék az emlékező énjét. Időnként azonban előfordul az interjúkban, hogy az ilyen típusú, elfojtott emléktartalmak önkéntelenül artikulálódnak, például olyan elszólások formájában, melyek jelentése az elbeszélő számára gyakran rejtve marad, a leírt szövegek tartalmi elemzése során azonban napfényre kerül.

Az eddig felsorolt okokból a továbbiakban nem emlékekről, hanem elbeszélésekről, azaz az emlékezet kommunikált részéről fogunk beszélni – olyan emlékekről tehát, amelyek hozzáférhetők, értelmezhetők és elemezhetők.⁴

Ki beszél?

Az emlékek és elbeszélések személyesek, azaz egy konkrét személyhez köthetők. A Stasi jelenlétét sok ember – nem csupán a besúgók és a megfigyelték – érzékelte az NDK-ban. A szervezet a legkülönbözőbb emberek életében játszott ilyen vagy olyan szerepet, és ebből következően rendkívül sokféleképpen jelenik meg az emlékekben és elbeszélésekben. A nyugatnémetek például ma is egészen másképp emlékeznek meg róla, mint a keletiek, ugyanúgy, ahogy már az NDK létezésének idején is különbözött a két országban a történések érzékelése. Amikor 1987-ben Lutz Niethammerrel és Alexander von Platóval közösen az NDK-ba utaztunk, hogy az államosítással kapcsolatos emlékeket gyűjtő projekt keretében életútinterjúkat készítsünk az NDK-t létrehozó generáció tagjaival,⁵ a minden saroknál – például egyházi épületek előtt – „feltűnés nélkül” álldogáló megfigyelők láttán érzett kísérteties érzések időnként a besúgórendszer valós kiterjedésével szemben mutatott naivitással és tudatlansággal keveredtek – legalábbis ami személyemet illeti. Azok az NDK-polgárok azonban, akikkel találkoztunk, nem dolgozták fel olyan könnyedén a megfigyeltség veszélyét, mint mi, akiknek semmi félnivalójuk nem volt tetteik bármiféle negatív következményétől. A besúgók – legyenek azok hivatalos vagy „nem hivatalos munkatársak” – nyilvánvalóan egészen másként emlékeznek és mesélnek a Stasiról, mint a potenciálisan vagy valóságosan megfigyelték. Az emlékek aszerint is különbözhetnek, hogy valaki csupán azért tekintette-e magát a Stasi célpontjának, mert az NDK állampolgára volt, vagy ténylegesen volt oka e feltételezésre, és különösen fontos, hogy azok közé tartozott-e, akik az ún. operatív cselekmények során a Stasi tevékenységének célpontjává vált.

Számomra, mint az NDK-val foglalkozó társadalomtörténész számára, különösen érdekes az a kérdés, hogy egy konkrét társadalmi csoporthoz való tartozás meghatározza-e a Stasival kapcsolatos tapasztalatokat, emlékeket, valamint ezek értelmezését és elbeszélését. Tudomásom szerint e kérdést még nem kutatták, holott a Birthler-hivatalnál [2000 óta a Stasi-iratok őrzésével megbízott szövetségi hivatal; a BStU vezetője Marianne Birthler, innen a szervezet köznyelvi elnevezése – a ford.] (és csakis ott) őrzött adatsorok kiváló forrást kínálnak azon kérdés megalapozott megválaszolására, hogy mely társadalmi csoportokat érintette leginkább az NDK-ban a Stasi-jelenség. Hogyan értelmezzük például az a tény, hogy a hivatalos és nem hivatalos munkatársak döntő többsége férfi volt? Mit jelent az, hogy az NDK munkásosztálya (itt elsősorban a termelésben résztvevő, alacsony képzettségű és munkabérű dolgozókra gondolunk) mind a besúgók, mind pedig a megfigyelték között jelentősen alulreprezentált volt? Miért voltak ezzel szemben mindkét csoportban felülreprezentálva az értelmiségiek és az ún. káderek?⁶ És végül hogyan változott meg a Stasi különböző

generációkra gyakorolt hatása a nem hivatalos besúgói hálózat 1970-es évektől történő kiépítése nyomán?

Másként fogalmazva: önmagában a besúgók és megfigyelték három fent nevezett központi társadalmi kategóriába – nem, társadalmi réteg, generáció⁷ – történő besorolása nagyjából felvázolhatja az egyes társadalmi csoportoknak a hatalom megszilárdításában, illetve veszélyeztetésében játszott szerepét. Ami számunkra különösen érdekes, azok a fentiek alapján az érintettek emlékeiben és elbeszéléseiben kirajzolódó minták. Márpedig ha az állambiztonságról és az emlékezetről beszélünk, akkor mindkettőt történetileg kell megfejtenünk, egyrészt a társadalom, másrészt az idő szemszögéből.

Az elbeszélések kontextusa

Az eddig elmondottakból következik, hogy az emlékezet elbeszélése független a megélt élményektől – ami az emlékezet kapcsán folyó aktuális vita fényében egyáltalán nem magától értetődő.⁸ Az elbeszélés azonban nem csak a valójában megélt dolgoktól függ. Az interjúpartnerek mindig törekednek arra, hogy személyes emlékeiket megfeleltessék azon társadalmi réteg konvencióinak, amelyhez tartozónak érzik magukat. Az efféle emlékforgatókönyvek kollektív szerzősége többféle forrásból táplálkozhat: így például meghatározó lehet a nemi, a generációs vagy az osztályhovatartozás. Ezt egészíthetik ki olyan, nyilvánosan hozzáférhető elbeszélések és értelmezések, amelyekkel azonosulni szeretne az elbeszélő – vagy épp ellenkezőleg, amelyektől elhatárolódik.⁹ A Stasi nyilvánosságban való megjelenésének kapcsán nagyon sokféle reakcióval találkozhatunk. Úgy tűnik, hogy ez a szervezet az NDK-val kapcsolatos élmények központi elemeként inkább a nyugatnémet történelem részévé vált, miközben azok, akik ezt a látásmódot saját tapasztalataikkal hitelesíthetnék, egyre inkább eltávolodnak az efféle értelmezésektől; sőt egy olyan tendencia mutatkozik, miszerint keletnémetként gyakran éppen azokkal azonosulnak, akiket – például az egyesítés után néhány keletnémet politikust – ügynöki tevékenységgel vádoltak.¹⁰ Ezalól az egyetlen kivételt az NDK korábbi ellenzékének tagjai jelentik, akik azonban éppen azért szorultak a keletnémet társadalmon belül marginális pozícióba, mert a Stasi által történt elnyomtatásukat hangoztatták. Másképp fogalmazva: a német egyesítés anyagi, társadalmi és mentális hatásai által okozott csalódás egyfajta retrospektív azonosuláshoz vezetett az NDK-val mint állammal, ami az NDK „Stasi-történelmének” növekvő elutasítását hozta magával.¹¹

A Stasi-történetek speciális elbeszélő helyzetén felül két további feltétel határozza meg általában minden interjú formáját: egyrészt az emlékező elbeszélő aktuális életrajzi helyzete, másrészt pedig az interjú készítőjének személye, valamint az interjú készítésének módja. A mi szempontunkból mindenképp meghatározó, hogy az NDK-val kapcsolatos tapasztalatok mennyire tartósan voltak negatívak vagy akár traumatizáló hatásúak; mennyire okozott a politikai rendszerváltás az egyéni életúton belül fordulatot, s amennyiben igen, akkor inkább pozitív irányban történt-e a változás, vagy inkább az újraegyesítés vesztesével van-e dolgunk. Ezzel persze nem azt akarjuk mondani, hogy az NDK-val kapcsolatos negatív élmények szinte felszínre hozzák a Stasi-emlékeket, míg az újraegyesítéssel kapcsolatos negatív élmények az elnyomáshoz fűződő történetek háttérbe szorulásához vezetnének. Az emlékezetet rögzítő interjúnál sokkal bonyolultabbnak mutatkozik az a kísérlet, melynek során az emlékező az elbeszélő életrajzot egyensúlyba próbálja hozni saját emlékeivel.

Az *oral history*val kapcsolatos szokásos előítéletekkel szemben az interjú készítőjének személye nincs különösebb hatással az elbeszélés formájára, feltéve, hogy az interjú készítője szakszerűen jár el, lehetőség szerint háttérbe vonul, nem használ szuggesztív kérdéseket és értékítéleteket, ugyanakkor bátorítja az emlékezőt a képszerű emlékezetre, egyúttal az elbeszélő történetei iránt érdeklődést és tiszteletet mutat. Persze nagy a különbség aközött, hogy egy nyugatnémet interjúkészítőnek sok mindent előbb el kell-e magyarázni (ami inkább produktív az interjú szempontjából, amennyiben sikerül ennek segítségével a bizalmi légkört kialakítani), vagy hogy egy ugyanazon generációból és társadalmi rétegből származó keletnémet már eleve ismerős dolgokról hall (ami megteremtheti az interjú intimitását, ugyanakkor azonban oda vezethet, hogy

sok dolog nem kerül szóba). Az az elképzelés azonban, hogy az elbeszélő történeteit elsősorban a kérdező elvárásainak való megfelelés igénye határozza meg, inkább a történészek túlzott elbizakodottságára utal, semmint hogy az *oral history*val foglalkozók tapasztalatai ezt ténylegesen bizonyítanák.

Elbeszélői minták

Azt a kérdést, hogy a Stasi – kvantitatív és kvalitatív szempontból egyaránt – milyen szerepet tölt be az emlékezetben, legjobban a különböző elbeszélői minták meghatározásával tudjuk megközelíteni. Bár az emlékek és elbeszélések mindig személyesek, és ezért egyénenként különbözőek, mégis bizonyos társadalmilag meghatározott mintákat, illetve a kulturális eszközkészletben meglévő elbeszélői műfajokat követnek.¹² Ezek az elbeszélői minták úgy érvényesülnek, hogy az emlékek a referenciacsoporton – legyen az a család vagy akár egy politikai párt – vagy az egész társadalmon belül alakulnak ki és formálódnak elbeszéléssé, méghozzá olyan elbeszéléssé, amelyet az adott csoport elfogadhatónak és másokkal – így például a nyugatnémet kutatókkal – szemben kommunikálhatónak tart. Az elbeszélői minták tehát elbeszélői közösségekben keletkeznek, és a csoporthoz való tartozást biztosítják, vagy az abból való kimaradást szolgálják.¹³ E mintákban ugyanakkor megtalálható az egyén azon igénye, hogy összhangba hozza a valós emlékeket az elbeszéléssel – éppen ezért találunk az elbeszélésekben mindig többet pusztán egy közösen elfogadott jelrendszer sztereotip formuláinál.¹⁴

Az elbeszélői minták itt következő felsorolása három különböző forráscsoporton alapszik. Egyrészt a már említett, 1987-es *oral history* projekt anyagán, ahol az NDK megalakulásának generációja állt a kutatás középpontjában. Akkoriban az NDK különböző városaiban (Eisenhüttenstadt, Bitterfeld, Karl-Marx-Stadt) nagyjából 150 életútinterjút készítettünk. A második kutatást egyedül végeztem, méghozzá az 1949/50-es születésű NDK-lakosok megkérdezésével. Összesen 25 interjú készült e kutatás során, elsősorban Lipcsében.¹⁵ A szóbeli elbeszélések feldolgozása mindkét projekt esetében hasonlóképpen zajlott: először megkértük a beszélgetőpartnereket, hogy saját maguk által alkotott csomópontok mentén meséljék el egész életüket. Ez az elbeszélés minden esetben különböző hosszúságúra sikerült. Egy második fázisban az első elbeszéléshöz kapcsolódó kérdéseket tettünk fel, amelyek az elbeszélés esetleges foghíjaira, ellentmondásaira, vagy egy-egy részlet részletesebb kifejtésére vonatkoztak. Végül egy rövid kérdőívet használtunk, amely inkább ellenőrző szerepet töltött be; a lista segítségével ellenőriztük, hogy minden beszélgetőpartnerert megkérdeztünk-e a fontosabb témákról. Tehát minden beszélgetőpartnerünknek háromszor volt alkalma arra, hogy a számára fontos témákra kitérjen. 1989 előtt a Stasi a legkevésbé sem tartozott azon témakörök közé, amelyekről nyíltan beszéltek volna a magnófelvétel során.

Az eddig felsorolt kutatások során keletkezett anyagokat egészítik ki azok a tapasztalatok, amelyeket barátokkal és idegenekkel az újraegyesítés előtt és után folytatott beszélgetésekből nyertem, ahol többek között a Stasiról is szó esett. A továbbiakban igyekszem ezeket is figyelembe venni azon kevés, 1990 után megjelent publikációval együtt, amelyek a Stasi emlékezetével foglalkoznak. Az itt következő elemzések célja azonban nem lehet több mint ösztönzést adni a feltett kérdés alaposabb, átfogó elemzésére és megválaszolására.

A Stasi, a hétköznapok kimondhatatlan része

Az elsődleges elbeszélői minta a hallgatás. A legtöbb élettörténeti elbeszélésben ugyanis a Stasi egyáltalán nincs jelen, vagy csupán elhanyagolható szerepet játszik. Persze a hallgatást nehéz értelmezni, különösen esetünkben, ahol a politika és társadalom olyan titkos szférájáról van szó, amelyben a hallgatás központi jelentőségű lehet, méghozzá mind a besúgók, mind pedig a (potenciális) megfigyelték oldalán. Előbb azonban térjünk ki a hallgatás legkézenfekvőbb magyarázatára. Annak lehetőségére gondolunk, hogy az NDK lakosságának jelentős része úgy érezte, hogy életét nem befolyásolta a Stasi, és így olyan dologról hallgat, amelyet valóban nem is tapasztalt meg személyesen. Ez minden

bizonyal elsősorban az NDK alsóbb társadalmi rétegeire igaz,¹⁶ legalábbis az NDK történetének azon szakaszától kezdve, amikor a besúgórendszer kiépítése megtörtént, azaz az 1970-es évektől. Az „egységes gazdaság- és társadalompolitika” jegyében történő depolitizálódás ezen fázisában a hatalom lemondott a munkásosztályról mint kollektív történeti entitásról – ahogy ezt maga a munkásosztály is tette, legalábbis politikai szempontból. Ennek eredményeként a konfliktusok a gyárakon belül zajlottak, vagy csupán az ellátási gondokra korlátozódtak, olyan területeken maradtak tehát, ahol közvetlen politikai veszély nem állt fenn, vagy legalábbis nem volt szükség a Stasi komolyabb beavatkozására. Abban az esetben viszont politikai üggyé vált a dolog, ha valamilyen formában több ember szervezeten (és nem spontán módon) cselekedett. Ilyenek például a csoportos beadványok, vagy azok az esetek, ahol egy társadalmi probléma nyilvánosságra kerülése esetlegesen az egész társadalom figyelmét magára vonta volna.¹⁷ Aki azonban tartotta magát a szabályokhoz, az többnyire háborítatlanul élhetett, és úgy tűnik, hogy mindössze a határátlépések – adott esetben a szó szoros értelmében, például egy Nyugatra való utazásról szóló kérvénynél – vezettek állambiztonsági ellenőrzésekhez. Ennek ténye az érintettben is tudatosult, hiszen az ellenőrzés eredménye döntő jelentőségű volt számára.

Létezik azonban az elhallgató hallgatás is, elsősorban azok esetében, akik hivatalos vagy nem hivatalos munkatársként a Stasinak dolgoztak, és ezért a félelem, a szégyenérzet vagy éppen az ellenkezés motiválja a hallgatásukat. Éppen ez, a nyomós és egyértelmű bizonyítékok ellenére történő, tagadó elhallgatás az, amit nem mindig lehet egyszerű hazugságnak értékelni – ezekben az esetekben természetesen megvannak az emlékek, de ezeket nem szabad kimondani. Más a helyzet azon eseteknél, ahol valóban az elfojtás gyakran emlegetett jelenségével van dolgunk. Így például egy idősebb NDK-s kolléganőm, aki éppen elveszítette egyetemi állását, mert bizonyítottan nem hivatalos munkatársként tevékenykedett, zavartan közölte, hogy egyszerűen nem emlékezett már a beszerzésének körülményeire, sőt annak tényét egészen addig el sem hitte, amíg a kezébe nem nyomták beszerzési aktájának egy másolatát, egy olyan szöveget, amely számára ismeretlennek tűnt. Ebben az esetben számomra teljesen hihető, hogy ő, aki az 1950-es években fiatal pályakezdőként, egy antifasiszta családok gyerekeit nevelő internátus végzőseként állt szolgálatba, majd az 1960-as években lépésről lépésre visszavonult a nem hivatalos munkatársi tevékenységtől, élettörténetének ezen részét leválasztotta és elrejtette maga elől, egészen addig, míg a német egység megteremtésével egy írásos bizonyíték nem emlékeztette életének erre a fázisára.

A hallgatás harmadik lehetséges összefüggése ugyancsak a szégyenérzethez kapcsolódik, de a Stasi által meggyalázott, megalázott áldozatok szégyenéhez. A Stasi egy-egy személy életébe történő masszív beavatkozása által kiváltott félelem, tehetetlenség és zavartság elhallgatásának lehetősége az egykori élmény megrázó hatásának mértékétől függ. Így például egy 1949-es születésű interjúpartnerem, Stefan Reuter (álnév) képtelen volt érthetően, összefüggően beszélni azon kellemetlen élményeiről, amelyek az 1970-es évek végén érték, amikor nyugatra akart szökni, de elárulták, letartóztatták és kihallgatták, majd a bautzeni börtönbe csukták, fogsága alatt pedig felesége benyújtotta a válókeresetet. Bár a Stasi fontos szerepet kellett hogy játsszon mindezen események bekövetkeztében, beszélgetőpartnerem az interjúban sem a szervezetet, sem pedig annak konkrét tagjait nem említette.¹⁸

A Stasi mint izgalmas titok

Amikor mi, nyugatnémet történészek 1987-ben beutaztuk az NDK-t, a Stasi fontos szerepet játszott a képzeletünkben. Nyilvánvalóan ellenőrizték, hogy beutazhatunk-e (Alexander von Platótól először ezt megtagadták), s valószínűleg befolyásolták azon személyek kiválasztását is, akikkel beszélhettünk,¹⁹ sőt időnként az interjú során is jelen voltak. Az első beszélgetéseket munkahelyi terekben folytattuk le, ahol interjúpartnereink egy-egy diszkrét gesztussal utaltak arra, hogy gyanújuk szerint lehallgathatnak bennünket. Számunkra, akik semmilyen szempontból sem vállaltunk személyes kockázatot, ennek kifejezetten izgalmas és serkentő hatása volt. Egyrészt mi magunk is elkezdtünk mindenkit, aki minden ok és feltűnés nélkül ácsorgott valahol,

besúgónak gyanítani, másrészt mosolyogtunk azon, ahogy a keletnémetek képzelődnek a Stasi – szerintünk túlzottnak vélt – jelenlétéről. Meg voltam győződve arról, hogy a Stasi tudatosan terjeszti azt a dezinformációt, hogy mindenhol jelen van, mégpedig annak érdekében, hogy a tényleges apparátust a lehető legalacsonyabb létszámmal működtethesse – 1989 után aztán jobb belátásra tértem. Az 1980-as évek végén az NDK-ban a Stasi más, az interjú kívüli szituációkban is gyakran tárgyalt téma volt: így például egy karl-marx-stadti házaspár az interjú után elkísért a szállodába, de egy nagyobb kerülővel mentünk, hogy megnézzük a Stasi épületét, amely a város dombjainak egyikén feküdt. Miközben az épületet körbevevő fal mellett sétáltunk, ők végig hallgattak – későbbi elmondásuk szerint azt feltételezték, hogy mikrofonok vannak elhelyezve a fal mentén, amelyekkel lehallgathatják az esetlegesen a Stasit bíráló kijelentéseket. Hasonlóképp viselkedett egy lipcsei barátom, akivel 1988-ban találkoztam Kelet-Berlinben. Amikor az Unter den Linden-en sétáltunk a Brandenburgi Kapu irányába, hirtelen ő is hallgatásba burkolózott, és az alacsony utcai lámpákra mutatott, amelyekben a Stasi által elhelyezett mikrofonokat sejtett, melyekkel a Nyugatra menekülni szándékozókát hallgathatnak le – közölte velem később egy „biztonságos” helyen.

A „Nagy Testvér” (aki – amint azt az általam megélt példák mutatják – beszélgetőpartnereim fantáziájában látszólag sokkal gyakrabban jelent meg személytelen mikrofonok, mint hozzájuk esetleg közel álló személyek képében) állandó jelenlétének és mindentudásának mítosza bizonyos tekintetben tovább nőtt az emberek emlékezetében. Továbbra is hozzátapad épületekhez és helységekhez, és még mindig a hideglélés és egy titkos határvonal átlépésének érzése kerülgeti az embert, amikor a Stasi vezetőinek szobáiba lép a berlini Normannenstraße-n vagy a lipcsei „Runde Ecke”-n [ma mindkét épületben a Stasi múltját bemutató múzeum, illetve emlékhely működik – a ford.]. E helyek azonban többnyire a besúgórendszer szörnyűségét, groteszk mivoltát, és bizony, nevetségességét is konzerválják. A Stasi börtöneinek celláit kivéve az állambiztonsági tevékenység mögött rejlő félelem és elnyomás háttérbe szorul.²⁰ Figyelemre méltó ugyanakkor a Stasi egykori épületeinek nem muzeális jellegű funkcióváltása az újraegyesítés után. Míg a lipcsei Stasi-központ egykori reprezentatív főbejárata ma egy történeti kiállításra vezet, a körzeti Stasi-vezetés hajdanvolt üléstermében pedig – az 1990-es évek elején legalábbis még – egy polgárjogi mozgalom tartott megbeszéléseket és workshop-okat,²¹ addig az épületkomplexum másik oldalán egy újabb építésű háztömbnek nyitottak bejáratot, amelyben az újraegyesítést követően a munkaügyi hivatal kapott helyet. Az épület egykori használóira utalt a számos biztonsági ajtó, és – legalábbis így szól a lipcsei legenda – maguk a munkatársak is, akik részben megtarthatták egykori irodáikat.

A Stasi mint „normális” NDK-hivatal

Azt az elbeszélői mintát, amely a Stasit az NDK hatalmi rendszerének integráns, ezzel együtt kiszámítható, de semmiképp sem fenyegető részeként írja le, elsősorban a szervezet egykori tagjai között találjuk meg, méghozzá mind a hivatalos, mind pedig a nem hivatalos munkatársak között. Ezt a vélekedést a legnagyobb meggyőződéssel (és egyúttal a legmeggyőzőbben is) a „külföldi felderítéssel” kapcsolatban hangoztatják, ami az elbeszélők szerint minden szuverén állam feladata, és egyébként is politikai rendszertől független jelenség volt a hidegháború idején.²²

A belső hatalmi viszonyokról általában azt állítják, hogy a Stasi megfigyelő tevékenysége szükséges volt, és nem annyira a konkrét személyre, mint inkább az általános célokra koncentráló ellenőrzést szolgálta: például a termelés és az ellátás biztosítása, a rendszerkritika okainak időben történő felismerése és megszüntetése, az eskaláció elkerülése, vagy általában a tömegbázisától eltávolodott és egyúttal elidegenedett politikai vezetés rendszeres tájékoztatása az NDK társadalmi valóságáról. Ezt a hivatalos munkatársaknál gyakran megfigyelhető elbeszélői mintát a nem hivatalos munkatársak azzal egészítik ki, hogy besúgói tevékenységük kritikai szerepére helyezik a hangsúlyt. Többnyire azt az érvelést ismétlik ezzel meg, amellyel – elsősorban az értelmiség köréből – annak idején őket is beszervezte a Stasi. Az emlékezet

szempontjából fontos, hogy ne egy instrumentalizált elbeszélésből induljunk ki, amivel az újraegyesítés után a besúgói tevékenységet igazolni akarták. Ehelyett a tulajdonképpeni probléma itt is az lehet, hogy az elbeszélők azt adják vissza, amire valóban emlékeznek, és ami valóban e tettekre készítette őket. Hiszen ebből a szemszögből nézve – ahogy a hivatalos Stasi-munkatársak szempontjából is – a szervezet munkája egyfajta (titkos) kritikus nyilvánosságként jelenik meg, olyan területként tehát, amelyben a kritikus értelmiségiék már a felvilágosodás óta társadalmi szerepük legfontosabb elemét látják. A nem hivatalos munkatársi tevékenység néhány értelmiségi vagy magát annak képzelő ember számára úgy tűnhetett, mintha a valódi tudást birtoklók, a bölcs elemzők titkos társaságába vették volna fel őket.²³

De a potenciális megfigyelték oldalán is megtalálható a megtörténtek „normalizálására” és hétköznapivá tételére való törekvés. Ez a fajta elbeszélői minta ma minden bizonnyal az NDK-s társadalom valós önképének felel meg, amit semmiképp sem szabad a történetek egyfajta utólagos lebecsülésének tekintenünk. Erre utalnak az 1987-es NDK-tartózkodásunk során megfigyelt praktikák és beszélgetések. Az ilyen hétköznapi és egyúttal kiszámítható praktikákhoz tartozott a jelentések írása, ami jóval túlmutatott a Stasi körén. Egy bizonyos vezetői szinten felül a munkahelyi „normalitáshoz” hozzátartozott az, hogy jelentéseket kellett írni – amelyek adott esetben a Stasihoz kerültek –, munkatársokról, egyetemi évfolyamtársakról vagy kollégákról kellett információkat adni. E „normalitás” részét képezte az is, hogy a nyugati utazásokról és a nyugati kollégákról szóló jelentések egy másolata is a Stasihoz került.²⁴ Ugyanakkor az is hozzátartozik a valósághoz, hogy egy munkacsoport vagy politikai csoportosulás tagjainak abból lehetett és kellett kiindulniuk, hogy közülük valaki a Stasinak dolgozik, és ilyenkor az tűnt a legbölcsebb döntésnek, ha ezt a gyanút az ember figyelmen kívül hagyta annak érdekében, hogy egyáltalán képes legyen dolgozni és emberi kapcsolatokat ápolni.²⁵ Egyébként az ilyen és ehhez hasonló „normalizáló” történetek nem csupán a narratív feldolgozás stratégiáira utalnak, hanem a megfelelő hozzáállásra is, hiszen a Stasi valóban egy nyíltan és hivatalosan tevékenykedő hatalmi szervezet, az NSZEP egyik hivatala volt.

A Stasi mint család

Ez az elbeszélői minta a Stasi saját belső összefüggéseit mutatja. Számos hivatalos és nem kevés nem hivatalos munkatárs bizonyos szempontból beleszületett a Stasiba, vagy valamiért, például antifasiszta családok leszármazottjaként kötődött az NSZEP-hez és annak „pajzsához”, a Stasihoz.²⁶ A rendkívül fiatal nem hivatalos munkatársak beszervezése is arra utal, hogy a Stasi egyfajta pótcsaládként kínálta fel magát.²⁷ Ezeket a történeteket legtöbbször még ma is titokban tartják, mivel ezek elmondása nem csupán magát az elbeszélőt, hanem annak családját is környezetük megvetésének tenné ki. A következő eset betekintést ad ebbe a dilemmába. Egy lány, aki iskolai osztályával meglátogatta a lipcsei „Runde Ecke”-t (ahol egy olyan munkatárs vezette őket, aki maga is ellenzéki háttérrel rendelkezett), így szólalt meg az épületben: „Itt dolgozott az apukám.” Bátor-dacos vallomásával azonban egyúttal el is árulta édesapját.²⁸

Egyik interjúpartnerem, Britta Jansen (álnév) számára is komoly problémát jelentett beszervezéséről és besúgói tevékenységéről beszélnie, annak ellenére, hogy később ő maga is a Stasi áldozatává vált, miután átállt az ellenzékhez, s emiatt börtönbe is került. A beszervezéséről szóló elbeszélésében három elem játszik fontos szerepet: az „elkövetői aktájába” való betekintés megtagadása miatti panasza, valamint a besúgói tevékenység kezdeteinek indoklása – miszerint egy feltehetően megalapozottan gyanúsított nyugatnémetről írt jelentéseket – mellett beszervezését és besúgói tevékenységét elsősorban családi kötődésekkel magyarázza. Beszervezésének történetében édesanyja játszik központi szerepet, aki maga is ún. „titkos társadalmi munkatárs” [Gesellschaftlicher Mitarbeiter Sicherheit, röviden GMS, olyan informátor, aki nyíltan lojális volt az államhoz, és pártfunkcionáriusként vagy szakszervezeti vezetőként gyűjtött információkat elsősorban közéleti személyiségekről – a ford.] volt, amiről interjúpartnerem csak 1989 után szerzett tudomást. Az édesanyja meglátogatta a lányát Berlinben, és ekkor szervezett egy találkozót Britta Jansen későbbi tartótisztjével, aki

egyfajta apatípusként lépett fel, és aki aztán ráállította a lányt a fent említett nyugatnémet személy megfigyelésére, aki idegen árulónak számított az NDK-ban, egy olyan államban, amelyet Britta szülei – mindkettejük az átnevelt Hitlerjugend generáció tagja volt – révén tanult meg szeretni.²⁹

A Stasiról mint családról alkotott elképzelés már az NDK-s időkben is gyakran volt a Stasi-munkatársak önképének része, amire számos forrás utal, nem utolsósorban a hivatal élén állók kijelentései, amelyeket véleményem szerint helytelenül tekintenek szimpla cinizmusnak.³⁰ A családoknak megvannak a maguk titkai, amelyeket idegenekkel nem osztanak meg. Ezzel a hallgatási kötelezettséggel van még manapság is dolgunk, és lehet, hogy ez az állapot örökre megmarad. Ezért nem rendelkezünk túl sok elbeszéléssel, miközben számos elhallgatott emlék létezhet.

Az emberi tartásról szóló történetek

A Stasiról való hallgatással összefüggésben említettük azt a problémát, hogy a szervezettel kapcsolatos emlékek a megfigyeltékben olyan félelmetesnek és szégyenteljesnek hathattak, hogy nehéz számukra ezen élményeket elmondani, ezért inkább elhallgatják vagy esetleg akár el is fojtják őket. Létezik azonban az elkerülésnek egy másik stratégiája is, mégpedig az ilyen típusú emlékek abszurd, komikus történetekké alakítása a bohózat műfaji kellékeivel, vagy akár a Stasi felett aratott győzelemről és a túlélésről szóló történetként való elmondása. A Stasi bomlasztó tevékenységének valóban voltak helyenként komikus momentumai, például amikor az áldozat nevében feladtak egy népszerű és akkoriban nehezen kapható tárgyat eladásra kínáló hirdetést, s így a megfigyeltnek a csalódott és dühös érdeklődők tömegével kellett szembenéznie.³¹ De időnként a besúgók sikeres lerázását, a beszerzés ravasz módon történő elkerülését vagy a bátor öndekspirációt is egy vakmerő történet formájában mesélik el.³²

Léteznek azonban komolyabb, ugyanakkor a fentiekhez hasonlóan a kellemetlen emlékek elhárítására szolgáló elbeszélések, amelyek a potenciálisan pusztító hatású emlékek érzelmi feldolgozásáról szólnak. Az egyes ember számára ez lehet a magányban – például a börtönben – való túlélés. Így például Joachim Granzow orvos a Stasi 1950-es években alkalmazott kihallgatási módszereit „primitívnek” nevezte elbeszélésében. Ugyanakkor azonban szerinte csak az tudott e módszereknek ellenállni, aki valódi bűnöző vagy pedig „tisztán szellemi beállítottságú, finom lelkületű, komoly belső tartalékokkal rendelkező, büszke, kitartó ember” volt.³³ Utóbbi csoportba sorolta magát ő is, s ezért ez a börtönben töltött idő élménybeszámolóját meghatározó tapasztalat volt, amely nemhogy gyengítette, hanem épp ellenkezőleg, erősítette a visszaemlékezőt, aki minden szempontból győzelmet aratott. Mások számára egy szerelmi kapcsolat, a család vagy az ellenzéki csoport biztonsága adott erőt. A megbízható (vagy legalábbis annak hitt) emberi kötődések hatásos védekezésnek tűntek a Stasi szándékai és praktikái okozta bomlasztó hatással szemben.³⁴

Csupa olyan elbeszéléssel van itt dolgunk, amelyek a kitartásról, az egyéni cselekvési lehetőségek megtartásáról, a saját személyiségen vagy a környezeten belüli védett zóna létezéséről és annak megvédéséről szólnak. Persze ezeket az elbeszéléseket nem akarjuk megtévesztésként vagy önbecsapásként értékelni. Sok minden szól amellet, hogy valóban léteztek ilyenfajta erőforrások, és ezek mind a túlélést szolgálták. Ugyanakkor itt is felfedezhető egy elbeszélői minta, amelyet máshonnan is ismerünk, ahol a veszélyes szituációk egy komikus fordulattal meglepő véget érnek, ahol a látszólag gyenge szereplő erkölcsi erejét a látszólag erősebbel szemben sikerrel veti latba, vagy ahol a szerelem legyőzi a gonoszt. Ha azonban figyelmes hallgatóként beleképzeljük magunkat az elbeszélő szituációba, akkor képesek leszünk felkutatni a félelemnek, a bizonytalanságnak, a függőségnek, a kiszolgáltatottságnak és a sértéseknek teljes potenciálját.

A Stasi mint életveszélyes ellenfél

A fájdalmas élmények emlékezetének és elbeszélésének lehetősége leginkább ott adott, ahol az efféle tapasztalatokat be lehet ágyazni az ellenállásról és a kitartó aktivitásról szóló történetbe. Hogy azok az általam ismert történetek, amelyekben a Stasi a testi épségre és az életre egyaránt veszélyt jelentő fenyegetésként jelenik meg, az aktív ellenzék köréből származnak, talán csak annak köszönhető, hogy ezen emberek visszaemlékezései nagyobb nyilvánosságot kaptak.³⁵ Így például Freya Klier [író és rendező, akit 1968-ban, egy sikertelen disszidálást követően bebörtönöztek, majd az 1980-as években aktívan részt vett az NDK-beli békemozgalomban – a ford.] az általam készített interjúban meg volt győződve arról, hogy azok a zavaró pszichikai élmények, amelyeket politikai üldöztetése csúcsán tapasztalt – mint például dezorientáltság, vagy a kontroll elvesztésének érzése, ami pánikrohamokkal párosult – közvetlenül az állambiztonsági szervezet tevékenységének köszönhető. Klier azt feltételezte, hogy – mivel ezek a rohamok mindig autóvezetés közben jelentkeztek – a Stasi az autója kormányát impregnálta egy olyan szerrel, amely kiváltotta ezeket.³⁶ Ehhez kapcsolódóan léteznek olyan feltételezések is – melyek közül egyelőre egyik sem igazolódott be –, miszerint az ellenzékiet szisztematikusan rákkeltő sugárzásnak tették ki. Ugyanakkor nem tehetjük meg azt sem, hogy az efféle emlékeket vagy értelmezéseket „hamisnak” tekintsük, s szembeállítsuk őket az „igaz” valósággal, ami a történész feladata lenne. Egyébként kevés olyan dolog létezik, amit ne lehetne a Stasiról elképzelni. Az efféle történetek a kérdéses összefüggésben – a Stasival kapcsolatos emlékek emlékező és elbeszélő feldolgozása terén – sokkal inkább az üldöztetés valóban bomlasztó és romboló hatásáról tanúskodnak.

Egy másik esetben az ellenzéki Wolf Klaasen (álnév) leírta azt a hatást, amelyet a berlini Stasi-központ – egy hatalmas betonkomplexum számtalan kis ablakkal – gyakorolt rá. Az épület állandóan szem előtt volt, lévén hogy átlósan szemben lakott vele a Frankfurter Allee-n. „Az épület ezernyi ablaka állandóan rám bámult. [...] Nos, ez, hogy is mondjam, olyan bizonytalanságot váltott ki bennem, amely egészen mélyre hatolt.” Amint azt meséli, Klaasen elhatározta, hogy elviseli az ablakok látványát. Egy évig kellett gyakorolnia, hogy ez sikerüljön. „Ezután megint csupán egy ház lett belőle. Előtte voltaképpen egy mesebeli kastély volt, egy erőd, egy sötéten szikrázó dolog.”³⁷ Félelmeinek sikeres leküzdése annyira felbátorította, hogy miután egy nyugatnémet trockistákkal történt találkozót követően rövid időre letartóztatták, önszántából elment a központba és kihallgatását követelte. Biztos volt abban, hogy börtönbe csukják, és ő maga akarta bezárása időpontját meghatározni. A Stasi (amely végül nem hallgatta ki, nem is tartóztatta le és börtönözte be, de feltehetően a „termelésbe” küldte) felett aratott győzelem elbeszélése az interjú másik pontján egy újabb információval egészül ki: eszerint a feltételezett letartóztatása előtti estén felhívta édesanyját, aki magára hagyta őt, amikor két éves volt. „Mert azt gondoltam, hogy na, mielőtt börtönbe mész, nézd meg magadnak anyádat.”³⁸ Ami tárgyilagosan és egyúttal kissé pimaszul hangzik, valójában azt is jelenti: megbizonyosodni az anya kilétéről a veszély közepette.

Emlékezet és elbeszélés a tettesek és áldozatok közötti beszélgetésekben

Az 1989 után a tettesek és áldozatok között lefolyt beszélgetéseket a Stasira való egyfajta közös emlékezésként is felfoghatjuk.³⁹ Egy ilyen, váratlan elbeszélői közösséget rögzít például a korán, már 1990-ben megjelent *Geschützte Quelle* című kötet.⁴⁰ A könyv annak két kiadója, az NDK-beli női békemozgalom és a Béke és Emberi Jogok Kezdeményezés nevű szervezet aktivistái, valamint egyik barátnőjük, harcostársuk és egyúttal besúgójuk, Monika közötti konfrontációról szól. A beszélgetés utóbbi bocsánatkérő levele nyomán jött létre, de a dialógust a két áldozat kezdeményezte, akik nemcsak hogy részletesen kikérdezték Monikát, hanem más forrásokkal – így például levelekkel és naplórészletekkel – is próbálták dokumentálni és megérteni egykori besúgójuk életét. A könyv nem csupán azért érdekes, mert a kérdezők teljesen háttérbe szorítják saját emlékeiket. Bár folyamatosan közösen megélt dolgokról van szó – eltekintve a kizárólag Monikához kapcsolódó előtörténettől –, csak a besúgó titkos tevékenysége és lelkiállapota kerül szóba, korábban titkos dolgok kerülnek napvilágra, valamint az a büntudat és szégyenérzés, amely ma Monikát kínozza. Ezáltal a korábbi

helyzet furcsamód megfordul: Monika válik a megfigyelés és értékelés célpontjává, s egyben a meghurcoltatás áldozatává. Kétségkívül nem csak az árulásról van itt szó, és Monikát senki nem akarja feljelenteni; a helyzet azonban mégis sokkal bonyolultabb annál, mint ahogy azt a könyv mondanivalója sugallja, s amit a szerzők így fogalmaznak meg: megérteni azt, hogyan lehet „embereket annyira kihasználni és őket pusztaszerszámokká degradálni, majd segítségükkel más embereket elnyomni”.⁴¹ Mert bár a kiadók biztosítják az olvasót arról, hogy Monikával szemben nem éreznek semmiféle gyűlöletet és bosszút, mégis történt valami egészen váratlan dolog. Az újraegyesítés előtti szituációt úgy kommentálták és kompenzálták, hogy a megfigyelt elvesztett magánszférája, a bizalom elvesztése, illetve a saját életútban bekövetkezett törés háttérbe szorul, miközben a Stasi titkosságának köszönhetően különleges hatalommal bíró besúgó függő helyzetbe kerül a megfigyelt személyektől. Monika így fogalmazott a beszélgetések végén: „Félek, hogy miután lezárjuk ezt az utolsó beszélgetést, már soha többé nem látjuk egymást. Ezt értem az alatt, hogy kihasználva érzem magam; mert most már nincs többé ok arra, hogy találkozzunk [...] pedig szükségem van a közös beszélgetésekre.”⁴²

1989 után ezzel szemben a Stasi legtöbb alkalmazottja – legfőképp a hivatalos munkatársak – számára egészen másként alakult a lélektani szituáció. Persze az 1990-es évek folyamán a körülmények is megváltoztak, ahogy a keletnémeteknek egyre inkább küzdeniük kellett az újraegyesítés nem várt negatív következményeivel, és – miközben Nyugaton, valamint a csalódott egykori ellenzékiek szemében a Stasi egyet jelentett az NDK-val – sok egykori NDK-lakos számára a bukott állam már-már előnyösebbnek tűnt a nyugati Szövetségi Köztársasággal szemben. Az 1990-es évek közepén egy barátom elvitt magával egy kelet-berlini templom közösségi házába, ahol az ottani lelkész rendszeresen rendelkezésre bocsátott egy termet tettesek és áldozataik beszélgetésének lebonyolítására. Ezek a beszélgetések azonban egészen másként alakultak a Monika H.-val folytatott önkínzó párbeszédhez képest. Ez esetben inkább nyilvános gyűlésekről volt szó, amelyeken megjelent a Stasi egy-egy hajdani hivatalos munkatársa, hogy felkért szakértőként beszéljen egy adott témáról – a rendezvényen, amelyen részt vettem, a Stasi tevékenysége és az NDK gazdaságának összefüggéseiről volt szó. Előadás közben a kritikus nyilvánosság veszélyének volt kitéve, s a hallgatóság is ennek megfelelően nyilvánult meg. De nem az elnyomás és az árulás kérdése került előtérbe, hanem a szakértelem, illetve annak hiánya. A vita egy jól begyakorolt színpadi műhöz hasonlított, ahol a támadást és a védekezést egyfajta sportos becsvágygal űzték, és mindkét oldal nagy szenvedéllyel, s ugyanakkor gyakorlott szereplő módjára – és egyúttal nem kis élvezettel – élte ki ellenérzéseit.

Itt is egyfajta nem várt elbeszélői közsésséggel van dolgunk, de az elsőként leírt eset sokkal személyesebb elemekkel bír. A közös NDK-történelemből fakadó árulkodó bizalmasság bizonyos értelemben továbbél e beszélgetésekben az NDK eltűnése után is, és egyúttal olyan összetett kapcsolatokat és kötődéseket foglal magában, amelyek elemzése rendkívül bonyolult feladat.

A Stasi mint az NDK szerves része

Az NDK-ról szóló élettörténeti elbeszélések alapján kirajzolódó Stasi-képpel kapcsolatos megjegyzéseim és felvetéseim nyilvánvalóvá tették, hogy az ilyen típusú szövegekből csak közvetve lehet információkat szerezni a múltbeli élményekről, valamint a Stasi egykori személyes megítéléséről. A Stasi-akták időben kétségkívül közelebb álló források, és egyúttal részletesebb betekintést adnak a hétköznapi besúgórendszer működésébe. Mégis mit szűrhetünk le az emlékező forrásokból az NDK állambiztonsági szervezetének működésével kapcsolatban? Ezúttal összefoglalva szeretném még egyszer áttekinteni a kérdésre adható választ.

Mivel a Stasi tevékenysége nem csupán a közvetlen ellenőrzést, hanem elsősorban a megfélemlítést és az egyének gyengítését szolgálta, ezért nagy jelentőséggel bír annak vizsgálata, hogy milyen komoly hatással volt valójában a Stasi megfigyelő és bomlasztó tevékenysége a megfigyeltre. A besúgói jelentések erről nem adnak tökéletes képet, mivel – kivéve a kevés egyértelmű esetet – az „objektív” jelentés

formájában valójában a besúgó, illetve tartótisztje szemszögéből, erősen kiszínezve olvashatjuk a történeteket. A jelentés tartalmát pedig erősen meghatározza az, hogy milyen mértékű a besúgó motiváltsága, illetve „operatív folyamatához” fűződő kapcsolata. Éppen ezért a besúgói jelentések feltehetően többet árulnak el szerzőikről, a Stasi hivatalos és nem hivatalos munkatársairól, mint a jelentés tárgyáról, a megfigyelt személyéről és annak körülményeiről. E jelentések természetesen kiváló társadalom- és mentalitástörténeti források, éppen azért, mert mindkét oldal cselekvőit megtalálhatjuk bennük, még ha nem is egyenlő arányban. A Stasi tevékenységének áldozatokra gyakorolt hatása szempontjából azonban korlátozott értékkel bírnak, s csak az áldozatok által készített naplókkal, visszaemlékezésekkel kiegészítve vizsgálható segítségükkel a Stasi egyénekre, illetve az NDK egész társadalmára gyakorolt hatása. De még ezeknek a naplókban, visszaemlékezéseknek is megvannak a maguk módszertani korlátai, ahogy azt fent részletesen bemutattuk. Sem a besúgói jelentések, sem pedig a megfigyelték visszaemlékezései nem léphetnek fel a kizárólagos „hitelesség” igényével. Csak mindkét forrástípus együttes használata teremti meg a lehetőséget arra, hogy a kérdéses kapcsolatnak egy elfogadható, s egyúttal rendkívül összetett értelmezéséhez közelebb juthassunk.

A Stasival kapcsolatos visszaemlékezések különösen informatívak abban az esetben, ha egy olyan élettörténeti elbeszélés részét képezik, amely túlmegy a megfigyelés kezdeti időpontján, és a megfigyeléssel kapcsolatos elbeszélést beágyazza a teljes életrajz kontextusába, s ezzel érthetőbbé teszi ennek jelentőségét az emlékezet különböző, egymásra rakódó rétegein belül. Hiszen a megfigyelés jelentőségét nem lehet sem számos egyéni feltételtől, sem pedig olyan meghatározó kategóriáktól függetlenül vizsgálni, mint társadalmi réteg, nem és generáció. A Stasi ugyanis annyiban mindenképpen szerves része volt az NDK-nak, hogy nyíltan vagy titokban, de mégis magától értetődően hozzátartozott a hétköznapi élethez. Függetlenül attól, hogy „áthatott társadalomnak” (Alf Lüdtke) nevezzük-e ezt a jelenséget, a *mindennapok történetének* (Alltagsgeschichte) másik alapelve mindenképpen érvényes esetünkben is: a hatalmat társadalmi kapcsolatként kell felfognunk. Ez pedig azt jelenti, hogy teljesen függetlenül kell magunkat a Stasi-ügynökök totalitárius ellenőrzési és hatalmi fantáziáinak valóságigényétől, ehelyett inkább a Stasi feltételezhetően kiszolgáltatott áldozataival kell foglalkoznunk. Mindezt nem azért tesszük, hogy elbogatellizáljuk a szervezet uralmát, hanem hogy áldozatainak visszaadjuk ismét azt a személyességet, amelyet az elvesztőlük. És ez nem csupán erkölcsi elvárás, hanem elsősorban az NDK hatalomtörténeti megközelítésének azon követelésén alapszik, amely többféle szemszögéből és jóval összetettebben vizsgálná a témát. Az ilyen típusú történetírásnak mindkét oldalon álló cselekvőkre – a hatalmon lévőkre és a hatalom által sújtottakra – egyaránt szüksége van, s egyúttal a két oldal közötti kapcsolatok elemzését is igényli. A szóbeli elbeszélések és emlékek ehhez ha nem is tökéletes, de mégis rendkívül fontos forrást kínálnak.

Végül és legfőképpen a szóban elbeszélt emlékek a legfőbb forrásai egy olyan kutatási irányzatnak, amely a történeti emlékezettel, az emlékek feldolgozásával és az NDK történetének hosszú távú hatásaival foglalkozik. Egyértelművé vált, hogy az efféle elbeszélések semmiképp sem adnak közvetlen információt a megélt eseményekről, hanem maguk is a bonyolult műtfeldolgozási stratégiák bizonyítékai, amelyek azonban közvetve lehetővé teszik, hogy a múltbeli tapasztalatokkal kapcsolatos óvatos következtetéseket vonjunk le a már az NDK-s időkben is meghatározó felfogásokról és értelmezésekről.⁴³ Esetünkben is az a fő cél, hogy az NDK társadalmát és történetét differenciáltabban láthassuk, s hogy segítsük annak belátását, hogy az NDK különböző időszakokban, különböző csoportok számára mást és mást jelentett, és ezért a mai Németországban is nagyon különbözőképpen él tovább az emberek emlékezetében. És ezzel együtt a hatalomtörténeti megközelítés szempontjából a Stasinak is – amelyet időnként a társadalomtól hermetikusan elzárt résznek, sőt „államnak az államban”, egy, az orwelli „Nagy Testvér” mintájára szerveződő, kívülről figyelő titkos társaságnak tartanak, ezzel teljesen történetietlenné téve azt – központi szerepet kell szánni az NDK történetén belül.

(Fordította: Perényi Roland)

□ A tanulmány megjelenési helye: *Staatssicherheit und Gesellschaft. Studien zum Herrschaftsalltag in der DDR*. Szerk. Gieseke, Jens. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2007. 187–208.

¹ Ha az Állambiztonsági Szolgálatok Iratanyagáért Felelős Szövetségi Megbízott Hivatalának (Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes, BStU) internetes bibliográfiájában szereplő publikációs listára hagyatkozunk (Abteilung Bildung und Forschung: Die ersten zehn Jahre – eine Bilanz. Berlin 2003), akkor azon kevés tanulmány között, amelyek címében előfordulnak olyan fogalmak, mint emlékezet, elbeszélés vagy tapasztalat, elsősorban egykori Stasi-tisztek vagy áldozatok visszaemlékezéseit találjuk, amelyek pusztán forrásközlések mindenféle tudományos elemzés nélkül. A visszaemlékezések szerzői így a kortársak igazságigényével lépnek fel.

² Legalábbis ez érvényes azon kutatásokra, amelyek elsősorban az NDK hatalomtörténetére koncentrálnak. A nem tudományos jellegű publicisztikában a leleplező újságírás műfaja sorolható ide, de számos az NDK történetét bemutató fikciós feldolgozás is ismert, amelyek a Stasit teszik ezen múlt meghatározó jellemzőjévé – gondoljunk csak a Tethely című krimisorozat azon epizódjaira, melyek az NDK-ban játszódnak. De a legújabb, igencsak figyelemre méltó film, amely szintén a Stasival foglalkozik (Das Leben der Anderen – A mások élete), ugyancsak egy besúgót tesz a történet ambivalens hőisévé, az ő szemszögéből láthatjuk az áldozatok történetét.

³ A Stasi szélesebb értelemben vett társadalomtörténetének szempontjából számomra elsősorban azon munkák tűnnek érdekesnek és tanulságosnak, amelyekben a Stasi-aktákat a *mindennapok története* (Alltagsgeschichte) és a *megéléstörténet* (Erfahrungsgeschichte) kérdésfeltevésével szembesítik. Vö. ehhez Jens Gieseke koncepcionális fejtegetéseit: *Das Verhältnis von Herrschaft und Gesellschaft als Problem der MfS-Forschung*. Berlin, 2004, http://www.bstu.bund.de/cln_042/nn_714036/DE/Forschung/Schwerpunkte/Downloads/verhaeltnis_herrschaft_gesellschaft.templateId=raw.property=publicationFile.pdf/verhaeltnis_herrschaft_gesellschaft.pdf; [A kötet 2010. december 8-án az alábbi címen érhető el: http://www.bstu.bund.de/nn_714036/DE/Forschung/Forschungsprojekte/Downloads/verhaeltnis_herrschaft_gesellschaft.templateId=raw.property=publicationFile.pdf/verhaeltnis_herrschaft_gesellschaft.pdf] Engelmann, Roger; Gieseke, Jens: *Herrschaft und Alltag im Sozialismus. Mikrohistorische Studien zur Gesellschaftsgeschichte der Staatssicherheit*. Berlin, 2004. http://www.bstu.bund.de/cln_042/nn_714036/DE/Forschung/Schwerpunkte/Downloads/herrschaft_und_alltag.templateId=raw.property=publicationFile.pdf/herrschaft_und_alltag.pdf [2010. december 8-án a könyv ezen a címen nem volt elérhető.]

⁴ Az *oral history* módszertani bevezetéséhez lásd Wierling, Dorothee: Oral History. (In *Aufriss der Historischen Wissenschaften. Bd. 7: Neue Themen und Methoden der Geschichtswissenschaft*. Hrsg. Maurer, Michael. Stuttgart, 2003, 81–151.) című cikkét.

⁵ Vö. Einleitung. In Niethammer, Lutz – Plato, Alexander von – Wierling, Dorothee: *Die volkseigene Erfahrung. Eine Archäologie des Lebens in der Industrieprovinz der DDR*. Berlin, 1991.

⁶ Hürtgen, Renate: *Zwischen Disziplinierung und Partizipation. Vertrauensleute des FDGB im DDR-Betrieb*. Köln, 2005, különösen az alábbi fejezet: *Das MfS im Betrieb: Jeder Vertrauensmann ein Spitzel der Staatssicherheit?*, 209–246.

⁷ E kategóriák pontosabb definiálásától és az NDK társadalmára gyakorolt hatásának bemutatásától jelen tanulmányban eltekintünk. A generáció fogalmát a korcsoportok értelmében használjuk.

⁸ A történeti, kulturális és kollektív emlékezeztől szóló diskurzus messze eltávolodott azon személyes emlékektől, amelyeket az *oral history* vizsgál, miközben az emlékezet fogalma egyre inkább a metaforák területére került (vö. Assmann, Jan: *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München, 1997. Magyarul: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest, Atlantisz, 2004.). A társadalomtudományok az emlékezet társadalmi meghatározottságával foglalkozó Maurice Halbwachs szociológiájára is gyakran hivatkoznak, annak ellenére, hogy maga Halbwachs éppen az egyéni és társadalmi emlékezetstruktúrák kapcsolódási pontjait kereste (Halbwachs, Maurice: *Das kollektive Gedächtnis*. Frankfurt, 1967.). A szociálpszichológus Harald Welzer pedig azon kijelentésével határozta meg a vita menetét, hogy a személyes emlékek elsősorban társadalmi és mediális konstrukciónak tekintendők, és keveset vagy semmit sem mondanak el a valóban megélt történésekről (Welzer, Harald: *Das kommunikative Gedächtnis. Eine Theorie der Erinnerung*. München, 2002.).

⁹ A biográfiai foratókönyv koncepciója Appiah, Anthony K.: „Identity, Authenticity, Survival. Multicultural societies and social reproduction” című munkájára vezethető vissza. In *Multiculturalism*. Gutman, Amy (ed.). Princeton, 1994. 149–163.

¹⁰ Például az olyan politikusokkal szemben, mint Manfred Stolpe vagy Gregor Gysi felhozott, igazából soha vissza nem vont vagy meg nem cáfolt vádak nem változtatták meg megítélésüket, sőt inkább megerősítették a velük való azonosulást — anélkül, hogy ezt a Stasi mellett tett hitvallásként kellene értelmezni. A Stasi megítélésének német–német összehasonlító vizsgálata tudomásom szerint még nem történt meg.

¹¹ Ehhez a retrospektív azonosuláshoz lásd Wierling, Dorothee: The East as the Past. Problems with memory and identity. *German Politics and Society* 2. (1996), 53–71.

¹² Lehmann, Albrecht: *Erzählstruktur und Lebenslauf. Autobiographische Untersuchungen*. Frankfurt/M., 1983.

¹³ Maurice Halbwachs hangsúlyozta, hogy már a később emlékké váló élményt is azon társadalmi csoport értelmezési keretein belül érzékeli az egyén, amelyhez tartozónak vallja magát. Appiah (lásd 9. jegyzet) felhívta a figyelmet a különböző etnikai és kulturális kisebbségekhez tartozók szinte szabványos elbeszéléseire, amelyek az Egyesült Államok által követett pozitív *identity politics* kontextusában keletkeztek.

¹⁴ Más *oral history*-történetekkel együtt osztom azt a véleményt és tapasztalatot, hogy az elbeszélők valóban meglévő és lehívható emlékein belül mindig vannak olyan elemek, amelyek a múltból alkotott csoportspecifikus képbe nem passzolnak, és ezért gyakran csak rejtve, tudat alatt, akaratlanul vagy egy hosszabb interjú végén fogalmazódnak meg.

¹⁵ Niethammer–Plato–Wierling: i. m. Wierling, Dorothee: *Geboren im Jahr Eins. Der Jahrgang 1949 in der DDR. Versuch einer Kollektivbiographie*. Berlin, 2002. Utóbbi kutatás – szemben az elsővel – nem volt tisztán *oral history* vizsgálat, hanem végyesen használt írásos és orális forrásokat.

¹⁶ Vö. 6. jegyzet.

¹⁷ Természetesen az ellátási kérdések – mivel a hatalom legitimitációja szempontjából fontosak voltak – nagy jelentőséggel bírtak, s így a legmagasabb szinteken foglalkoztak ezekkel. Az 1960-as évektől azonban már ritkán fordult elő az egész országra kiterjedő hiány, amely nagyobb nyilvánosságot kaphatott volna. Egy kivételt az 1970-es évek végi „kávé-keverési válság”. Ehhez lásd Wunderlich, Volker: *Die Kaffeekrise von 1977. Genussmittel und Verbraucherprotest in der DDR. Historische Anthropologie* 11. (2003) 240–261. A szerző ebben a tanulmányában nem dolgozott fel állambiztonsági iratokat.

¹⁸ Wierling: *Geboren im Jahr Eins*. i. m. 484.

¹⁹ Azt, hogy valójában milyen befolyást gyakorolt a Stasi az interjúpartnerek kiválasztására, soha nem ellenőriztük. A kérdés két ok miatt is kevésbé releváns, mint azt általában gondolni szokás: egyrészt az ily módon kiválasztott személyek élettörténete is érdekes, különösképp mivel kérdéseink a hétköznapiakra és a magánéletre koncentráltak, ami csak indirekt módon kapcsolódik a politikához és a társadalomhoz, ezek számára azonban kevés elbeszélői kontroll létezik. Másrészt pedig a kutatás előtt és alatt a helyszínen kellően függetlenül tudunk dönteni az interjúpartnerekről, s mivel saját kapcsolatokat is kiépítettünk, így az előzetesen kiválasztott interjúpartnerek aránya kevesebb volt a felénél.

²⁰ Mindazonáltal nem szabad túlságosan rábíznunk magunkat e helyek kisugárzására, mivel többnyire úgy néznek ki, mint a „normális” börtönök, és különlegességük nem annyira magában a helyben rejlik, hanem a celláig elvezető elnyomói viszonylatokban.

²¹ Egy ilyen találkozón vettem részt – talán 1992-ben. Komikus volt, hogy a központi traktus bejáratánál, amelyben üléseztünk, egy rendőr állt, aki ellenőrizte a résztvevők személyi igazolványát. Mivel nálam nem volt ilyen – nem is volt még akkor igazolványom – szigorú megrovásban részesített, mivel – tévesen – úgy gondolta, hogy mindenkinek állampolgári kötelessége, hogy mindig magával vigye személyi igazolványát.

²² Például Wolf, Markus: *Die Kunst der Verstellung: Dokumente, Gespräche, Interviews*. Berlin, 1998.

²³ Lewis, Allison: *Die Kunst des Verrats: Der Prenzlauer Berg und die Staatssicherheit*. Würzburg, 2003.

²⁴ Erről 1987-ben magunk is meggyőződhattunk, amikor közvetve beavattak bennünket a projektünket felügyelők jelentéseinek szerkesztett változatába. Niethammer–Plato–Wierling: i. m. 609. Az olyan fogalmak, mint normalitás vagy normalizálódás itt csupán az elbeszélők önértékelésére vonatkoznak, valamint a társadalmi önképre.

²⁵ Amint azt a Neues Forum [az NDK felbomlása előtti időben létrejött ellenzéki csoport – a ford.] példája mutatja, a konspirációról való teljes lemondás képes volt kiiktatni a Stasit.

²⁶ A hivatalos munkatársakról lásd Gieseke, Jens: *Die hauptamtlichen Mitarbeiter der Staatssicherheit. Personalstruktur und Lebenswelt 1950-1989/90*. Berlin, 2000.

²⁷ Beschädigte Seelen. DDR-Jugend und Staatssicherheit. Mothes, Jörn et al. (Hrsg.). Bremen, 1996.; Monika H. esetéről bővebben lásd Kukutz, Iren–Havemann, Katja: *Geschützte Quelle. Gespräche mit Monika H. alias Karin Lenz*. (Berlin, 1990.) című művét.

²⁸ Köszönet illeti Hollitzer asszonyt a történetért.

²⁹ Ehhez lásd részletesebben Wierling: *Geboren im Jahr Eins*. i. m. 434.; uő: The Hitler Youth Generation in the GDR. Insecurities, ambitions and dilemmas. In *Dictatorship as Experience. Towards a socio-cultural history of the GDR*. Jaraus, Konrad (ed.). Oxford, 1999. 307-324.; vö. uő: Die Liebe zum Staat – der Fall der DDR. In *Historische Anthropologie* 8 (2000) 2, 236-263.

³⁰ Uo. 261., Mielke utolsó, a Népi Kamara előtt elmondott beszédére utalva, amely kevésbé cinizmusának, mint inkább tudatlan szentimentalitásának bizonyítéka.

³¹ Így történt ez például Lotte és Wolfgang Templinnel [mindketten ellenzéki aktivisták voltak – a ford.] az ellenük irányuló Stasi-intézkedések csúcspontján.

³² Nem mindig történt ez így. Vö. Hecht, Marco–Praschl, Gerald: *Ich habe „Nein” gesagt: über Zivilcourage in der DDR*. Berlin, 2002.

³³ Granzow, Joachim: *Die Löwengrube. Als Arzt in DDR-Haftanstalten Mitte der fünfziger Jahre. Ein Erlebnisbericht*. Hg. Suckut, Siegfried. Berlin, 2005. A kiadó bevezetőjében kiemeli a szerző ironikus-távolságtartó hangnemet, aminek a jelentőségét a fent említettek fényében meg kell kérdőjeleznünk.

³⁴ A szerelem például fontos erőforrás volt Britta Jansen és Freya Klier számára is. A zárt ellenzéki csoportokon belüli érzelmi közelség nyilvánvalóan fontos tényező abban az esetben, ha a politikai gettóból támogató védelmi zóna lesz. Az ehhez hasonló környezetre az államszocializmusban lásd Noskova, Jana: *Alltagsleben im Sozialismus. Zum ambivalenten Charakter des „Dissidenten-Ghettos”*. Vortrag auf der Tagung „Oral History und (post)sozialistische Gesellschaften.” Studienhaus Bad Wiesneck, 2005. november

³⁵ Egy másik kontextus, amelyről itt nem beszélünk részletesebben, de ahol számos veszéllyel teli történet keletkezik, a kárpótlás (anyagi, de szimbolikus egyaránt) igényéből keletkező elbeszélés.

³⁶ Wierling: *Geboren im Jahr Eins*. i. m. 431.

³⁷ Uo. 442.

³⁸ Uo. 30.

³⁹ Nehéz lenne megállapítani, hogy hány ilyen típusú beszélgetés zajlott. Ash, Timothy Garton: „The File” című, németül „Die Akte 'Romeo': persönliche Geschichte” címmel 1997-ben, Münchenben megjelent könyvében mutat be egy hasonló történetet. A tettes és áldozata közötti beszélgetés egy nyugat-európai történész és besúgója esetében azonban aligha tekinthető elég tipikusnak ahhoz, hogy összemérhessük olyan esetekkel, ahol a nem hivatalos munkatársak komoly befolyással bírtak a megfigyelt NDK-polgárok életére, és egészen közeli kapcsolatuk révén követtek el tulajdonképpen árulást áldozatukkal szemben. Az efféle beszélgetések valószínűleg többnyire privát módon zajlottak le. Így történt például a lipcei ellenzéki, Edgar Dusdal és besúgója között, amely beszélgetésekről Dusdal az 1990-es években mesélt nekem. Utólagos értékeléséből az tükröződött vissza, ami minden bizonnyal tipikusnak tekinthető: egyfajta nagylelkű hozzáállás, ami valószínűleg a nagyhatású ellenzéki emlékeknek és az újraegyesítés eufóriájának volt köszönhető. A kezdeti félelmek ellenére az újraegyesítést követően nem volt példa erőszakos bosszúakciókra a besúgókkal szemben.

⁴⁰ Vö. 27. jegyzet

⁴¹ Uo. 14.

⁴² Uo. 183.

⁴³ E helyütt legalább egy jegyzetben szeretnék kitérni Ralph Jessen egy kérdésére, aki nagyon helyesen megjegyezte, hogy a szóbeli források ilyenfajta használata nehezen hozhat tartósan érvényes eredményeket, mivel az idő (a megélt dolgok és azok elbeszélése közötti távolság, de ugyanakkor az elbeszélés ideje értelmében is) képlékeny tényező, aminek fontos hatása van az elbeszélés formájára is. Valóban ebben rejlik az *oral history* egyik módszertani kihívása, amellyel nem egyszerű megküzdeni. Azt saját kutatásaim során is kimutattam, hogy mennyire meghatározza az aktuális állapot például az 1989-es évvel kapcsolatos elbeszéléseket (Wierling: *Geboren im Jahr Eins.* i. m. 493.). Másrészt az intervallum-interjúk (amelyek például az egyesítés előtt és után készültek) megmutatták, hogy – a környezetükön belül végbement radikális változások ellenére – meglepően hűek maradtak önmagukhoz az elbeszélők, amennyiben megmaradtak korábbi elbeszélésüknél, vagy az újabb elbeszélésük kapcsolódott a korábbiakhoz. Wierling, Dorothee: *Gewendete Biographien?* In *Erinnern, Wiederholen, Durcharbeiten. Zur Psychoanalyse deutscher Wenden.* Rauschenbach, Brigitte (Hg.). Berlin, 1992. 217–227.

Varga Krisztián

A harmincas évek politikai rendőrsége Wayand Tibor önvallomásában

Az alább közölt dokumentum Wayand Tibor fogságban írt önvallomásának az 1936 és 1940 közötti időszakról szóló részlete.¹ Az egykori detektívfelügyelő ezúttal is kronológiai sorrendben ábrázolja a Budapesti Főkapitányság Politikai Rendészeti Osztályának működését. Az időrendet két alkalommal borítja fel; mindkettő eltér a korábban megszokott kommunista vonaltól, és más állambiztonsági szakterületre kalauzolja az olvasót. Az egyik az 1921-ben meggyilkolt Matthias Erzberger német politikus merénylőinek magyarországi elrejtőzésével kapcsolatos, a másik pedig az 1934-ben elkövetett marseille-i királygyilkosság hazai szálainak rendőrségi „elvarrását” eleveníti fel. A visszaemlékezés során bemutatott néhány év – a politikai nyomozások tekintetében – látszólag jóval eseménytelenebb, mint az azt megelőző időszak történései. Ennek oka elsősorban abban keresendő, hogy az illegális kommunista szervezkedések az 1930-as évek közepére alábbhagytak. Megélénkültek viszont a szélsőjobboldali és nyilas mozgalmak, melyek alapvetően átrendezték az állambiztonsági munka prioritásait.

Az 1930-as évek második felének magyar belpolitikai életében tapasztalható változások – amely a szakirodalomban „fasizálódás”-nak és „alkotmányvédelem”-nek mondott jelenségek időszaka² – magára a politikai rendészeti osztályra és a nyomozásokra is komoly hatással voltak. Wayand visszaemlékezésének itt közölt részlete megmutatja, hogy az osztály működését hogyan befolyásolta a fokozódó szélsőjobboldali és nyilas aktivitás, a náci Németország külpolitikai agressziójából fakadó változások áttevődő hatásai. A detektívfelügyelő mindenekelőtt nem a konkrét nyomozásokról számol be – hisz, mint látni fogjuk, a kommunistaellenes rendőrségi akciók szüneteltek, a nyilasok elleni nyomozásokban pedig nem vett részt –, hanem a rendőrség politikai szervének belső működését, beosztottjainak, vezetőinek elképzeléseit jeleníti meg. Éppen ezért személyes jellegű feljegyzései olyan területre navigálnak minket, melyről igen kevés adat található a levéltári iratokban.

A Magyar Királyi Államrendőrség Budapesti Főkapitányságának Politikai Rendészeti Osztálya Hetényi Imre főkapitány-helyettes irányításával az 1930-as évek közepére minden fronton visszaszorította az illegális baloldali mozgalmakat. Az osztály valódi fénykorát élte, melyet jelképezett az is, hogy 1936-ban a Kommunisták Magyarországi Pártja (KMP) beszüntette a pártszerű illegális tevékenységet és a Központi Bizottság (KB) kimondta önfeloszlatását. Míg a baloldal különböző irányzataival szemben a rendőrség sikerrel vette fel a harcot, addig a harmincas évek közepén aktivizálódó nyilas és szélsőjobboldali szervezetek ellen képtelen volt a tartós eredmények elérésére. A kudarcok okai nem szakmai, hanem politikai jellegűek voltak. Magyarországon az 1930-as évek közepétől – jelentékeny mértékben a náci Németország közelsége miatt – a közéletben befolyásos erővé tudtak válni a szélsőjobboldal különböző pártjai. A nyilas és más nemzetiszocialista ihletésű szervezetek ellen is dolgozó Hetényi a törvény teljes szigorával próbált fellépni.³ Az akciók azonban kiváltották a szélsőjobboldali erők támadásait. A németbarát politikusok és a nyilasokkal rokonszenvező államapparátus tagjai (többen a vezérkar és a hadsereg tisztjei, valamint a csendőrségi parancsnokok közül) a revíziós magyar célok megvalósítását egyedül a náci Németországtól várták. Ezalól a konzervatív kormányzati elit sem tudta magát kivonni. A hazai belpolitikai életben tapasztalható „fasizálódás” az állam működésében oly mértékben vált meghatározóvá, hogy még a nagyhatalmú rendőrfőnök, Hetényi Imre pozícióját is elérte. A politikai rendészeti osztály megszervezőjét 1938-ban kényszernyugdíjazták.⁴

Az osztályvezetői pozícióért lobbizó Hain Péter detektívfelügyelő – aki az egyik legtapasztaltabb nyomozónak számított és a baloldal elleni detektívcsoporthoz volt a vezetője – nem titkolta nyilas és szélsőjobboldali meggyőződését. Vele szemben a

Belügyminisztérium (korabeli rövidítése: Büm) felső vezetésének támogatását élvező Sombor-Schweinitzer József rendőr főtanácsos az uralkodó konzervatív elit elvárásainak megfelelően igyekezett a szélsőjobboldali mozgalmak előretörését meggátolni. A küzdelemből a rendőr főtanácsos került ki győztesen, aki nemcsak a belügyminiszter, de a kormányzó szimpátiáját is elnyerte. A politikai támadások kereszttüzébe került rendőrségi szerv vezetését ugyan formailag nem vállalhatta el, de – Kálnay Ernő főkapitány-helyettes névleges irányításával – mindenben igyekezett a hatalmon lévők kívánságaihoz igazítani az osztály működését.⁵

Az 1930-as évek derekán kibontakozó nyilas mozgalmak új kihívás elé állították a politikai osztályt. Mivel a kommunista vonalon tapasztalható „szélcsend” egyszerűen nem adott annyi munkát, mint korábban, a baloldal elleni csoport létszámát lecsökkentették. Ezzel párhuzamosan új, a szélsőjobboldal ellen dolgozó detektívcsoportokat hoztak létre, mert a politikai rendészeti osztály detektívjeinek döntő többségét ekkor már a nyilasokkal való küzdelem kötötte le. A második világháború előestéjén a baloldal elleni felderítéseket a Csendőrség Központi Nyomozó Osztályparancsnoksága és a Honvéd Vezérkar főnökének (Vkf.) 2. Osztályán⁶ belül működő kémelhárítás vette át.

A Magyar Királyi Csendőrségen csak 1930-tól kezdett működni a politikai ügyekért felelős állambiztonsági szerv.⁷ A Csendőrség Központi Nyomozó Osztályparancsnokságának létrehozását elsősorban az illetékességi területein elszaporodó illegális baloldali és parasztmozgalmak ellenőrzése és felszámolása indokolta, illetve az, hogy korábban a szervezetnek nem volt az államrendészeti ügyekben nyomozási jogköre. Másrészt viszont presztízsszempontok is motiválták a csendőrséget, hisz a rendőrség komoly sikereket ért el a politikai felderítések terén és a csendőrségi vezetők is hasonló elismerésre vágytak.

A katonai jellegű fegyveres testület többször változtatott struktúrájában a Csendőrség Központi Nyomozó Osztályparancsnokságának törzsalosztályához tartoztak a politikai nyomozások. A törzsalosztály alá rendelt „A”, azaz államrendészeti előadócsoport foglalkozott a politikai nyomozások központi koordinálásával.⁸ Az előadócsoport az állambiztonsági vonalak szerinti további öt alcsoportra oszlott. Ügykörük alapján ezek a következők voltak:

1. jobboldaliak,
2. baloldaliak és szekták,
3. zsidó szervezetek,
4. nemzetiségi mozgalmak elleni szakcsoportok,
5. kémelhárítási feladatok.

Az egyes csendőrkerületek nyomozó alosztályain szintén megtalálhatóak voltak az említett államrendészeti alcsoportok.

A csendőrség az 1930-as években vidéken sorra számolta fel az illegális baloldali szervezeteket.⁹ Eközben nemcsak a törvény által tiltott kommunista, de a legálisan működő szociáldemokrata szervezetek ellen is fellépett.¹⁰ A csendőrnnyomozók közül számosan kezdettől fogva arra törekedtek, hogy a „bolsevizmus melegágyának” tartott szociáldemokrata pártot és a szakszervezeteket betiltsák.¹¹ Ehhez minden eszközt igénybe vettek, a provokátorok és a fedett állományú csendőrnnyomozók beépülésétől kezdve, a tömeges őrizetbe vételeken keresztül, a kényszerrel kicsikart vallomásokig bezárólag.

A központi nyomozó alosztály vezetője 1930-tól 1935-ig az a Hajnácskőy László csendőr százados volt, aki az 1920-as évek végén Hetényi engedélyével személyesen tanulmányozta a politikai detektív főcsoport munkáját. Az így megszerzett tudás – valamint a baloldal elleni detektív alcsoport előállítási könyvének – birtokában közreműködött a csendőrség központi nyomozóapparátusának megszervezésénél. Hajnácskőy és Hetényi ádáz küzdelmet folytatott a baloldali mozgalmak elleni nyomozások feletti kontroll monopóliumáért. A váltakozó kimenetelű csatározásokban a főkapitány-helyettes általában bírta a mindenkori belügyminiszternek és a rendőri ügyeket felügyelő Büm VII. (közbiztonsági) Osztály vezetőinek a támogatását. Hajnácskőy és utódai viszont szoros kapcsolatokat építettek ki az 1930-as évek végén a politikai életben is egyre fajsúlyosabbá váló Honvéd Vezérkar főnökével és a katonai kémelhárító szervekkel.

Hetényi regnálása alatt a csendőrség és a rendőrség egyfajta munkamegosztásban és – a sorozatos hatásköri-illetékességi villongások mellett – egymástól területileg is elhatárolva végezte nyomozásait. Ezt az egyensúlyt az 1930-as évek végén „felborította” a 2. Vkf. Osztály háborús készülődése. A baloldalelteni felderítő szolgálat során a csendőrség és a katonai kémelhárító szervek jelentősen megnövelték működési területüket, negligálva ezáltal a rendőrség és a csendőrség között mintegy 60 éve fennálló illetékességi viszonyokat.¹²

A rendőrség mint baloldalelteni nyomozószerv hátravont szerepét elsősorban az indokolta, hogy a háborús helyzet eszkalálódásával a kommunista vagy kommunistagyanús szervezkedések a hazaárulás és a hűtlenség kategóriájába tartoztak.¹³ A többször módosított hűtlenségi (1930. évi III. tc.), valamint az 1939-ben életbe léptetett honvédelmi törvény (1939. évi II. tc.) egyes rendelkezései a 2. Vkf. Osztály defenzív (def) alosztályát privilegizált helyzetbe hozta a politikai nyomozások irányítása terén.¹⁴ A törvények és rendeletek politikai nyomozásokra gyakorolt ambivalens hatásait utólag még Ujszászy István vezérőrnagy, a 2. Vkf. Osztály 1939–1942 közötti vezetője is elismerte. A nyomozások módszereiről szóló, későbbi fogságában írt feljegyzésében kijelentette, hogy „a katonai büntető törvénykönyv elég tágran határozta meg a »hűtlenség« fogalmát, így az arra az esetre volt ráhúzható, amelyet a kémelhárító szervnél beosztott katonai ügyész éppen akart.”¹⁵ A 2. Vkf. Osztály szerepét tovább növelte a defenzív alosztály alá tartozó ipari defenzív alcsoport felállítása, mely az egyes hadi üzemekben lévő kémelhárító hálózatokat fogta össze, és amely szerv a fedésben tevékenykedő üzemi titkároktól rengeteg – adott esetben a baloldal ellen felhasználható – titkos információt gyűjtött be.¹⁶ Az állambiztonsági szervek által gerjesztett kaotikus állapotok természetesen tovább fokozták a politikai rendszet területén tapasztalható meglévő hatásköri és illetékességi anomáliákat. Az 1940-es évek elejére a háborús kardcsörtetésben élenjáró szélsőjobbaldali és németbarát katonai körök befolyása oly mértékben megnőtt, hogy a legkisebb kémgyanús kommunista szervezkedés felderítésének irányítását is a katonai elhárító szervek vették át.¹⁷

A katonai kémelhárítás és a csendőrség központi nyomozóparancsnokságának szorosabb együttműködése az 1930-as évek elejére-közepére nyúlik vissza. Az 1938-as bledi egyezményig rejtett módon, a Honvédelmi Minisztérium (HM) VI/2. Osztályán tevékenykedő katonai kémelhárítás figyelme akkor fordult a kommunista mozgalmak irányába, amikor Magyarország diplomáciai kapcsolatot létesített a Szovjetunióval (1934. február 4.). Ettől az időponttól kezdve az országban hivatalosan is megjelentek a diplomata fedésében működő szovjet hírszerzők, ami a mélyen bolsevikellenes magyar uralkodó köröket új helyzet elé állította. További aggodalomra adhatott okot, hogy 1935. május 2-án és a két hét héttel később, május 16-án megkötött szovjet-francia és szovjet-csehszlovák védelmi szerződések – a politikai elit félelmei szerint – a magyar revíziós célokat alapvetően keresztettkék.¹⁸ Különösen az utóbbi megállapodás nyugtalanította a honvédség vezetőit, mivel Csehszlovákiával szemben komoly területi követelése volt az országnak.

Az antikommunista állambiztonság a szovjet érdekszféra kiterjesztését látta abban is, hogy Csehszlovákiában a legálisan működő kommunista párt támogatta a magyarországi kommunisták illegális szervezkedéseit.¹⁹ A szovjet külpolitika aktivitása miatt a katonai vezetés egy szovjet- és kommunistaellenes kémelhárítási arcvonal felállítását határozta el. A döntés háttérében az a vélelem állt, mely szerint a szovjet diplomáciai képviselő a hazai kommunista mozgalmakat – mindenekelőtt a KMP-t – „a hadianyaggyártással foglalkozó üzemekben, a hadiipari kémkedésre” ösztökéli.²⁰ A katonai és csendőri vezetés „bizonyítékokkal” alátámasztott meggyőződése szerint „a KMP a Komintern Szekciója, ezért kötelessége, hogy kikémlelje a hadiipari termelést és azt Moszkvába, a Komintern tudomására hozza.”²¹

A Kommunista Internacionálé szigorú felügyelete alá tartozó, de komoly hadiipari hírszerzésre alkalmatlan KMP-aktivistáit az államvédelmi szervek már korábban is „Moszkva ügynökeinek” bélyegezték. Mivel a korabeli állambiztonsági doktrína szerint a kommunista pártok tagjai egyben a Szovjetunió hírszerzői, kémei is voltak, ezért a vezérkari főnökség számára a szovjetelhárítás egyet jelentett a kommunistaellenes felderítésekkel. A Szovjetunióval történt hivatalos kapcsolatfelvétel mindezt most – az

államok közötti professzionális titkosszolgálati játszmák részeként működő – klasszikus hírszerzési és kémelhárítási szabályok szerint leírható rendszerbe helyezte. A vezérkar igyekezett a baloldali és kommunista szervezetek elleni nyomozásokban jártas, belbiztonsági és politikai rendészeti területen tapasztalatokat szerzett szakembereket a kémelhárítás számára megnyerni. Ilyen specialisták akkoriban csak a rendőrségen vagy a csendőrségen voltak. A rendőrséget mint polgári hatóságot a vezérkar eleve elvetette. Mivel a csendőrség kettős alárendeltsége – személyi, kiképzési és fegyelmi ügyekben a honvédelmi miniszter, közbiztonsági, anyagi és műveleti téren a belügyminiszter irányította a testületet – lehetővé tette a csendőrök katonai szervekhez történő vezénylését, így jó néhány, a kommunistaellenes nyomozásokban hírnevet szerzett csendőrtiszt került át a defenzív alosztályhoz. A kémelhárítás és a csendőrnnyomozó parancsnokság összefonódását mi sem jelzi jobban, minthogy a defenzív alosztály hatáskörébe tartozó kommunistagyanús kémelhárítói feladatok irányítását kizárólag az alosztályhoz vezényelt csendőrtisztek végezték.²²

A HM VI/2. Osztály defenzív alosztályán belül 1935. január 15-től hozták létre a csendőrnnyomozókból álló ún. „K”, azaz kommunista vagy kommunistaelhárító alcsoportot.²³ Az egység feladata a katonai kémelhárítás tevékenységi körét érintő szovjet- és kommunistaellenes felderítés elvi koordinálása lett. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy az alcsoport szinte megalakulásától kezdve – a csendőrnnyomozó központon keresztül – igyekezett minden baloldali és kommunista szervezet ellen végrehajtott nyomozást a saját hatáskörébe vonni. A kommunistaelhárítók mindenkori parancsnoka a defenzív alosztály helyettes vezetője is volt egyben, aki állandó jelleggel képviselhette az alcsoportot a 2. Vkf. Osztály vezetőjének kémelhárítói feladatokat érintő megbeszélésein.²⁴

A defenzív alosztálynak – így a K-alcsoportnak – az 1939-es honvédelmi törvény hatályba lépéséig önálló nyomozási jogköre nem volt.²⁵ A bizalmas és nyílt nyomozásokhoz szükséges állományt – ad hoc jelleggel a politikai osztály detektívjei, de sokkal inkább – a csendőrség beosztottjaiból vezényelt nyomozók biztosították a kémelhárítás számára. Később, a második világháború alatti monstre nyílt nyomozásoknál az alcsoport csendőrtisztjeinek elvi irányítása – a kiemelt büntetőeljárásokban létfontosságú stratégiai tervek elkészítésével és az egyes nyomozási cselekményeket érintő közvetlen utasításokkal – döntő mértékben járult hozzá az események alakulásához. A szovjetellenes kémelhárítási arcvonal vezetője 1935–1942 között a politikai detektívek régi ellenlábasa, a csendőr őrnaggyá, majd alezredessé előléptetett Hajnácskóy László volt.

Az 1939 februárjában a politikai rendészeti osztály baloldal elleni csoportjának vezetését elvállaló Wayand Tibor egy kis létszámú, hálózatokkal gyéren ellátott, jelentéktelen nyomozásokat lefolytató detektívegységet vett át. A megváltozott erőviszonyoknak köszönhetően a rendőrség az 1930-as évek végétől önállóan, jelentősnek mondható kommunistaellenes felderítést már nem hajtott végre.

Dokumentum

Részlet Wayand Tibornak a horthysta politikai rendőrségi munkájáról szóló vallomásából, 1946. március

1936 őszén a kormányzósági detektívkirendeltség vezetőjét, Saródi János detektív-főfelügyelőt leváltották, s helyébe Hain Péter²⁶ helyettese, Lábody Gyula²⁷ került. Ekkor lettem én Hain Péter helyettesévé. Ez a körülmény azonban sem a korábbi munkámban, sem egyéb vonatkozásban különösebb változást nem jelentett. A szélcsendes időt arra óhajtottam volna felhasználni, hogy rendezzük a politikai nyilvántartásunkat. A politikai nyilvántartót ugyanis Hain Péter állította be még az 1920-as évek derekán. Addig csupán a toloncházi részleges és hiányos nyilvántartás állt rendelkezésünkre. Az újonnan felállított nyilvántartót egy ideig helyesen kezelték, de később az államrendészeti osztály referenseinek kívánságára pl. minden névtelenül feljelentettet feljegyezték még akkor is,

ha a nyomozás negatív eredménnyel fejeződött be, vagy éppen megállapította a vád alaptalanságát. Az utcai tüntetések során leginkább olyanokat állított elő a késve érkező rendőrség, akik csupán kíváncsiságból tartózkodtak a tüntetés színhelye körül. Persze, hogy előállításuk ténye, pl. „Előállítva az Igazságügyminisztérium előtti tüntetésről!” szöveggel a nyilvántartásba került még akkor is, ha a későbbiekben beigazolódott, hogy sem a KMP-hez, sem a tüntetéshez köze nem volt. Egy eset pl.: a József krt. egy házában (szemben a Rákóczi térrel) illegális szemináriumon ütöttünk rajta. Míg a termekben folyt az igazoltatás, egy detektív az ajtónál állott, s a befutókat felírva a terembe küldte. Így már az igazoltatás alatt befutott egy férfi egy nővel. Az ajtónál álló detektív mindkettőjük nevét felírta, s beküldte őket a terembe. Itt történetesen én igazoltattam őket, amikor is kiderült, hogy a férfi a nő kedvéért jött fel (futó ismeretség volt), s fogalma sem volt, hogy a nő hová vezeti őt. Miután a nő beismerte, hogy a szeminárium hallgatására jött fel, s igazolta a férfi védekezését is, a férfit elbocsátottam, a nőt pedig előállítottam a főkapitányságra. Évek múltán keresett aztán fel engem hivatalomban a férfi, s bemutatkozva, hogy állami gimnáziumi tanár, kérte, hogy legyek segítségére nagy bajában. Panaszolta, hogy előtte érthetetlen okokból sorozatosan lemaradt az esedékes előléptetéseknél. Összeköttetései révén azután megtudta, hogy a kinevezések előtt a Kultuszminisztérium véleményt kért a kinevezendő politikai magatartásáról és megbízhatóságáról. Az ő esetében is a válasz az volt, hogy „nevezett részt vett illegális szemináriumon”. Lemaradt hát a kinevezésről. Én magam is emlékeztem a tanár „szeminárium” esetéről, [ezért] hosszas utánajárással sikerült töröltetnem a nyilvántartásból, és értesítenem a Kultuszminisztériumot a tényállásról.

Egy másik eset: dr. Fábíán Dániel²⁸, a Barta Miklós Társaság²⁹ egykori elnöke, mint ilyen került a nyilvántartásba. Később még hozzájegyezték, hogy a Csehszlovákiában tartott baloldali diákkongresszuson mint magyar küldött részt vett, s ott beszédet tartott. Dr. Fábíán Dániel kétségkívül baloldali beállítottságú ember volt. Kapcsolatai voltak a KMP-hez is. Idők folyamán aztán nem tudom, mi okból, de elszakadt a baloldaltól, s nem foglalkozott politikával. Majd Ádám³⁰ professzor klinikájára került, ahol Ádám pártfogolta és tanársegéddé óhajtotta kineveztetni. Kinevezése a politikai priusza miatt nem ment. Hozzám fordult segítségért. Én Sombort informáltam Fábíán dr. múltjáról s jelenéről, és a magam részéről is kértem, hogy töröltesse a priuszát. Sombor a kérdést meghallgatva megfelelően tájékoztatta a Kultuszminisztériumot, s lehetővé tette a tanársegédi kinevezést, de a priuszt nem törölte, csupán rávette lapjára, hogy „priusz csak külön engedéllyel adható”.

Több ily hasonló esetre való hivatkozással kértem, hogy rendezzük végre a nyilvántartás anyagát. Törekvésemben erősen támogatt dr. Haraszthy Vince³¹ rendőr tanácsos is. Ennek dacára mégsem került sor a rendezésre, mert a rohamosan torlódó események ezt megátolták.

*

Hogy ki ne essem később is az emlékezetemből, itt jegyzem fel a még 1924 vagy 1925-ben történt jellegzetes esetet: Hetényi bizalmasan értesült arról, hogy Gömbös³², akkor fajvédő képviselő, nagytétényi villájában két gyanús külföldi férfit rejteget. Detektíveknek, köztük Scholcznik Győzőnek³³ (később Szentirmayra magyarosította nevét) megbízást adott, hogy tartsák szoros figyelés alatt a két külföldit, személyazonosságukat és kapcsolataikat állapítsák meg. Nem tudom, hogy a detektívek állapították-e meg, vagy Hetényi más úton kapott hírt arról, hogy a Gömbös-villában tartózkodó 2 külföldi azonos a német miniszterelnököknek, Erzbergernek³⁴ gyilkosaival. Bizonyos, hogy e körülményt a detektívek is tudták. Lehet, hogy a detektívek valamelyikének indiszkréciója folytán tudomást szereztek a tényről a főkapitányságon működő Pál József és a Noldi bácsi³⁵ néven ismert rendőri riporterek. A két riporter egyszerűen kiutazott Nagytétényre, és egyenesen a Gömbös-villába mentek. Nyilatkozatokat kértek a gyilkosoktól, mire azok a riportereket botokkal verve kizavarták az utcára. Másnap mindkét riporter (lehet, hogy bosszúból) nagy cikket írt lapjában a Gömbös-villában rejtőző gyilkosokról. Hetényi, hogy a dolog így kipattant, nem tehetett mást, mindkét németet (egyiknek neve Kuncze³⁶) előállította a főkapitányságra, s itt a

detektívszobákban őriztette nagy titokban, hogy nevük se a fogdában, se az őrizetesk között ne szerepeljen. A két cikket átvették és leközltek a német lapok is, majd pár nappal később jelentkezett a főkapitányságon a berlini rendőrség 2 kiküldöttje³⁷, hogy Erzberger gyilkosait elfogják, illetve elfogassák. A főkapitányság valószínűleg Hetényi javaslatára, nem a politikai osztálytól, hanem a bűnügyi osztálytól vezényelt egy detektívfelügyelőt a német rendőrtisztek segítségére, akit azonban nem tájékoztattak, sőt még különösebb utasítással sem láttak el. Ez a detektívfelügyelő komolyan látott a munkájához, s készségesen támogatta a német tiszteket mindaddig, amíg egy napon a szokásos reggeli jelentkezésekor azt kellett jelentenie, hogy a keresett gyilkosoknak itt kell valahol a főkapitányságon tartózkodniuk. Úgy tudom, hogy csak ekkor közölték velem, hogy a németeket más irányba terelje. Az eset így már igen kellemetlen volt, mindenképpen likvidálni kellett. Úgy emlékszem, detektívek vitték ki mindkettőjüket Törökországba, s ott szabadon engedték.

*

A magyarországi kommunisták frontján minél tovább tartott a szélcsend, annál inkább élénkült a nyilasfront. Röpirat röpirat után jelent meg, s ezzel kapcsolatban a lebukások is hasonló sűrűn történtek. Hain Péternek sehogy sem tetszett a Hetényi által diktált tempó, mellyel a nyilasok minden megmozdulását igyekeztek elfojtani. Láttam (hiszen igen jól ismerem őt), hogyan tépelődik magában, hogy e tempón enyhítsen. Előtte több ízben kijelentette, hogy a nyilasok ellen dolgozni nem hajlandó, ilyen megbízást nem fogad el. Amikor pedig a nyilasok kiadták a röpiratot: „Rebeka, mars ki a várból!”³⁸, Hain azt mondta nekem, hogy ez Hetényi munkája, aki nyilván azért csinálta ezt, hogy a nyilasok elleni irgalmatlan munkáját fokozhassa, s erre a legfelsőbb hely támogatását már eleve elnyerje.

Ebben az időben Széll József³⁹ volt a belügyminiszter. Széll minisztersége idején igen megkedvelte Haint, akiről sokat olvasott előzőleg az újságokban, de hallhatott elismerő nyilatkozatot minisztériumának egyik-másik főtisztviselőjétől is (Kovács Dénes)⁴⁰, sőt esetleg a kormányzó úrtól is, aki szintén igen kedvelte Haint. Széllnek Hainnal szembeni szimpátiája eleinte abban nyilvánult meg, hogy bizalmas magánügyeiben Haint bírta meg adatgyűjtéssel. Előfordult, hogy Haint magával vitte autón, s együtt nyomoztak. Egy alkalommal Széll magához hívatta Haint, s egy zsaroló levelet adott át neki, hogy abban járjon el, a zsarolónál lévő, s a miniszterre kellemetlen bizonyítékokat szerezzze be. Arról volt ugyanis szó, hogy az operaház egykori neves művésznője, aki Széll Kálmán⁴¹ egykori miniszterelnökkel bizalmas viszonyt folytatott, levelet írt Széll József belügyminiszternek, s abban anyagi támogatást követelt. Ellenkező esetben – fenyegetőzött – Széll Kálmánnal hozzá írt, s a birtokában lévő leveleit nyilvánosságra hozza. Hain Péter engem vett maga mellé, s együtt nyomoztuk az ügyet. Valahol Gödöllőn, rendkívül szegény körülmények között találtuk meg a művésznőt. Fals ürügy címén, beleegyezésével házkutatást tartottunk, itt megtaláltuk Széll Kálmán leveleinek egy részét. A bőbeszédű idős művésznő a levelek láttára hosszasan beszélt Széll Kálmánnal való viszonyáról, s arról is, hogy még több ilyen levele van, de azokat valahol az Adria partján, egy nyaralóhelyen lévő villájában őrzi. Az őrzési helyet is pontosan megmondta. Még hosszasan beszélgettünk a művésznővel, addig, amíg a kérdéses leveleket észrevétlenül magunkhoz vehettük. Hazafelé utazva az autóban Hain elolvasta a leveleket, de azok tartalmáról kérdéseim dacára sem nyilatkozott. Így nem tudom, mi állt a levelekben. Hetényi tudott ugyan az ügyről, de úgy tudom, hogy Hain neki sem mutatta meg a leveleket. A továbbiakban Széll kiküldte Haint az Adria partján őrzött levelekért, melyeket Hain megtalált, s Széllnek átadta.

Ezen esetet csupán azért jegyzem fel, hogy valószínűvé, érthetővé tegyem azt a lehetőséget, hogy a detektívfelügyelő bizonyos esetekben tud hatni a miniszterre, hogy az valamit tegyen meg, vagy ne tegyen meg. Bizonyos, hogy Széll titkára csaknem naponta híva fel Haint, hogy a miniszter látni szeretné, beszélni óhajt vele. Igen sok esetben én vettem át az ilyen telefonüzeneteket.

Hain sokáig töprengett magában, sokszor lakásomon hangosan gondolkozva lelkiismeretét iparkodott megnyugtanni a tenni készülő hálátlan cselekvés miatt. Végre

határozott. Láttam rajta, bár nem tett előttem említést, hogy az osztályt megszabadítja Hetényitől. Másnap délután 1 óra tájban a főkapitány hívatta Hetényit. Hetényi mit sem sejtve átment a főkapitányhoz, ahol azt hiszem, dr. Szemerjai Kovács Dénes közölte vele a miniszter utasítását, hogy egy órán belül adja be a nyugdíjazás iránti kérelmét. Hetényi a főkapitánytól vissza sem tért hozzánk, hazament és a hivatalában többé nem láttuk. Pár nappal később megjelent a főkapitány rendelkezése, hogy a politikai osztály élére dr. Bártfay Ernő rendőr főtanácsost állítja, dr. Sombort pedig a bűnügyi osztályhoz helyezi át. Bártfay át is vette az osztály vezetését, Sombor azonban továbbra is a politikai osztályon maradt, s intézte a legfontosabb teendőit, a hírszerzést.

Dr. Bártfay közöttünk jobboldali érzelműségéről volt ismeretes. Kinevezésének legjobban a csendőrök örültek. Tisztelgő látogatást tettek nála, majd a jótestvéri viszony elmélyítésére rendes heti összejöveteleket rendeztek. Bártfay hangoztatta, hogy ő igazságosan, jobbra és balra egyforma mérlegen akar mérni. Igen ám, csak hogy balra nem sok alkalma kínálkozott a méricskélésre, mert a kommunista front még mindig abszolút csendes volt. Annál inkább kellett jobbra méricskélnie, hiszen a tempót nem Bártfay, hanem egyrészt maguk a nyilasok, másrészt Sombor diktálta, a hozzá befutó híranyag alapján.

Az osztály beosztottjainak legtöbbje – tudva, hogy Bártfay utálja a Somborhoz húzó embereket – kerülte Sombort. Csak igen kevesen tartottunk ki Sombor mellett. Hain Péter maga soha nem ment Somborhoz, csoportjának tagjaitól pedig határozottan rossz néven vette, ha Sombor körül mozogtak. Kifejezetten csak dr. Hivessy Jenő főfelügyelő állt teljesen Sombor mellé. Az osztályon teljes volt tehát a széthúzás. Egyik kolléga sem mert a másik előtt nyilatkozni. Ilyen körülmények között ért bennünket a Dohány utcai zsidótemplom elleni merénylet.⁴² Nyilván Bártfay indítványára a főkapitány úgy intézkedett, hogy a nyomozásban részt vevő detektívek irányítására a bűnügyi osztálytól ideiglenesen, csupán az ügy nyomozásának tartamára a politikához vezényelte Nemes Sándor⁴³ és dr. Batmázy Róbert detektív főfelügyelőket több detektívvel együtt. Intézkedésében nevezettek alá rendelte a politikai osztály detektívjeit is.

A nyomozásban tehát részt kellett volna vennie a Hain csoportnak is. Hain Péter azonban, lévén jó viszonyban Nemessel, csoportját és magát ügyesen mentesítette a feladat alól. Nemes, úgy a nyomozás tartama alatt, mint később, többször célzott előttem arra, hogy neki köszönhetjük szemléltői szerepünket. A nyomozást azonban ténylegesen dr. Sombor és dr. Hivessy irányították.

Ebben az időben kezdte Hain komolyan megszakítani addigi zsidó kapcsolatait. Egyik legjobb barátját és jótevőjét, Kitzler Lipót detektív főfelügyelőt máról holnapra megtagadta, kiutasította, kerülte a zsidó újságírókat, kikkel azelőtt különös szívéllyességgel érintkezett, mert gyakran emlegették lapjaikban nevét. Tőlem is elmaradt, bár előzőleg csaknem napi vendég volt nálam. Annál szívesebben tartózkodott nyilas körökben, főként katonatisztek (vezérkariak is) körében.

Bártfay nem kedvelte Haint, őt referensei körében „üres hólyag”-nak nevezte, mégis tűrte, s megtartotta nyilván abban a reményben, hogy a sok jobboldali ügy közben hozzásegíti az osztályt egy kis változatosságához – egy kommunista ügyszög. Munkánk java részét azonban a gyárakba beállított és a „def.” által irányított, úgynevezett gyári titkárságok⁴⁴ adták, jelezve, hogy az üzemben kommunista szervezkedés folyik; kisebb-nagyobb szabotázs-cselekmények fordultak elő, sztrájkra való buzdítás észlelhető, stb. Az ezen ügyekben lefolytatott nyomozások kevés eredménnyel jártak, mert legtöbb esetben egészen ártatlan, nem szándékos cselekményekről volt szó, avagy a titkárságok besúgói túlzottak voltak jelentéseikben.

Ilyen pangás közepette hozott be Hain Péter egy napon két kezdetleges kiállítású röpiratot, mondván, hogy azt Deménytől⁴⁵ kapta. A röpiratokat bemutatta Bártfaynak és vele is közölte annak eredetét. Hain azt is közölte velem, hogy Demény ez ügyben hamarosan további adatokat ígér. Demény további adatszolgáltatására azonban már nem került sor, mert pár nappal később, amikor Hain nem tartózkodott a hivatalban, telefonon felhívott bennünket Hajnácskőy, s tőlem kérdezte, igaz-e, hogy Demény Hain besúgója.⁴⁶ Igenlő válaszomra kijelentette, hogy Demény jelenleg az ő őrizetében van, menjek ki azonnal Csepelre, ott győződjek meg magam Demény munkájáról. Jelentve Bártfaynak a Hajnácskőytől kapott értesítést, kimentem a csepeli kapitányságra. Ott

dolgozott Hajnácskőy az ő def-különítményével. Itt Hajnácskőy elmondta, hogy részben Csepelen, részben Soroksáron nyomozói lefogtak vagy 5-6 embert, akik röpiratokat terjesztettek. Az emberek valamennyien azt vallották, hogy a röpiratokat Demény utasítására Deménnyel együtt készítették, s Demény utasítása szerint terjesztették. Amikor pedig Hajnácskőy megmutatta a röplapot, megállapítottam, hogy Demény ezekből adott át két darabot Hainnak. Magam is kihallgattam az előállított embereket, [akik] meggyőzően vallották, hogy Demény az értelmi szerző. Ezek után bementünk a külön szobában őrzött Deményhez, s megkérdeztem Hajnácskőy s Jakabovics⁴⁷ jelenlétében, hogy mi ez ügyben a helyzet. Demény tagadott, azt mondta, hogy az emberek rosszhiszeműen vallanak ellene. Miután pedig Demény rábeszélésem és a kétségbevonhatatlan bizonyítékok dacára is tagadásban maradt, Jakabovics hadnagy def-módra alaposan elverte. Megjegyzem, Hajnácskőy időközben eltávozott. Demény hosszú ideig állta a verést, végül is beismerte, hogy ő készítette a röplapokat. Kérdésünkre, hogy mi célból adott a röplapokból 2 példányt, s hogy miért szándékozott bennünket félrevezetni, válaszai itt is értelmetlenek és zavarosak voltak.⁴⁸ Visszatérve hivatalomba jelentettem az esetet az időközben megérkező Hainnak, aki velem együtt Bártfayhoz ment, s annak is jelentette. Bártfay megjegyzés nélkül tudomásul vette Hain jelentését.

Hain ebben az időben kapott utasítást Bártfaytól, hogy egy esetleges háború esetére állítsa össze azoknak az ismert kommunistáknak a névjegyzékét, akiknek szabadlábban hagyása veszélyes lehet. Hainnal együtt végeztük több napon át e munkát. Természetesen listára kerültek elsősorban az illegalitásban élő vezetők, az utcai tüntetések során többször előállítottak, a többször elítéltek. A munka fő részét én végeztem, s lelkiismeretesen kívántam végezni, nehogy szükségtelenül és indokolatlanul okozzak kellemetlenséget, szenvedést arra nem érdemes embernek. Már itt jegyzem meg, hogy amikor aztán sor került az internálásokra, az nem a mi listánk alapján történt, hanem a vezérkari főnökség II. D. Osztályának⁴⁹ hozzánk beküldött listája szerint.⁵⁰ A beküldött listán szereplők internálását a def. ellenőrizte is.

1938 nyárutóján Wienbe vezényeltek Teleki Pál⁵¹ és Kánya Kálmán⁵² miniszterek mellé személyi biztonsági szolgálatra. Itt folytak le ugyanis a Felvidék visszacsatolására vonatkozó tárgyalások. Itt láttuk a németeknek velünk szembeni fukarságát, s Ciano⁵³ gróf erőlködését, hogy a németeket irányunkban kedvezőbb döntésre bírják.

Ezek után következtek a területi visszacsatolások, az ezekkel kapcsolatos kormányzói utazások, melyeken személyi biztonsági szolgálatra rendelve én is részt vettem.

1939. év elején Bártfay általam ismeretlen oknál fogva elkedvetlenedett (talán, mert a kormányzó úr referálásra nem őt, hanem Sombort kérte magához), beteget jelentett, s az osztály éléről való elhelyezését kérte. Úgy gondolom, hogy Hain Péternek is volt szerepe abban, hogy Bártfay utódául dr. Kálnayt⁵⁴ bízták meg. Kálnay személye egyébként megfelelt Sombornak is.

Most ismét átszervezték az osztályt, mely munkánál Hainnak is jutott szerep. Sombor kívánságára most már 3 csoportot állítottak be a jobboldal ellen. Hain maga, hogy a jobboldal elleni munkában való részvételének még a lehetőségét is kizárja, mint rangidős lemondott az őt egyébként mindenképpen megillető főcsoportvezetői beosztásról, kreált tehát egy másik főcsoportot, az úgynevezett állandóan „vezényeltek” főcsoportját, s annak vezetőjéül jelentette ki magát. Állandó vezénylés volt a kormányzóságon (4 detektív), a miniszterelnökségen (2 detektív), a belügyminisztériumban (2 detektív), az értelmiségi kormánybiztosságon (2 detektív), a telefoncenzúrájánál (6 detektív). Ehhez vette még a kormányzói helyszínelő csoportot is (dr. Juhász⁵⁵ csoport 10–12 detektív). A vezényeltek körül azonban nem rendelkezhetett (s azok nem is referáltak neki), a telefoncenzúrához és az értelmiségi kormánybiztossághoz beosztottakkal. Megelégedett tehát a teljesen jelentéktelen munkakörrel, s a 18–20 ember feletti rendelkezéssel, csakhogy ne kelljen dolgozni a nyilasok ellen. Hain így csaknem kizáróan a kormányzó utazásai alkalmával a személyi biztonsági szolgálatra kivezényelt detektívek munkáját irányította a továbbiakban. Eddigi csoportjának vezetésével Sombor engem bízott meg, lecsökkentve a csoport létszámát velem együtt 7 főre, mondván: „Nálatok most amúgy sincs munka.”

1939. január vagy február havában lettem tehát a 7 főből álló, kommunistákat üldöző detektívcsoporthoz vezetője. Valóban, a kommunisták ebben az időben nem sok munkát adtak a rendőrségnek. Illegális sajtó nem jelent meg, legalábbis az utcára nem került, legfeljebb elszórtan fordultak elő falfestések, járdafestések. Emlékezetem szerint be is került hozzánk 2 fiatalember, akiket, mert ügyetlenül végezték munkájukat, nem tudom, detektívek-e, vagy utcai járókelők tetten érve elfogtak, s a náluk lévő festékesvödörrel és -pemzlivel együtt behozták a főkapitányságra. Inkább talán a cionistákkal akadt dolgunk, az is csupán ellenőrzés jellegű volt. Úgy emlékszem, ebben az időben oszlatta fel a kormány a cionisták vidéki és helyi szervezeteit, illetve tiltotta meg azok működését, s csupán a budapesti központ működését engedélyezte. Egyidejűleg beszüntette az úgynevezett perselyezést is. A cionisták szervei a tilalom dacára itt-ott mégis működtek, főként perselyeztek. Dr. Buk⁵⁶ (ha jól emlékszem), a cionisták főtitkára ebben az időben gyakori látogató volt a főkapitányságon (nem mint előállított), hogy egyes felszínre került rendellenességeket kimagyarázzon. Hogy milyen volt a bánásmód dr. Sombor és az én részemről ezekben az ügyekben, arról talán dr. Buk volna hivatva beszélni.

Az átszervezéssel kapcsolatosan komoly és eléggé éles szóváltásom támadt Hain Péterrel. Szemére vetettem, hogy hiú és önző vágyak hajszolása között elhagyja munkatársait, a komoly munka helyett „ajtónyitogató pojacát” csinál magából csak azért, hogy a nyilasok erőszakosságai által kikényszerített rendőri munkában való, még közvetett részvétel miatt is a felelősséget már eleve elkerülje, s mert a kormányzó körüli szolgálattal újabb és újabb kitüntetés lehetőségét biztosítsa magának. Szemrehányásaimra ő gorombán felelt, kijelentette, hogy ellenségének tart, s hogy az ügyről velem tovább nem tárgyal. Megszakított velem úgyszólván mindenféle kapcsolatot, s még a hivatalos ügyekben *is csak közvetve érintkezett velem.*

*

Közbevetőleg (nehogy ismét kiessen emlékezetemből), ismertetem a marseille-i királygyilkossággal⁵⁷ kapcsolatos szerepünket:

A királygyilkosság ügyének nyomozása során a francia rendőrség eljutott Jankapusztáig. Ezzel kapcsolatban megjelentek Budapesten is a francia rendőrség kiküldöttei, hogy itt tovább nyomozzanak az ügyben. Határozottan emlékszem, hogy már Budapesten voltak a francia nyomozók, amikor Hain Péter is kapott Hetényitől szerepet az ügyben. Nem anyaggyűjtésre ugyan, hanem a nyomok eltüntetésére. Együtt mentünk Hain Péterrel a Baross utca csaknem utolsó házáig (a Fiumei úthoz közel), s ott Hain Péter közölte velem, hogy a horvát usztasa központ irodájának anyagát kell beszerezni, s el kell tüntetni minden nyomot, amiről következtetni lehet, hogy ki lakott a lakásban. Azt is közölte, hogy tulajdonképpen ki lakott a lakásban. Úgy emlékszem, hogy Pavelics⁵⁸ lakta a lakást, de lehet, hogy más, akinek a neve P-vel kezdődik. Hain egyedül ment fel a lakásba, engem lent hagyott figyelni, hogy amennyiben a francia nyomozók itt megjelenének, őt idejében értesíthessem. Hosszú várakozás után jött le Hain, s kizárólag iratanyagot hozott le magával, amit bevittünk a főkapitányságra. Majd ismét visszamentünk, hogy most már azokat a nyomokat (monogram, stb.) tüntessük el, melyekből az ott lakó (időközben elmenekült) kiléte megállapítható lenne. Úgy emlékszem, hogy egy alkalommal már Tényi Mátyás⁵⁹ kollégámat is magunkkal vittük. Nem emlékszem határozottan, de lehet, hogy Tényi maradt most lent, s mi ketten mentünk fel Hainnal, de lehet, hogy Hain másodszor nem is jött el, s én csupán Tényivel mentem ki. Biztos az, hogy Tényinek is Hain utasítására fel kellett mennie a lakásba, s ott alaposan átvizsgálni azt, hogy áruló nyom ne maradjon hátra. Ez esetben én lent maradtam és Tényi egyedül ment fel. Nem tudok visszaemlékezni, hogy fent jártam a lakásban, vagy sem. Lehet, hogy csak most rémlik úgy, mintha fent jártam volna, de semmiképp sem a lakásról, sem annak berendezéséről emlékezetem nem maradt vissza. Másnap a francia rendőrök is eljutottak a Baross utcai lakásba, s ott dacára a kétszeri átvizsgálásnak, találtak egy kalapot, vagy más ruhadarabot, melyben a név kezdőbetűi bent maradtak. Úgy emlékszem az egyik betű „P” volt. A továbbiakban az útlevélosztályon is tartottak vizsgálatot a francia rendőrök. Az ügy eredményeképpen pár

rendőrtisztviselőt – köztük dr. Villányit – állásukból elbocsátották. (Évek múlva őket visszahelyezték.)

*

1939 tavaszán, a Kárpátalja visszacsatolásával kapcsolatos kormányzói utakra voltam vezényelve személyi biztonsági szolgálatra. Reszortomban úgyszólván semmi munka nem volt, ezért a csoport saját nyilvántartásának rendezésébe fogtam. Az előállítási könyvben szereplőket óhajtottam kartotékra felfektetni, mert a több ízben előállított személyek szerepe így áttekinthetőbb. Maga a csoport pedig az államrendészeti osztályról leküldött rendőri felügyeletes úgyiratokban eljárva ellenőrizte a felügyeleteseket, s végezte a rendes munkát.

Talán ennek az évnek az őszén történt, hogy egyik csoporttagom, a hozzá került egyik névtelen feljelentésben eljárva, a zsidógimnázium egy tanulóját állította elő, aki több tanuló társával német- és háborúellenes röpiratokat készített és terjesztett. Kihallgatásuk során elmondták a diákok, hogy a Dob u. 90.-be⁶⁰ rendszeresen bejártak és ott hallgatták az ifik részére rendezett ismeretterjesztő előadásokat. Itt beszéltek meg, hogy tanuló társaik között egy csoportot szerveznek, hogy a háború és a németek ellen propagandamunkát végezzenek. Szó volt közöttük arról is, hogy a csoport élére egy szellemi irányítót válasszanak. Volt köztük, aki Demény Pált ajánlotta, volt, aki Bánóczy Lászlót.⁶¹ Végül is Bánóczy személye mellett döntöttek, őt fel is keresték, s közölték vele szervezkedésüket, s annak célját. Bánóczy – amint azt a diákok elmondták – vállalta a szellemi irányítást, bár a csoport munkájában tevőlegesen részt nem vett, a kész röpiratokat nem mutatták be neki. Emlékezetem szerint 8-9 diákot állítottunk elő az ügyben, s velük együtt Bánóczy Lászlót is. A gimnazisták beismerték, hogy megbeszéléseiket a Bethlen téri zsidó siketnéma intézet egyik termében tartották az esti órákban, s ugyanott készítették a röplapokat is. Bánóczy kihallgatása során elismerte, hogy a gimnazistákkal több ízben találkozott a Dob u. 90.-ben, ott velük több ízben tárgyalt is, de tagadta, hogy előtte a gimnazisták illegális munkáról beszéltek. A szellemi vezérséget ő úgy értelmezte, hogy a legális szoc.dem. ideológiát fogja a diákok előtt ismertetni. Befejezve az ügyben a nyomozást, az előállítottakat a nyomozati iratokkal együtt átadtam Sombornak. Úgy tudom, hogy csak a diákok kerültek át az ügyészségre, Bánóczyt, mert ügyében talán közbejártak, avagy, mert tagadásával szemben csak egyes diákok nem éppen határozott vallomása volt rá nézve terhelő, Sombor elbocsátotta. Határozottan emlékszem, hogy a zsidó gimnazisták ügyét telefonon később szóvá tette a def-nél szolgálatot teljesítő Hajnácskőy is, s kérdőre vont, hogy miért nem adattam át az ügyet a def-nek. Én kijelentettem, hogy nekem nincs jogom ügyeket ide-oda irányítani, ezt csak Sombor tehetné volna meg. Később Sombornak jelentettem Hajnácskőy közbelépését, [de] Sombor kezével legyintve csak mosolygott. Nem emlékszem pontosan az időre, lehet, hogy a gimnazisták ügye a későbbi évek egyikében történt. Az biztos, hogy Németország akkor már háborút viselt, mert a röplapok kifejezetten német- és háborúellenesek voltak. Emlékszem arra is, hogy a gimnazisták közül egyik-másik amikor szabadult, hozzám fordultak (szülői) kéréssel, hogy valamilyen módon tegyem lehetővé, hogy a gyermek tanulmányait folytatva érettségizhessen. Én a kérést Somborhoz terjesztettem tovább, s a magam részéről támogattam is. Nem tudom, milyen eredménnyel.

Ebben az időben még egy egészen jelentéktelen röpiratterjesztőt és -készítőt fogtunk el, ugyancsak névtelen feljelentés alapján. Valahol a VI. kerületben egy csonka, vagyis béna lábú (ha jól emlékszem, suszter), nem egészen normális ember készített ugyancsak háborúellenes röplapot. Ez ügyben vagy csak egyedül, vagy talán másodmagával szerepelt mint előállított.

Dr. Sombornak igaza volt. A ránk váró munkát elvégezte a 7 tagú csoport is. A politikai osztály teljes figyelme a nyilas frontra összpontosult. Saját magam által szervezett besúgó nem volt, a Haintól örökölt besúgók díjazás hiánya miatt elmaradtak. Ebben, s ezt hosszan követő időben csoportom bizalmi költségre pénzt egyáltalán nem kapott. Ha e kérdést Sombor előtt szóvá tettem, ő leintett, mondván, „ha hoz valaki komoly adatot, kap pénzt. De nálatok amúgy is csendes minden.”

Egy másik névtelen levél alapján került be hozzánk egy Fekecs⁶² (vagy hasonló nevű) kézimunka-kereskedő, aki teljesen egyedül, tehát kapcsolat és megbízás nélkül 2 különböző röpiratot szerkesztett, s azokat rendes könyvnyomdában, sok száz példányban kinyomtatta saját költségére. Úgy emlékszem, a Grosz Nyomdában. A röpirat tartalma ugyancsak német- és háborúellenes volt. Kihallgatása során beismerte, hogy ő szövegezte a röplapokat, s ő adott megbízást a nyomda útján való sokszorosításukra, s azokat ő maga terjesztette is. A kérdésre, hogy miért csinálta, azt válaszolta, hogy mint „kikopott kommunista” igazolja magát a nemsokára uralomra kerülő elvtársai előtt, hogy ő nem tétlenkedett.

[ÁBTL 4.1. A-795. 24–33. Géppel írt tisztázat. A szövegben szereplő nevek aláhúzással szerepelnek.]

¹ Az önvallomás első részét közli: Varga Krisztián: A politikai rendőrség és a baloldali munkásmozgalom Wayand Tibor önvallomásában. *Betekintő*, 2010/1. www.betekinto.hu <http://www.betekinto.hu/Default.aspx?cikkId=132> (Utolsó letöltés: 2010. október 23.)

² A témához lásd Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. (Budapest, Osiris Kiadó, 2001.), Ormos Mária: *Magyarország a két világháború korában (1914–1945)*. (Debrecen, Csokonai Kiadó, 1998.) és Uő: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. Pokoljárás a médiában és a politikában 1919-1945. II. kötet*. (Budapest, PolgArt Könyvkiadó, 2000.) című művét.

³ *Rendőrségi célkeresztben a szélsőjobb. Dr. Sombor-Schweinitzer József feljegyzése a szélsőjobboldali mozgalmakról*. Szerk. Kovács Tamás. Budapest, Gondolat Kiadó, 2009. 19.

⁴ Uo. 20.

⁵ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 4.1. A-795. *Dr. Wayand Tibor feljegyzései a horthysta politikai rendőrségi munkájáról*. 29–30. (Sombor formálisan a bünyügyi osztály helyettes vezetője lett. Vö. ÁBTL 4.1. A-610. Magyar Kir. Rendőrség budapesti Főkapitányságának szolgálati beosztása)

⁶ A szakirodalomban használt írásmódok még: 2. Vkf. Osztály, Vkf 2. Osztály, VKF/2., VKF-2. Tanulmányomban a továbbiakban a 2. Vkf. Osztály elnevezést használok.

⁷ A Belügyminisztérium csendőrségi alosztályának átirata a közbiztonsági osztályhoz: a csendőrség nyomozó osztálya és a csendőrkerületi parancsnokságok székhelyein működő alosztályok megkezdik működésüket. (Budapest, 1929. május 16.) *Megfigyelés alatt... Dokumentumok a horthysta titkosrendőrség működéséből 1920–1944*. Szerk. Beránné Nemes Éva és Hollós Ervin. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977. 149–150.

⁸ ÁBTL 4.1. A-3755. Kincs István: *A csendőrség rövid történeti áttekintése. Szervezeti felépítésük, tevékenységük jellemzése. Feladataink az elhárító munkában*. Budapest, BM Rendőrtisztviselői Akadémia Politikai Nyomozó Tanszéke, 1962. 23.

⁹ A Csendőrség Központi Nyomozó Osztályparancsnokságának jelentése a belügyminiszterhez a Nagymágocs községben működő kommunista mozgalomról. (1937. december 7.) *Megfigyelés alatt...* i. m. 228–228.

¹⁰ A Csendőrség Nyomozó Osztályparancsnokságának jelentése a belügyminiszterhez egy baloldali szociáldemokrata csoport megbeszéléséről. (Budapest, 1933. február 9.) Uo. 217–218.

¹¹ ÁBTL 4.1. A-795. 12.

¹² Lásd 1881. évi XXI. tc. a Budapest-fővárosi rendőrségről, valamint az 1881. évi III. tc. m. kir. csendőrségről. Az államrendőrség 1919. október 1-ig csak a fővárosban, később a törvényhatósági jogú, rendezett tanácsú és megyei városokban, a csendőrség az említett területeken kívül (vidéken) látta el az állam rendfenntartó funkcióját.

¹³ Rendelet a háború idejére szóló különös büntetőjogi rendelkezések alkalmazása kezdőnapjának és területi hatályának meghatározásáról, valamint a polgári büntetőbíráskodás alá tartozó egyének honvéd büntetőbíráskodása alá helyezéséről. Részlet. (Budapest, 1941. június 30.) *Megfigyelés alatt...* i. m. 324–325., Dombrády Lóránd: Mi volt a Vkf-2? *História*, 1979/3. 21–22. <http://www.tankonyvtar.hu/historia-1979-03/historia> (Utolsó letöltés: 2010. március 26.)

¹⁴ Az 1939. évi II. tc. 141. §-a és 219. §-a előzetes bírói vagy ügyészi állásfoglalás nélkül is lehetővé tette a polgári személyek feletti katonai büntetőbíráskodást. *Magyar Törvénytár 1939. évi törvénycíkek*. Budapest, Franklin Társulat, 1940. 83–85., 120–121.

¹⁵ Nyomozási módszerek és eljárások. In *Vallomások a holtak házából. Ujzsászy István vezérőrnagynak, a 2. vkf osztály és az Államvédelmi Központ vezetőjének az ÁVH fogságában írott feljegyzései*. Szerk. Haraszi György. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Corvina, 2007. 201–202.

¹⁶ A Honvéd Vezérkar főnökének átirata a belügyminiszterhez a hadüzemi titkárok működése tárgyában. (Budapest, 1939. május 26.) *Megfigyelés alatt...* i. m. 282–283.

¹⁷ Rendelet a háború idejére szóló különös büntetőjogi rendelkezések alkalmazása kezdőnapjának és területi hatályának meghatározásáról, valamint a polgári büntetőbíráskodás alá tartozó egyéneknek honvéd büntetőbíráskodás alá helyezéséről. Részlet. (Budapest, 1941. június 30.) *Megfigyelés alatt...* i. m. 324–325. Az 1930-as évek végéig a defenzív alosztály szerepe a kommunistaellenes nyomozásokban meglehetősen esetleges és korlátozott volt. Vö. Kovács Zoltán András: A Janus-arcú tábornok. Adalékok Ujzsászy István vezérőrnagy pályaképehez. In *Vallomások a holtak házából*. i. m. 118.

¹⁸ Kolontári Attila: Magyarország és az 1935-ös csehszlovák–szovjet kölcsönös segítségnyújtási szerződés. <http://www.publikon.hu/htmls/tanulmanyok.html?ID=33&essayID=129> (Utolsó letöltés: 2010. augusztus 24.)

¹⁹ Vö. A Budapesti Főkapitányság Politikai Nyomozó Főcsoportjának jelentése az Ifjú Proletár c. kommunista újság szerkesztői ellen folytatott nyomozásról. (Budapest, 1929. szeptember) Közli: *Megfigyelés alatt...* i. m. 132–135.

²⁰ A Csendőrség Nyomozó Osztályparancsnokságának jelentése a belügyminiszterhez a vecsési és pestszentimrei kommunista mozgalom ellen a Vezérkari Főnökség 2. Defenzív Osztályával közösen folytatott nyomozás eredményéről. (Budapest, 1936. június 24.) Uo. 236.

²¹ Uo.

²² Nyomozási módszerek és eljárások. In *Vallomások a holtak házából*. i. m. 201.

²³ ÁBTL 3.1.9. V-146147. 29.

²⁴ Böll Gábor: A VKF-2 szervezettörténete az újabb kutatások tükrében. In *Katonai perek a kommunista diktatúra időszakában 1945–1958. Tanulmányok a fegyveres testületek tagjai elleni megtorlásokról a hidegháború kezdeti időszakában*. Szerk. Okváth Imre. Budapest, Történeti Hivatal, 2001. 85.

²⁵ Hollós Ervin: *Rendőrség, csendőrség, VKF 2*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1971. 134.

- ²⁶ A dokumentumban több olyan személyt említ Wayand, akik már a korábban közölt önvallomásrészletben is megjelentek. A velük kapcsolatos életrajzi adatokat lásd ott lábjegyzetben.. Varga: i.m.
- ²⁷ Lábody Gyula (1894–1952) detektív felügyelő. 1918-tól detektívként teljesített szolgálatot, majd a politikai osztályon a baloldal ellenes csoport helyettes vezetője lett. Többször vezényelték a politikusok biztonságáért felelős detektívcsoporthoz, később 1936 őszétől átvette a kormányzósági detektívcsoporthoz irányítását. A háború előtt nyugállományba vonult, de a politikai osztály igényt tartott további szolgálataira, ezért Sombor és Hain is megbízta őt különleges feladatok végrehajtásával. A háború után Kistarcsára internálták.
- ²⁸ Fábíán Dániel (1901–1980) dr., orvos, a népi irodalom terjesztője. 1928 szeptemberében a Bartha Miklós Társaság ügyvezető elnökeként részt vett a csehszlovákiai magyarok érsekújvári kongresszusán. Kezdeményezője és terjesztője volt a népi írók és költők társadalomkritikai műveinek. 1930-ban József Attilával közösen írták a *Ki a faluba!* című kiadványt. 1930-tól a szociáldemokrata párt, 1935-től a Bajcsy-Zsilinszky Endre-féle Nemzeti Radikális Párt tagja lett. 1934–1946 között a Budapesti III. sz. Sebészeti Klinikán tanársegéd. A háború után különböző rendelőintézeteknél és klinikákon sebész főorvos.
- ²⁹ Helyesen Bartha Miklós Társaság. 1925-ben alakult szellemi, irodalmi, közéleti szervezet, mely célul tűzte ki a magyarság kultúrájának ápolását. Névadója a dualista rendszer egyik függetlenségpárti, kissé antiszemita felhangokkal író politikusa volt. A társaság tagjai között az 1920-as évek végén az illegális kommunistákkal rokonszenvező értelmiségieket éppúgy megtalálni, mint a liberális és szélsőjobboldali irányzatok képviselőit. A 30-as évek elején a szervezet határozottan a népi írók mozgalmanak egyik gyűjtőhelyévé vált. Később megőrizte ugyan baloldali alapállását, de hatása fokozatosan csökkent a magyar szellemi és közéletben.
- ³⁰ Ádám Lajos (1879–1946) dr., nemzetközi hírv sebészorvos. A budapesti egyetem elvégzését követően pályáját a Szent István Kórházban kezdte. 1914-től különböző hadikórházakban dolgozott. 1919 után több kórházban főorvosként gyógyított, majd 1926-tól rendkívüli, 1930-tól rendes egyetemi tanári állást kapott. Zsidó származása miatt a szélsőjobboldal az 1920-as években többször támadta, alaptalanul kenőpénzek elfogadásával vádolta meg. Ügye 1927-ben az országgyűlés képviselőháza elé került. A 30-as években nemzetközi hírnévre tett szert. Haláláig a Budapesti III. sz. Sebészeti Klinika főorvos-professzora volt.
- ³¹ Haraszthy (Haraszti) Vince (1896) dr., rendőr tanácsos. A rendőrség 1938-as átszervezésekor került a bünyügyi osztályról a politikai osztályra, mint a baloldallel ellenes ügyek referensre. 1942-ben az Államvédelmi Központ (ÁVK) koordinációért felelős – baloldali ügyekkel is foglalkozó – rendőrségi összekötője lett. 1944. március 21-én a német biztonsági szolgálat rövid időre őrizetbe vette, majd elengedte. A háború után Kistarcsára internálták.
- ³² Gömbös Gyula (1886–1936) vitéz, nemes jákfai, hivatásos katonatiszt, szélsőjobboldali politikus. 1932–1936 között miniszterelnök.
- ³³ Szentirmay (Scholznik) Győző (1887) detektív felügyelő. 1951-ben kitelepítették.
- ³⁴ Matthias Erzberger (1875–1921) német politikus, alkancellár, pénzügyminiszter, a Német Római Katolikus Középpárt vezetője. 1918. november 11-én a német kapitulációs küldöttség vezetőjeként aláírta a fegyverszünetet az antant képviselőivel a compiegne-i erdőben. Mivel támogatta a versailles-i béke aláírását, valamint a német (weimari) köztársaság demokratikus és alkotmányos berendezkedését, a különböző nacionalista, szélsőjobboldali irányzatok első számú közellenségévé vált. 1921 augusztusában nacionalista tiszték meggyilkolták.
- ³⁵ Kovács Arnold (Noldi) újságíró, a 20. század elejének egyik bünyügyi sztárriportere.
- ³⁶ Helyesen Henrik Förster-Shulze német szélsőjobboldali katonatiszt. Neve az 1926-ban kirobbant frankhamisítási ügygel kapcsolatban is felmerült.
- ³⁷ Schumacher és Blous detektívek a berlini rendőrség különleges megbízottjai.
- ³⁸ Wayand itt arra a nyilas röpiratra gondol, melyet 1938-ban terjesztettek Horthy Miklós kormányzó és feleségének lejáratására. A balul sikerült akciót a nyilasok nem vállalták fel, provokációnak tartva az eseményeket a felelősséget a politikai rendőrségre és Hetényire hárították.
- ³⁹ Széll József (1880–1956) dr., jogász, országgyűlési képviselő, belügyminiszter. 1907–1919 között Fogaras vármegye főispánja. 1917-ben a Földművelésügyi Minisztérium erdélyi kirendeltségének vezetője lett. 1925-től Zemplén vármegye, 1926-ban pedig egyúttal Abaúj-Torna vármegye főispánja, 1933-ban a Közigazgatási Bíróság másodelnöke, 1937. ápr. 10-től 1938. máj. 13-ig belügyminiszter a Darányi-kormányban. 1938-ban időközi választáson Salgótarjánban nyert mandátumot. 1933-tól 1937-ig és 1941-től felsőházi tag. Háború után internálták, majd kitelepítették.
- ⁴⁰ Szemerjai Kovács Dénes dr., jogász, miniszteri tanácsos, 1941-ig a Belügyminisztérium közbiztonsági osztályának vezetője.
- ⁴¹ Széll Kálmán (1843–1915) dr., nemes dukai és szentgyörgyvölgyi, jogász politikus, pénzügyminiszter, miniszterelnök. Kormánypárti programmal 1868-tól képviselő, 1875–78 között pénzügyminiszter. A Szabadelvű Párt tagja, de Tisza Kálmánnak több gazdasági kérdésben ellenfele volt. A hazai bankrendszer egyik kiépítője. Alapvetően a gazdasági liberalizmus és a változatlanul hagyott közjogi berendezkedés híve volt. Az 1890-es évek válsága után 1899-ben miniszterelnök és egyben belügyminiszter lett. Regnálása azonban nem tudta megoldani a közjogi válságot. 1905-ben alkotmánypárti képviselőként jutott a parlamentbe.
- ⁴² 1939. február 3-án a Nyilaskeresztes Párthoz tartozó különítmény több kézigránatot dobott a Dohány utcai zsinagógából kijövő tömegre. A terrorcselekményben 23 ember sérült meg. A merénylettel a nyilasok a nyíltan felszított zsidóellenes hangulatot meglovagolva a már bukásra ítélt Imrédy kormányt akarták destabilizálni.
- ⁴³ Nemes Sándor (1882–1972) detektív főfelügyelő, rendőrnemzet vezetője. Pályafutását a Monarchia detektívtestületében kezdte, majd a 1920-as években a Budapesti Főkapitányság Bünyügyi Osztályának elismert bünyügyi

nyomozója lett. Még a háború előtt nyugállományba vonult, de szaktudására később is igényt tartottak. Ennek köszönhető, hogy a demokratikus államrendőrség 1945-ben nyugállományú rendőr ezredesi rendfokozattal tanácsadóként foglalkoztatta. Az 1950-es években kitelepítették. 1958-ban egy volt rendőrtisztviselőkből álló baráti társaságnak lett aktív tagja, akik az állambiztonsági szervek szerint veszélyt jelentettek a népi demokráciára. Ügynöki munka segítségével a csoportot szétbomlasztották, tagjait a BM „szigorú rendőri figyelmeztetésben részesítette”.

⁴⁴ A defenzív alosztályához tartozó ipari csoportot az 1930-as évek elején hozták létre. A csoporthoz az egyes kiemelten fontos gyárakban üzemi titkári szakhálózat tartozott, melynek titkárait a defenzív alosztály helyezte el kapcsolattartási és kémelhárítói feladatkörben. Az üzemi titkárok fedésben dolgozó, többségében egykori vagy tartalékos csendőr- és katonatisztek voltak, akiknek valódi tevékenységéről csak a gyár legszűkebb vezetése szerezhetett tudomást. Főleg szabotázs- és kémelhárítói feladatokat láttak el, de a gyárban működő szakszervezeti és politikai mozgalmakat is az ellenőrzésük alá vonták. Tagjai közt nagy számban fordultak elő szélsőjobboldali meggyőződésű személyek.

⁴⁵ Demény Pál (1901–1991) kommunista politikus, író, a két világháború közötti baloldali munkásmozgalom kiemelkedő alakja. 1919-ben kapcsolódott be a munkásmozgalomba, majd illegális szervezkedései miatt többször letartóztatták. A '20-as években KIMSZ-aktivista, a KMP tagja. A '20-as évek közepétől fokozatosan eltávolodott a KMP emigráns frakcióitól és a Kominterntől. 1944. október végén egyesülési megállapodást kötött a Rajk László vezette kommunista párttal, annak egyik vezetője lett. 1945. február 13-án Rákosi Mátyás utasítására Péter Gábor letartóztatta, majd 1946-ban a Budapesti Népbíróság koholt bizonyítékok alapján háborús bűntett elkövetésének vádjával négyéves börtönbüntetésre ítélte. 1950-től Kistarcsára internálták, 1954-ben még tíz évet kapott rendszerellenes összeesküvés vádjá miatt. 1956-ban szabadult, később lektori, fordítói és írói munkásságot folytatott. 1989-ben rehabilitálták, majd 1990-ban az MSZP színeiben országgyűlési képviselő lett.

⁴⁶ Demény Pál besúgói tevékenysége visszatérő témája az önvallomásnak. Mivel a korabeli államrendőrségi működési iratok nem állnak rendelkezésünkre, ezért csak közvetve van arról bizonyítékunk, hogy Demény nem volt a politikai osztály informátora. Ezt ő maga cáfolja önéletrajzi munkájában mikor tételesen felsorolja azokat az okokat, amiért Péter Gábor és Rákosi Mátyás igyekezett őt úgy beállítani, mintha a „horthysta” rendőrség ügynöke lett volna. Demény Pál: *„A Párt foglya voltam”* Budapest, Medvetánc Könyvek, 1988. 166–191. Demény Pál 1946-os népbírósi perében Wayand volt az egyik koronatanú, a koncepciók eljárás azt volt hivatott bebizonyítani, hogy a kommunista mozgalomhoz tartozó Demény annak érdekében működött együtt a detektívekkel, hogy a KMP ténykedését ellehetetlenítse. Wayand – valószínűleg Péter Gábor személyes instrukciói alapján – feljegyzéseivel „bizonyította” Demény besúgói múltját, amit azonban saját maga cáfolt meg a leghitelesebben, mikor kivégzése előtt feltárta Demény előtt Péter és a politikai rendőrség machinációit. Vö. Demény: i. m. 177–178.

⁴⁷ Jakabovics (Jakobovics) János kémelhárító, tartalékos hadnagy. A kémelhárítás hatáskörébe tartozó politikai nyomozások egyik honvédelőre. Budapesten a Váci úti EMAG (Első Magyar Gazdasági Gépgyár) üzemi titkára, a defenzív alosztályhoz tartozó szakhálózat tagja.

⁴⁸ Demény Pál és csoportja 1938 szeptemberében – tiltakozásul Csehszlovákia tervezett feldarabolása ellen – saját készítésű röplapokat szórt szét „A cseh nép nem ellenségünk!” címmel a csepeli és a soroksári üzemek előtt. A gyárak üzemi titkárai tudomást szerezvén a pacifista röplapokról, azonnal jelentést tettek a defenzív alosztálynak. Annak ellenére, hogy az eset a budapesti főkapitányság illetékességi területén történt, az I. Csendőrkerület nyomozó alosztálya hűtlenség és az ipari üzemek rendje elleni kémtevékenység gyanúja miatt indított nyomozást. A def. „K” alcsoportjának irányítása alatt ténykedő csendőryomozók hamar felgöngyölítették az ügyet. Demény – mielőtt őrizetbe vételére sor került volna – kitalálta, hogy a lakásának ajtaja előtt talált rá egy illegális röpiratra. Ezt szeptember 26-án személyesen hozta tudomására Hain Péternek, abban a hiszemben, hogy a nyomozást a rendőrség folytatja le, és ezzel a manőverrel elkerülheti az esetleges felelősségre vonást. Deményt néhány napra rá azonban őrizetbe vették a csendőryomozók. A csendőröknek a kényszervallatás által sem sikerült további terhelő adatokat szerezniük a röplapok külföldi eredetéről. Demény egyértelműen az időhúzás és az illegális mozgalmak mentése céljából azt nyilatkozta, hogy csak Hajnácskőy Lászlónak hajlandó vallomást tenni. A csendőr őrnagy, mivel Demény neki sem mondott konkrétumokat, tanácsalanságában kikérte Wayandot, de a nagyobb szabású, külföldi eredetű összesküvést bizonyítaniuk így sem volt lehetséges. Deményt a bíróság a pacifista tartalmú röplapok szerkesztésért és az ipari üzemek rendjének megsértése miatt 2 év letöltendő börtönbüntetésre ítélte. Vö. Demény Pál: i. m. 78–94.

⁴⁹ Helyesen 2. Vkf. Osztály D-alsztály.

⁵⁰ Vö. A budapesti I. csendőrkerületi parancsnokság leirata az őrparancsnokságoknak, utasítás a „nemkívánatos egyének” összeírására (Budapest, 1938. szeptember 24.) *Megfigyelés alatt...* 265–266.

⁵¹ Teleki Pál (1871–1941) gróf, földrajztudós, egyetemi tanár, konzervatív politikus. 1920–21 és 1939–1941 miniszterelnök.

⁵² Kánya Kálmán (1869–1945) konzervatív politikus, diplomata, 1933–1938 külügyminiszter.

⁵³ Galeazzo Ciano (1903–1944) dr., gróf, fasiszta politikus, külügyminiszter. Az egyik szószólója volt az olasz fasiszta állam birodalmi politikájának, külügyminiszterként támogatta az Ausztriával való szövetséget, a magyar revíziót, a Balkán megszállását és az afrikai terjeszkedést is.

⁵⁴ Kálnay Gyula dr., főkapitány-helyettes. Az 1920-as években a Nagykanizsai Rendőrkapitányság vezetője. 1939-től megbízást kapott a politikai osztály névleges vezetésére, de a tényleges irányításban nem vett részt. Ennek ellenére 1944. március 21-én őt is őrizetbe vette, majd kihallgatta a német állambiztonság. Kiszabadulása után 1944 áprilisától az V. kerületi Rendőrkapitányság vezetője lett. A háború után internálták, később kitelepítették.

⁵⁵ Juhász József (1887–?) dr., rendőr tanácsos. Pályáját a főkapitányság bünyügyi osztályának sérülési (emberölési ügyek) főcsoportjában kezdte. A 30-as években áthelyezték a kormányzósági helyszínbiztosító csoport élére, ahol Hain

Péterrel közeli, baráti kapcsolatba került. Valószínűleg ennek köszönhető, hogy 1944. március végétől az Állambiztonsági Rendészet IV. (nyomozó) Osztályának vezetője lett. Hain Péter leváltása után visszahelyezték korábbi szolgálati helyére a helyszínbiztosító csoport vezetőjeként. Beosztását a politikai osztály későbbi átszervezéseikor is megtartotta. A háború után a PRO, később a BM Politikai Nyomozó Főosztály kilétét azonosítani nem tudta. Személyét a „horthysta” rendőrség elleni későbbi nyomozások gyakran összekeverték a vele azonos nevű detektívvel, aki szintén a sérülési csoportban dolgozott, és később a politikai osztályra került. A háború alatt eltűnt.

⁵⁶ Buk Miklós dr., író, a magyarországi cionista vezető, a Magyar Cionista Szövetség és a Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetségének főtitkára.

⁵⁷ 1934. október 9-én Marseille-ben meggyilkolták I. Sándor jugoszláv királyt és a kíséretében tartózkodó Louis Barthou francia külügyminisztert. A merényletet a horvát nacionalista usztasa mozgalomhoz tartozó – egyébként macedón nemzetiségű – személyek követték el. A nyomozás számai – többek közt – Magyarországra vezettek, ahol már az 1930-as évek elején rendelkeztek kiképzőbázissal az usztasa mozgalom terrorista alakulatai. Az usztasát – így közvetve a marseille-i merényletet – nemcsak a Gömbös-kormány, hanem a fasiszta Olaszország, valamint a náci Németország is támogatta. A merénylet felelősségét – elsősorban a kisantant országai – Magyarországra kívánták hárítani, de a megváltozott nemzetközi politikai helyzetben az olasz és a német külpolitikai aktivitásának köszönhetően végül is egyetlen ország kormányának sem kellett a felelősséget vállalnia. Lásd Ormos Mária: *Merénylet Marseille-ben.* (Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1984.) című művét.

⁵⁸ Ante Pavelić (1898–1959) horvát szélsőjobboldali politikus. Politikai pályáját a függetlenségpárti és nacionalista Horvát Jogok Pártjában kezdte, később Mussolini meghívására Olaszországba emigrált. Alapítója és vezetője volt a fasisztoid jellegű horvát nacionalista usztasa (felkelő) mozgalomnak. A német segítséggel 1941. április 10-én kikiáltott Független Horvát Állam vezére lett. 1945. április 15-én Ausztriába, majd később a Vatikánba menekült. Az 1950-es években Argentínában telepedett le, ahol újjászervezte a horvát emigráns usztasa mozgalmat, valamint Juan Peron argentin elnök biztonsági tanácsadója lett. 1957-ben a jugoszláv titkosszolgálat merényletet kísérelt meg ellene. Pavelić súlyos sérülésekkel a francóista Spanyolországba menekült, ahol 1959-ben hunyt el.

⁵⁹ Tényi Mátyás (1898–1954) detektív. A délvidéki Zsablyán született. 1918-ban részt vett az első világháború harcaiban. Kezdetektől a budapesti főkapitányság politikai főcsoport baloldali alcsoportjának tagja. Detektív gyakornoki, majd detektív rendfokozatban figyelő, felderítő szolgálatai révén részt vett a korszak minden jelentős baloldal ellenes nyomozásában. A második világháború alatt Wayand Tibor első számú helyetteseként összekötő a csendőri nyomozó szervek által irányított baloldal ellenes bizalmas nyomozásokban. A német megszállást követően összekötő a német biztonsági szolgálatok és a Bűm VII/d. (államvédelmi) alosztály között, majd az Állambiztonsági Rendészet beosztottja lett. A háború után Kistarcsára internálták, majd a PRO őrizetbe vette, ahol – állítólag Péter Gábor személyes utasítására bosszúból – súlyosan bántalmazták, mivel Tényi a 30-as években kihallgatott illegális kommunista Pétert kényszervallatta. A Budapesti Népbíróság háborús bűncselekmények elkövetése miatt 15 évi börtönbüntetésre ítélte. A börtönben halt meg.

⁶⁰ A Budapest, VII. kerület Dob utca 90. szám alatti házban a szociáldemokrata mozgalomhoz tartozó, de a kommunisták befolyása alatt álló Országos Ifjúsági Bizottság (OIB) székhelye volt.

⁶¹ Helyesen Bánóczi László (1884–1945) színházi író, műfordító. Filozófiát és esztétikát tanult a lipcsei egyetemen. 1904-től vett részt a szociáldemokrata munkásmozgalomban, ahol a párt elismert művelődéspolitikusa és a kulturális ügyek szakértője lett. Több munkáselemlés és színházi darab szerzője, 1920-tól a Vígszínház, 1924-től a Magyar Színház rendezője, 1940–1944 között az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület (OMIKE) Művészakció vezetőjeként több száz üldözött zsidó művésznek biztosított munkahelyet. Szépművészeti alkotások, színdarabok, szociálpolitikai és közegészségügyi cikkek szerzője, fordítója.

⁶² Fekecs Sándor (?–1943) baloldali szakszervezeti aktivista. 1919-ben vörösörként szolgált a Tanácsköztársaságban, majd az 1920-as években a Magyarországi Földmunkások Országos Szövetségének sarkadi vezetője lett. Tiltott, kommunista agitációért hat hónapi elzárásra ítélték. 1924-től az amerikai központú, anarcho-szindikalista eszmeiségű IWW (Industrial Workers of the World) -hez tartozó Magyar Általános Munkás Szövetség (MÁMSZ) egyik vezetője, 1927-től ügyvezető titkára lett. 1935-től szüneteltette munkásmozgalmi tevékenységét, majd a második világháború alatt önként, felső kapcsolat vagy szervezeti bázis nélkül, saját költségén német- és háborúellenes röplapokat gyártott. A rendőrség hamar felfigyelt a röplapokra, és Fekecs Sándort a bíróság 1941. december 29-én négy év és hat hónapi fegyházbüntetésre ítélte. A röplapok nyomtatásában és terjesztésében résztvevő hattagú csoport tagjait szintén letöltendő szabadságvesztésre ítélték. Annak ellenére, hogy sem Fekecs Sándor, sem a röplapakcióban résztvevő személyek nem kapcsolódtak a kommunista párthoz, a hatalom szigorú megtorlásban részesítette a csoport tagjait. Fekecs Sándort az eljárás alatt kényszervallatás okozta sérülések miatt a börtönkórházba szállították, majd 1942-től büntetőszázadba került, ahol meghalt.

Müller Rolf

Emlékhelytelenítés

Képek és történetek – 1956 előtt és után

A budapesti Sztálin-szobor ledöntése az 1956-os magyar forradalom leglátványosabb szimbolikus aktusa volt. Nem véletlen, hogy ma már szinte elképzelhetetlen olyan TV-műsor, mozifilm, album, amely az októberi-novemberi események vizuális megidézésekor ne használná a monumentum megsemmisülésének egyes stációit megörökítő korabeli képkockákat. Persze ezekben a napokban számos más politikai emlékművet távolítottak el, vagy csak „alakítottak át” (az esetek többségében a rajtuk ágaskodó ötágú csillag leverésével), nemcsak a fővárosban, hanem vidéken is – többeket pont az ilyen cselekedeteikért ítélték aztán többéves börtönbüntetésre. Az akciók és azok megtorlása egyetlen közös okra vezethető vissza, arra, hogy az emlékművek mindig kötődtek az aktuális politikai hatalomhoz, annak legitimációs, propagandisztikus törekvéseihez.¹ Tudatosan, az emlékeztetés szándékával létrehozott, ténylegesen látható jelekről, azaz „emlékezeti helyekről” volt szó.² Megtámadásuk a demonstrált üzenet tagadását jelentette, „emlékhelytelenítés” történt tehát fizikailag és ideológiailag egyaránt.

Ilyen jellegű támadások nemcsak a forradalom napjaiban, hanem ezt megelőzően, illetve utána is történtek, és az ügyekben rendszerint eljáró politikai rendőrség iratai alapján mondhatjuk, hogy nem is ritkán. A 1956-os szobordöntésekkel, -csonkításokkal (amikor az emberek egy időre szabadon kifejezhették érzéseiket) ellentétben ezek a cselekmények titokban, az éj leple alatt zajlottak (kivételt csak a rendszer alkonyán, 1989-ben történt nyilvános ellenzéki demonstrációk jelentettek). A hatalom mindent megtett annak érdekében, hogy a „rongálások” nyomait minél hamarabb eltüntesse, a hivatalos emlékezeten esett csorbát kiköszörölje. A folytonosság helyreállítását megelőzően a helyszínelő rendőri szervek fényképeket készítettek, amelyek a nyomozati iratok bizonyító erejű mellékletei lettek.

Az események jó részét ma is az ismeretlenség övezi, és – ellentétben az 56-os felvételekkel – a helyszínelési fotók sem váltak a korszakkal kapcsolatos vizuális emlékezetünk darabjaivá. Írásomban ezért azokra „az emlékhelytelenítésekre” koncentrálok, amelyekről az iratok mellett képi források is fennmaradtak.

I.

Az 1956 előtti évekből több olyan esetet ismerünk, ahol egy emlékhely teljes elpusztítását kísérelték meg. Ilyen célból szervezkedő fiatalokra hívta fel a Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztályának besúgója „munkaadóinak” figyelmét 1948 júliusában. A rákosligeti baráti társaság szándékainak kifürkészésével Busztin Gábor és Bárd Károly államvédelmi hadnagyokat bízta meg, akik a házkutatások során fegyvert, lőszert és robbanóanyagot találtak, majd többeket előállítottak. A kihallgatások után az ávós tisztek tudatták feljebbvalóikkal, hogy bizonyossá vált: „a Rákosligeten 1945-ben felállított, kb. 5–6 méter magas fából készült Szovjet-emlékmű különösképpen ingerelte és foglalkoztatta nemcsak a társaság, hanem általában a helyi fasiszta érzelmű ifjúság tagjait”, ezért egyesek annak felrobbantására készültek, sőt ezt megelőzően már 1946 elején is többen kísérletet tettek a rongálásra: elvágták a rögzítő kábeleket, remélve, hogy a szél feldönti az emlékművet. A nyomozás lezárultával a húszas éveik elején járó társaságból négy személyt, Majthényi Kálmánt, Várnai Lászlót, Várnai Gézát és Klárai Egont statáriális bíróság elé állították, és tízévi fegyházra ítélték, illetve rajtuk kívül többeket internáltak.³

A rákosligeti emlékmű egy korabeli képeslapon

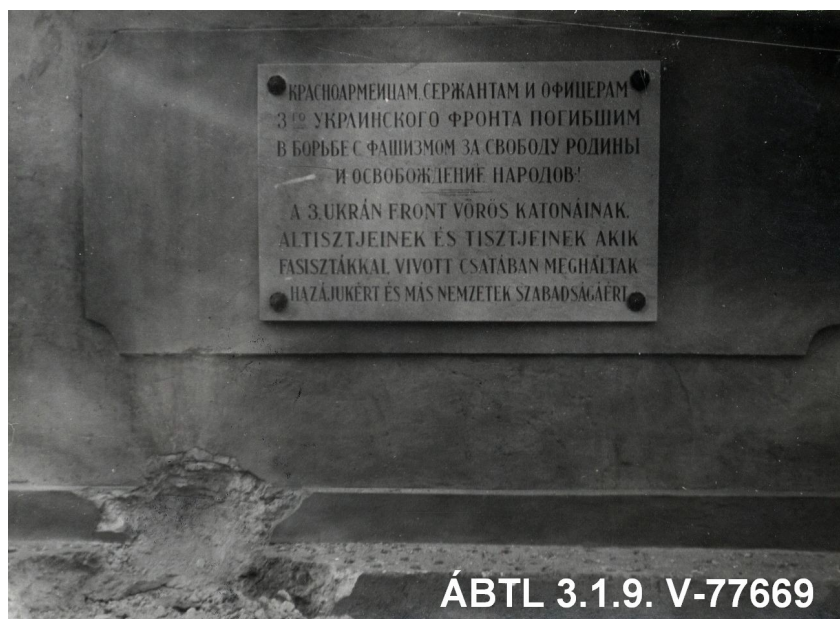

1948. szeptember 24-én délelőtt 10 óra 15 perckor Móron próbálták meg a szovjet katonák emlékhelyét eltüntetni. A Belügyminisztérium Államvédelmi Hatóságának nyomozói azonnal megjelentek a helyszínen, ahol megállapították, hogy a rombolást időzített gyutaccsal idézték elő, amely csak azért nem okozott nagy kárt, mert a robbanószerkezet lazán volt a talapzatra erősítve, nem volt kellőképpen elfojtva.

A móri emlékmű távlati képe 1948 szeptemberében

A robbanás nyomai az emlékmű talapzatán

A gyanú egy sváb fiatalokból álló társaságra terelődött, akiket pár nappal később átadtak a Budapesti Államügyészségnek, amely őket a Budapesti Törvényszék rögtönítélő tanácsa elé állította. A szeptember 29-én megtartott statáriális tárgyalás során Stumpf Alajost és Herpauer Györgyöt halálra, Albrecht Imrét életfogytiglani, Stumpf Jánost pedig – tekintettel fiatal korára – 10 évi fegyházra ítélték. Az ÁVH Kottyán Gábort és ifj. Tóth Antalt internálta, mivel tudomással bírtak a szervezkedésről.⁴ A korabeli vizsgálati iratokból természetesen nem kapunk választ arra vonatkozóan, hogy mi is történhetett valójában 1948 szeptemberében Mórán, azonban találgatások szintjén élhetünk a gyanúperrel: talán nem véletlen, hogy a német nemzetiségű fiatalok esetében igen súlyos ítéletek születtek, míg a két magyar nevű személlyel szemben szigorúan, de a többiekéhez képest „mégiscsak” enyhébben jártak el.

II.

Az emlékművek felrobbantására tett kísérletek persze csak ritkán fordultak elő, az esetek többségében csak kisebb rongálások történtek. Egerszóláton 1945. december 19-én három helyi lakos – egyes beszámolók szerint a község vendéglőjében folytatott mulatozás után – a temetőben leverte a szovjet emlékműről a feliratokat és a csillagot. Egyikük, aki azokban a napokban érkezett meg Nyugatról, ahová még mint leventét vitték ki, s talán épp a hazatérés örömét ünnepelte barátaival. Ám nem sokáig élvezhette az otthon melegét. A község előljárójának bejelentése után letartóztatták, a Szovjet Hadsereg Katonai Törvényszéke pedig tízévi szabadságvesztésre ítélte, amelyet a Szovjetunióban kellett letöltenie. 1953-ban térhetett haza szülőfalujába. (Sajnos az esetről képanyag nem maradt fenn.)⁵

A jelek szerint nem tudatos politikai támadásnak esett áldozatul 1970. június 1-jén a Nyíregyháza melletti sóstói erdő Hármaskő dombján álló munkásmozgalmi emlékmű, amelynek márványtábláját egy kővel betörték. Az esetre még inkább ráirányította a figyelmet, hogy pár nappal korábban a közelben futó vasúti sínre egy bazaltdarabot helyeztek.

A nyíregyházi munkásmozgalmi emlékmű a megrongált márványtáblával

ÁBTL 3.1.5. O-13701

A márványtábla sérülése

ÁBTL 3.1.5. O-13701

Mivel a Szabolcs-Szatmár Megyei Rendőr-főkapitányságon a két esetet egy elkövető vagy elkövetői kör számlájára írták, a nyomozásba a Társadalmi Tulajdonvédelmi Osztály mellett a helyi III/II. (kérelmehárítási) alosztály is bekapcsolódott. A kutatást egy hálózati informátor és a nyomozószerveket önként vagy felkérésre segítő ún. társadalmi kapcsolatok segítették, továbbá meghallgatták azokat, akik a cselekmények idején a közelben tartózkodhattak. A gyanú nemsokára három, a pályatöltésnél látott gyermekre terelődött. Személyazonosságuk megállapítása érdekében felkeresték a környékbeli iskolákat, ellenőrizték az adott időben igazolatlanul hiányozó tanulókat. Végül sikerült azonosítaniuk három testvért (10, 13 és 14 évesek voltak), akik elismerték, hogy egyik csavargásuk során követ helyeztek a sínekre, majd egy másik alkalommal egyikük bezúzta az emlékmű márványlapját, abbéli kíváncsiságát enyhítve, hogy megtudja, mi is van mögötte. A vizsgálat megállapította, hogy politikai célzat, előre megfontoltság nem állt a rongálások mögött, azokat gyermeki csínytevésnek tudták be, amelyet a szülői felügyelet, a családi nevelés hiánya idézett elő. Ennek ellenére az 1957. május 1-jén felavatott emlékhely legidősebb megtámadóját terheltté nyilvánították, és előzetes letartóztatásba helyezték.⁶

Hasonlóan a Nyíregyházán történetekhez, szintén nem a megrögzött rendszerellenesség állt az ország másik felében történt eset mögött. 1975. április 25-én kora reggel a csersegtomaji termelőszövetkezet üzemágvezetője telefonon bejelentést tett a keszthelyi kapitányságon, hogy az ún. „cigánydombi útkereszteződésben álló felszabadulás emlékművet megrongálták”. A helyszínre kiérkező bűnügyi technikusok és állambiztonsági beosztottak a vörös csillag csúcsdísz 40 méterrel távolabb, az út melletti árokban találták meg, továbbá arról is megbizonyosodtak, hogy a terméskő emelvény márványtábláját kővel megdobálták.

A csersegtomaji felszabadulási emlékmű sérült márványtáblája

Az emlékmű a helyreállítás után

A helyszíni adatgyűjtés és nyomrögzítés a rend őreit elvezette az előző este Hévízen, a Rózsakert Presszóban történt dulakodás résztvevőihöz. A botrány három okozóját délután őrizetbe vették, akik elismerték a károkozást. Tettüket súlyosbította, hogy – mint az ügyészi értékelés fogalmazott – „a felszabadulási emlékmű megrongálásával elkövetett izgatás büntették a helye olyan, hogy a közvetlenül mellette elhaladó közút forgalmára is figyelemmel, reálisan számolni lehetett azzal, hogy a cselekményt nagyobb számú személy megismerje.” A névnapi mulatozás alkalmával elfogyasztott sör és pálinka következménye – a közvetlenül utána jelentkező másnaposságon kívül – a nagy nyilvánosság előtt elkövetett izgatás miatti vádemelés lett. A bíróság 1975. július 9-én a helybeli KISZ-szervezet által frissen, a felszabadulás 30. évfordulóján felállított emlékmű megrongálásáért az elsőrendű vádlottat főbüntetésként egy év négy hónapi, két társát egy-egy év fegyházban letöltendő szabadságvesztésre ítélte.⁷

Megint csak a közvetlen politikai indítékokat nélkülöző „lumpen magatartás” számlájára írták a miskolci Kálvária-dombon lévő 27 szovjet sír ledöntését. Az 1985. szeptember 23-ai virradóra történt rongálás elkövetőit az állambiztonság azok között a 15–25 éves fiúk, lányok között kereste, akik időről időre megjelentek a környéken, alkoholt fogyasztottak és kábítószerrel szereztek, vagyis szípuztak (a korban elterjedt kábítószeres formák voltak, hogy nejlonzacskóba csavarlazítót, ragasztót, hígítót vagy más szerves oldószert töltek, amelynek gőzét beszívták). A gyanú ellenére nem tudtak a delikvensnek nyomára bukkanni, s még az sem segített, hogy a közelben egy névvel ellátott iskolai szótárfüzet borítója is előkerült.⁸

A ledöntött szovjet katonasírok Miskolcon 1985-ben

ÁBTL 3.1.4. I-9

A tárgyalt időszak legintenzívebb „csillaghullással” járó jelensége 1987. augusztus 19-én Pápán történt, ahol a Szovjet Hősi Katonai Temetőben ismeretlen támadók négy síremléket megrongáltak, 61-ről letörték a csúcsdíszet, a vörös csillagok egy részét a környéken elszórták, a többi magukkal vitték.

A csillagoktól megfosztott szovjet katonasírok Pápán 1987-ben

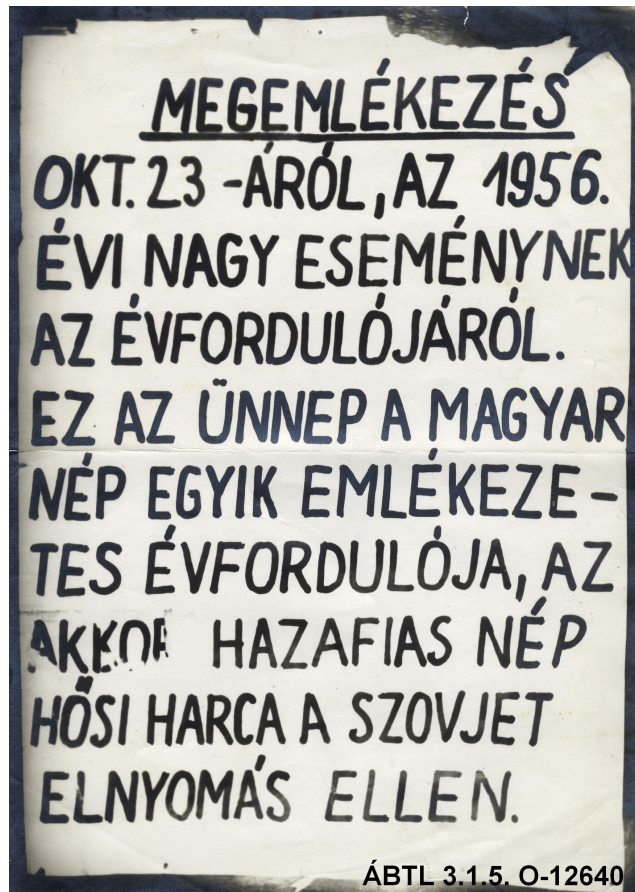
ÁBTL 3.1.5. O-19661

Az esetet természetesen a megyei rendőrség nem egyszerű rongálási-lopási ügyként kezelte. Súlyát jól jelezte, hogy a III/III. Osztály nagyszabású nyílt és titkos nyomozásba kezdett. A felderítési időszak alatt rejtett figyelést vezettek be a város több helyszínén naponta fél tucat operatív tiszt részvételével. A 13 napos akciósorozat azonban eredménytelenül zárult, s nem szállítottak használható híreket a beszervezett személyek sem. Az egyetlen érdemi információt a Pápán állomásozó szovjet katonai alakulat elhárítótisztje szolgáltatta, aki értesítette magyar kollégáit, hogy egyik zászlósuk az adott éjszakán a sírkert mellett elhaladva szemtanúja volt az esetnek. Láta, hogy két fiatal férfi a csillagokat tördeli, egy harmadik pedig a temető melletti járdán falaz társainak. Ez utóbbit megszólította, mire az kést rántott. Az ukrán származású katona felmérve a helyzet komolyságát távozott a helyszínről, s nemsokára – mivel éppen leszerelt – az országból is. A szovjet állambiztonság a lakhelyén kereste fel, s személyleírást, illetve fényképes azonosítást kért tőle. A baráti társszerv közreműködésének köszönhetően a gyanú három felnőtt férfira terelődött, akiket beidéztek a kapitányságra, sőt bent tartózkodásuk alatt még le is hallgatták őket, hátha összezárva elkotyognak valamit. Az operatív technika (az ún. 3/e rendszabály) alkalmazása azonban bizonyítékot nem eredményezett. Így nem tehettek mást, mint hogy a bizalmas nyomozást az elkövetés után több mint egy évvel, 1988 decemberében lezárták.⁹

III.

Külön említhetők azok a törekvések, amelyeknek célja nemcsak az emlékhelynek vagy egy bizonyos részének az eltüntetése volt, hanem annak egy másfajta, tiltott emlékezet hordozójaként való felhasználása is. Ilyen cselekményekért kellett felelnie 1966-ban a Pest vidéki járásbíróság előtt több tinédzsernek. Terhükre rótták, hogy három évvel korábban, 1963. október 22-én az esti órákban Pilisvörösváron, a Hősök terén lévő szovjet emlékműről letörték a kőből készült ötágú csillagot, és rajta egy, az 1956-os eseményekre emlékeztető plakátot helyeztek el.

A pilisvörösvári Hősök terén 1963. október 22-én kitűzött plakát

A település vezetése hamar visszaállította az eredeti állapotot, de a társaság november 6-án este újból leszedte a csillagot. A csoport ezt követően, majd egy év múlva, 1964. augusztus 11-én lépett újra akcióba, amikor is az éj leple alatt átkerekeztek a közeli Solymárra, és a helyi temetőben az elesett szovjet katonáknak emléket állító kőobeliszkről eltávolították a fából kifaragott ötágú csillagot, és fehér olajfestéssel írt szöveget („Küzdj a rendszer ellen. Függetlenséget”) hagytak maguk után. Továbbá a vizsgálat megállapította, hogy a csillagokat nem sokkal ezután az egyikük a közeli – a fiatalság nyári találkozóhelyeként szolgáló, a köznyelvben csak „Slötyinek” nevezett – tóba dobta.¹⁰

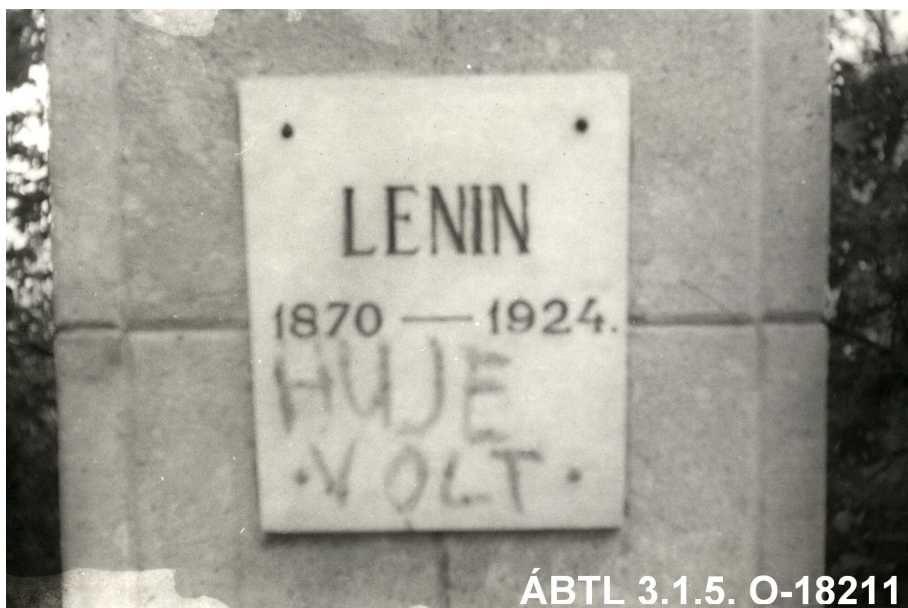
A csúcsdísztől megfosztott solymári emlékmű feliratokkal 1964-ben

ÁBTL 3.1.5. O-12640

Nem volt ilyen eredményes az állambiztonság felderítő munkája Mátészalkán, ahol 1981 nyarának végén több alkalommal is firkálások jelentek meg a város főterén. Először augusztus 26-án a Lenin szobor fehér márványabláján virított kusza nagybetűkkel a felirat: „Hüje volt”, amelyhez a talapzat melletti virágtartóban lévő petúniavirág lila szirmait használták fel. A helyszínre érkező rendőrnnyomozók az íróeszköz használatának hiányából, valamint az „elkövetés primitív módjából” (az írás kiforrotlansága, helyesírási hiba), arra a következtésre jutottak, hogy nem előre eltervezett politikai támadással, hanem vélhetően városi fiatalok spontán viccelődésével állnak szemben.

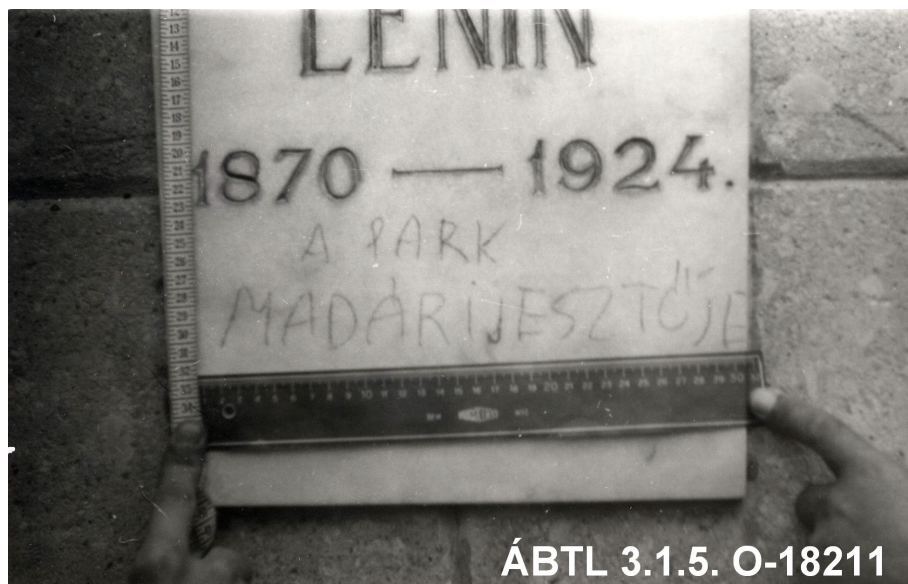
A mátészalkai Lenin szobor 1981. augusztus 26-i felirata

ÁBTL 3.1.5. O-18211

Az írást fényképen rögzítették, majd még aznap eltávolították, azonban két hét múlva az ismeretlen elkövető újra akcióba lépett, és a korábbival mindenben egyező módon ismételte meg tettét. A virágszirmok természetes festékanyagát használva újfent tudatta Mátészalka lakosaival, hogy a halhatatlan forradalmár „Hüje volt”. Sőt ez sem volt elég, hat nap múltán megerősítette véleményét, igaz, a célpont ekkor a közelben álló pártbizottság épülete volt, amelynek műkő lábazatára az ott zöldellő díszcserje leveleivel felrótták: „Lenin hüje”. A tartalmi monotonitást végül egy szeptember 25-i üzenet törte meg, amikor is a népek nagy barátjának ismeretlen kritikusa újra a szobor ellen fordult, és fekete színű grafitceruzával ráírta: „A park madárijesztője”.

A talapzaton 1981. szeptember 25-én rögzített felirat

ÁBTL 3.1.5. O-18211

Az ügy a nyomozószervek számára kezdett egyre kényelmetlenebbé válni, amit még inkább tetézett, hogy a sorozatos firkálásokból a téren álló munkásőrség-parancsnokságon és a pártház épületében őrködő munkásőrök semmit sem vettek észre. Októberben aztán a felderítést átvette a Szabolcs-Szatmár megyei III/III-as Osztály, mivel ekkorra már feltételezték, hogy tudatos „ellenforradalmi” akcióval van dolguk. A menetrendszerű nyílt és titkos nyomozás azonban eredménytelen maradt, hiába mozgósították a hálózati személyeket, hiába szerveztek rejtett figyelőszolgálatot, hiába telepítettek a tettenérés céljából ún. „operatív csapdát” a szoborhoz. Még egy kis provokációval is megpróbálkoztak, ugyanis az októberi forradalom évfordulójának előestéjén felírták a talapzatra, hogy „Éljen Lenin”, azonban a várt reakció elmaradt, a firkálót nem sikerült előcsalogatni, Lenin emlékének átértelmezése nem ismétlődött meg, sem október 23-án, sem pedig november 7-én. A fotókópiákon rögzített szövegek írásszakértői vizsgálata csak azt tudta megállapítani, hogy az inkriminált feliratok két különböző személytől származhattak, de hogy kik is voltak ők, az örökre rejtély maradt. Nem volt más hátra, 1982. július elsején a befuccsolt felderítés dokumentációja irattárba került.¹¹

1986-ban, egy évvel a már említett miskolci Kálvária-dombi eset után, Borsod megyében újra támadás érte a szovjet katonák emlékét. A putnoki köztemetőben álló obeliszkre egy horogkeresztet karcoltak fel. A helyszínelők a környék átvizsgálásakor sörösüvegeket, elégett iskolai orosz tankönyveket és egy rozscipót is találtak, ám ezek közül egyik sem vezetett el a tettes(ek)hez, s az elkövetkező két hónap nyomozása sem vitte közelebb az állambiztonsági apparátust a talány megoldásához.

A putnoki obeliszk 1986. július 4-én

A tanúkihallgatások során ugyan kiderült, hogy a környékbeli fiatalok gyakran járnak ki a sírok közé „szórakozni”, de azonosításukat nem segítette elő az az információ, amit például a temetőgondnok adott, hogy már több alkalommal látott „egy 17 év körüli intézetis fiút, aki magát »Zorró«-nak maszkírozza, arcára kendőt köt, s úgy ijesztgeti az embereket.” Az iskolai tankönyvmaradványok ugyancsak vakvágánynak bizonyultak, mert mint a helyi általános iskola egyik nyolcadikos tanulója elmondta, több gyereket is ismer, akik utálják az orosz tantárgyat, „ilyenek közé lehetne sorolni szinte minden osztálynak a felét.” A rozscipó sem vitte közelebb az állambiztonsági nyomozókat a megoldáshoz, mivel megtudták, hogy azt korábban egy szovjet turistacsoport helyezte el kegyeleti célból. Az ügy felgöngyölítését még a feljelentést megszövegező tanácsi dolgozó is – igaz, nem szándékolta, de – hátráltatta, ugyanis annyira óvatosan és körültekintően akart eljárni, hogy a rongálás felfedezésekor a helyszínen talált másik, „megbecstelenített” pékárut eltüntette. Így állt ez vallomásaiban: „... kimentem a temetőbe, felmentem a Szovjet Hősi Emlékműhöz. Láttam, hogy a szembe lévő oldalon horogkereszt nyomait láttam [sic!]. Felálltam a talapzatra, hogy megnézzem, írva van-e, vagy karcolva. Próbáltam volna letörölni, de nem tudtam, mert mély, karcolásos nyomok voltak. Magam elé néztem ezután és észleltem, hogy a talapzaton el van helyezve két virág között egy 30 cm átmérőjű cipő. A cipő fölfelé eső részén teljes terjedelmében egy majdnem szabályosnak tűnő, kb. 1 cm-es vonalból álló horogkereszt volt. A cipő barna színű volt, és messziről fehérlett benne a horogkereszt. Vagy csipkedték, vagy valamilyen késszerű tárggyal kivésték, azaz belevésték a horogkeresztet. Ezek után, hogy legalább a cipőn ne észleljék a horogkeresztet, beletettem a nálam lévő fekete táskába (diplomata), és behoztam, s a tanáccsal szemben lévő piaci konténerbe dobtam. Ezeket a konténereket a Kazincbarcikai Városgazdálkodási Vállalat szállítja szemetesekocsikkal. Hetente kétszer ürítenek, úgy tudom, csütörtökön és szombaton. Mielőtt azonban bedobtam volna a cipőt, kettétörtem, hogy a konténerbe se észleljék a rajta lévő horogkeresztet. A cipő nagyon száraz volt, vagy ötször kellett ütni a konténer pereméhez, hogy kettétörjön. A cipőt, ahogy beletettem a táskába, én közvetlenül a konténerhez mentem, és beledobtam, tehát azt én senkinek sem mutattam.” A

szerencsétlen fejlemények és az elégtelen információk miatt nem volt mit tenni, a megyei főkapitányság állambiztonsági vezetője a nyomozást beszüntette.”¹²

Nagyszámú nemzetiszocialista szimbólum jelent meg 1988. január 16-án, szombat reggel Tamási városában. A célpont most is a városi tanács épülete, a rendőrkapitányság, valamint a szovjet emlékmű volt. A három helyszínen összesen 22 darab nagyméretű horogkeresztet festettek fel piros színnel, a felszabadító szovjet hadsereg emlékezeti helyére ezekből négy jutott. A látványt a Tolna megyei politikai rendőrség felvételeken rögzítette (ám ezek a helyszínelési fotók nem maradtak fenn), és pár napon belül „Emlékmű” fedőnéven megkezdte a nyomozást. Főként olyan fiatalokra koncentráltak, akik – a korabeli meghatározásokkal élve – „rendezetlen életvitelűek”, „sátánista, újfasiszta jellegű csoport tagjai”, „ellenséges beállítottságúak”, „kijelentéseik negatívak a társadalomról”. Idővel szűkítették a kört, és a célcsoportba tartozó személyeket a péntek esti Dám Étteremben rendezett diszkó közönségében keresték, ezen belül is főleg az ún. rocker csoporthoz tartozó személyeket ellenőrizték. Az eljárás során több mint 100 személy szóbeli meghallgatása történt meg, de az elkövetők kilétét nem sikerült tisztázni. A nyomozás már-már holtpontra jutott, mikor is újabb „rendkívüli esemény” borzolta fel a kedélyeket. Napra pontosan fél évvel a firkálást követően az Úttörőház előtti zászlórúdra egy horogkeresztekkel teli zászlót húztak fel, lobogóként egy fehér színű, gallérvától és ujjaitól megfosztott férfiinget használtak, amelyre barna-piros festékekkel mázolták fel a tiltott jelképeket.

Horogkeresztes „lobogó” Tamásiban 1988-ban

Nemcsak az elkövetés módja mutatott hasonlóságot az év elején történetekkel, hanem az a körülmény is, hogy megelőző este az említett étteremben zenés-táncos mulatság zajlott. Viszont az egyezések ellenére a nyomozás újra zsákutcába jutott. 1989. január 17-én a szekszárdi központ III/III-asai végső következtetésként azt vonták le, „hogy Tamásiban szervezett, fiatalokból álló csoportok a feldolgozás ideje alatt nem léteztek. Kifejezetten ellenséges beállítottságú fiatal nem került látóköreinkbe. A cselekmény elkövetője minden valószínűség szerint egyedül tevékenykedhetett, vagy Tamásin átutazó személy volt.”¹³

1989-ben az 1948/49-es forradalom és szabadságharc évfordulója nem telt el eseménytelenül a Zala megyei Sümegcsehíben. Március 16-án lakossági bejelentés riasztotta a keszthelyi rendőrkapitányság ügyeletesét, hogy 14-e estjén a falu felszabadulási emlékműjére valaki kommunistákat gyalázó szöveget festett fel. A bazalt építményen a következő üzenet virított sárga színnel: „1848–49. Szemét Komcsik.

Üzenjük, lógni fogtok”, s a rendszer helyi kritikus – mintegy nyomatékot adva tettének – a kőemlék csúcsán lévő fém vörös csillagot is letörte, amely csak a következő hónapban került elő egy magas fűvel benőtt, elhagyatott telekről.

Sümegecsehi felszabadulási emlékműve 1989. március idusán

A kivezényelt rendőrtisztek első útja – régi bölcsességet követve, miszerint egy falu ügyes-bajos dolgairól leginkább a helyi italmérésben lehet informálódni – a kocsmába vezetett, ahol fény derült arra, hogy ott az ominózus éjszakán tettelegesséig fajuló szóváltás zajlott, és a vita hevében az egyik ittas vendég a párttagokat szidalmazta. A vizsgálócsoport e forró nyomon jutott el a férfi lakására, ahol házkutatást tartott, és többek között egy sárga festékesdobozt és egy festékes férficipőt is talált. A fejlemények már-már sikerrel kecsegtettek, nem beszélve arról, hogy a lábbeli tulajdonosa – akár felelősségre vonás előli menekülésnek értelmezhetően – időközben külföldre távozott, az Országos Rendőr-főkapitányság Bűnügyi Technikai Intézete azonban eloszlatta a reményeket. A vegyi elemzés ugyanis nem igazolta a helyszínen, illetve a lefoglalt tárgyakon lévő festékanyag azonosságát. Az ismeretlen támadó ezúttal is kicsúszott az állambiztonság kezei közül.¹⁴

Természetesen 1989. leginkább ott engedte szabadjára az emlékhelytelenítő szándékokat, ahol azok számára a legtöbb célpont kínálkozott: a fővárosban. Számos budapesti esetről maradt fenn állambiztonsági irat, fényképdokumentáció viszont annál kevesebb. A kevés kivételek egyike a Jászai Mari téren 1971 óta magasodó Marx–Engels szobor „átnevezése”. Valaki január 9-én a kommunizmus két apostoláról kialakított véleményét igen tömör megfogalmazásban adta az arra járók tudtára.¹⁵

Segesdi György szobrász alkotása 1989 januárjában, talapzatán a felirattal

A gránit talapzaton „ékeskedő” felirat

Rákosliget lakossága – miként az írás elején kitértünk rá – már 1948-ban megtapasztalhatta a szovjet katonák hősiességének megkérdőjelezését. Még abban az évben felállították a településen Megyeri Barna szobrászművész mészki alkotását, valaki azonban 1989. április elején megaláztatva annak szimbolikai egyhangúságát, új elemmel gazdagította a kompozíciót, és a csillag társaságába egy horogkeresztet festett. Miként a hasonló esetekben, most sem tudhatjuk, hogy az illető saját meggyőződését kívánta-e

propagálni, vagy e jeleket felhasználó rendszerek eszmei rokonságára akarta felhívni a figyelmet.¹⁶

A XVII. kerületi Kasztel András utcában (ma Liget sor) álló szovjet hősi emlékmű új szimbóluma 1989-ben

A gyülekezési jog szabad gyakorlásának velejárója lett, hogy az emlékhelytelenítések sok esetben már a hatalom szeme előtt (többször az állambiztonság személyzetének operatív biztosításával kísérve) folytak. A rendszerváltó év nyílt utcai eseményeit tekintve két – talán legaktívabb – szervezete a Krassó György nevével fémjelzett Magyar Október Párt karöltve a Magyar Radikális Párttal a hazai munkásmozgalom élharcosainak emléke ellen fordult, leginkább Münnich Ferenc, valamint a róla elnevezett V. kerületi utca szúrta a szemüket. Júliusban több akciót (az elsőt Kádár János temetésére időzítve 14-én) vezényeltek le, s ezen alkalmakkor a gyűlölt kommunista politikus nevét az utcatáblákon átfestették, átragasztották, és a régi elnevezést (Nádor utca) állították vissza. Az ismétlődés oka az volt, hogy a Közterület Fenntartó Vállalat az új feliratokat újra és újra megpróbálta eltüntetni. A visszakeresztelések járulékos happeningje lett a közelben, a Belügyminisztérium Központi Művelődési Házánál strázsáló fegyveres szobrának új jelentéstartalommal való felruházása is. A járókelők „A néphatalom védelmében” (ez volt ugyanis Szücs Ferenc 1950-ben készült alkotásának a hivatalos elnevezése) odavezényelt kőalokról most már megtudhatták, hogy valójában „A Haza árulója”.

A Münnich Ferenc és Zrínyi utca sarkán posztoló fegyveres szobra ellenzéki akció után 1989 júliusában

A sorozatos akciók egyikének belügi lenyomatából a rendszerváltó év különös atmoszférájába is bepillantást nyerhetünk. Július 26-án az említett helyszínen járőröző civilruhás rendőrök felettesüknek a következőket jegyezték le az aktivistákról: „18 óra 58 perckor a Bp. V. Münnich F. u. és a Bp. V. Zrínyi u. sarokhoz értek, majd dr. Krassó György vezetésével odamentek az ott felállított rendőrszoborhoz, és kérték Majoros Zoltán r. szds elvtársat, aki ott volt szolgálatban, hogy az »Ávos« szobor mellé hadd fessék fel »A Haza árulója« feliratot. Majoros Zoltán r. szds elvtárs felhívta a figyelmüket, hogy a ház falára történt festés rongálást képez, és kérte, hogy a festéstől álljanak el. Dr. Krassó György és a társai a figyelmeztetést tudomásul vették és a festéstől elálltak, de dr. Krassó György olyan megjegyzést tett, hogy »az évben 365 nap van, addig biztosan nem fogják őrizni«. Ezután a röplapot a falra felragasztotta és tovább indult a József Attila utca irányába.”¹⁷

A fegyveres szobrát nemcsak, hogy nem őrizték, hanem hamarosan el is távolították, miként a rendszer többi emlékhelyét – azok egy új emlékezetpolitika „áldozatai” lettek.

¹ A témával kapcsolatban lásd Pótó János: *Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika.* (Budapest, Osiris Kiadó, 2003.) című művét, valamint Sinkó Katalin: A politika rítusai: emlékműállítás, szobordöntés. (In *A művészet katonái. Sztálinizmus és kultúra.* Szerk. György Péter – Turai Hedvig. Budapest, Corvina Kiadó, 1992. 67–79.) és Wehner Tibor: Értékek és kordokumentumok elvesztése – avagy hogyan tüntessünk el egy szobrot? (*Új Forrás*, 2008/10. 93–105.) című tanulmányát.

² Nora, Pierre: Emlékezet és történelem között – A helyek problematikája. In uő: *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok.* Szerk. K. Horváth Zsolt. Budapest, Napvilág Kiadó, 2010. 13–33.

³ Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (ÁBTL) 3.1.9. V-77326. Fábián Nándor és társai, ÁBTL 3.1.9. V-77734. Klárai Vilmos és társai, ÁBTL 3.1.9. V-77392. Schuller Lajos és társai.

⁴ ÁBTL 3.1.9. V-77669. Stumpf Alajos és társai.

⁵ ÁBTL 3.1.9. V-157644. Az 1946-os vizsgálati anyag nem szerepel a dossziéban, csak a hatvanas években keletkezett iratok.

⁶ ÁBTL 3.1.5. O-13701. „Rongálók”. A letartóztatott fiatal további sorsáról nincs információnk.

⁷ ÁBTL 3.1.9. V-160395. Kovács György és társai.

⁸ ÁBTL 3.1.4. I-9. Szovjet síremlék rongálása.

⁹ ÁBTL 3.1.5. O-19661. „Duó”.

¹⁰ ÁBTL 3.1.5. O-12640. „Garázda”, ÁBTL 3.1.9. V-154528 Tóth László és társai. Az I. rendű vádlott a külföldön tartózkodó Tóth László volt, akit felbujtóként találtak bűnösnek, s ezért távollétében ötévi szabadságvesztésre ítélték. A rongálásokban részt vevő fiatalok közül Margittai Lászlót tíz hónap, Kutas Kálmánt négy hónap, három évre felfüggesztett szabadságvesztést kapott, Margittai Csabát próbaidőre bocsátották.

¹¹ ÁBTL 3.1.5. O-18211. „Grafikus”. Az ügyről bővebben lásd Takács Tibor: Hüje volt. *ArchivNet*, 2004/3. http://www.archivnet.hu/old/rovat/cikk.phtml?cikk_kod=84 (Utolsó letöltés: 2010. november 25.)

¹² ÁBTL 3.1.4. I-10. Szovjet hősi emlékmű megrongálása.

¹³ ÁBTL 3.1.5. O-19714. „Emlékmű”.

¹⁴ ÁBTL 3.1.4. I-26. Vizsgálat ismeretlen tettes ügyében.

¹⁵ ÁBTL 3.1.5. O-20057. Állam elleni írásos úton elkövetett rendkívüli események.

¹⁶ Uo.

¹⁷ ÁBTL 1.12.2. 391/II-50/89. (9. doboz) (BRFK). Tüntetések, demonstrációk, megmozdulások.

Takács Tibor

Történész a kihallgatósobában 2.

Az emlékezet visszavág¹

Korábbi írásomban² a vizsgálati munkával foglalkozó állambiztonsági tanulmányok alapján arra a megállapításra jutottam, hogy a politikai rendőrségnek az 1956 utáni megtorlás során végzett nyomozati tevékenysége távolról sem a valóság feltárására, hanem a bűntettként értelmezett cselekmények „tetteseinek” felderítésére, az ellenséges tevékenység bizonyítására irányult. Az a valóság, az az 1956, amelyet a vizsgálat „feltárni” kívánt, a bűncselekmények, az ellenforradalom valósága volt. Miután irányított emlékezések termékeiről van szó, és a jegyzőkönyvek nem is tartalmazznak mindent, amit a tanúk megfigyeltek, sőt még azt sem teljes egészében, amit a kihallgatottak elmondtak. A kortárs tapasztalatok illetően többszörös közvetítettsége jogosan keltheti a történészen a szkepszis érzetét: megállapítható-e egyáltalán, mi történt pontosan az 1956-os forradalomban?

A politikai nyomozókat érhetően nem feszítették ilyesfajta tépelődések, már csak azért sem, mert – mint arra a fenti írásomban utaltam is – számukra elsősorban a bizonyítékok megszerzése volt a fontos, nem a „valóság feltárása”. Ők eleve a gyakorlat emberei voltak, elméleti kérdésekkel nem sokat törődtek. Amikor a vizsgálat, majd az egész ügymenet lezárult (a rendőrök elvárásai szerint súlyos bírói ítélettel), a jegyzőkönyvek elvesztették gyakorlati fontosságukat a készítők számára. A rendőri munkát egyébként is nehéz elképzelni úgy, hogy nem az objektív valóság megismerésének igénye és lehetősége mozgatja. Erre példa a fent említett írásomban elemzett állambiztonsági tanulmányok mellett Józsa Károly rendőr százados, a BM II/8-e alosztály (vagyis a vizsgálati osztály értékelő-tájékoztató alosztálya) módszertani és tanulmányi főelőadójának írása, pontosabban kettő: egy 1960. május 16-án kelt értékelő jelentés és egy ez alapján készített cikk kézírata, amelyekben a tanúkihallgatások módszereivel foglalkozott.³ A szöveg első fele a tanúkihallgatások jogi vonatkozású problémáit taglalja, és arra a következtetésre jut, hogy a jegyzőkönyvek a jogszabályi követelményeknek általában megfelelnek. Számunkra sokkal fontosabb a második rész, ahol Józsa százados módszertani és taktikai kérdésekről szól. Mint írja, a tanút körültekintően kell kiválasztani, annak alapján, hogy „milyen kérdésben tud az objektív igazság megállapításához tények és körülmények előadásával bizonyítékot szolgáltatni”. Később arról ír, hogy a tanú figyelmét akár fel lehet hívni arra, hogy „segítségét kérjük egy ügy objektív igazságának megállapításához”.

Gyanítom, Józsa százados objektív igazsága nem azonos a saját közösség vélekedésein túlmutató univerzális objektív igazsággal, amelyet – Rorty szerint legalábbis – a nyugati tradíció Platón óta keres.⁴ A százados igazsága partikuláris igazság, a politikai rendőrség, esetleg, tágabban értelmezve, a hatalmát restauráló rendszer igazsága. Az 1956-os megtorlás nagy hullámának lezárulta után, 1960-ban készült jelentés mindenesetre lehetőség ad arra, hogy megvizsgáljuk, egy politikai vizsgáló miként tekint a kihallgatásokra azok gyakorlati hasznosságán túl. Ezenkívül ugyanis nem akadtam még olyan állambiztonsági szövegre, amely ismeretelméleti szempontból próbálja rendszerezni a vallomásokat. Józsa Károly szerint a tanúkihallgatásokat négy csoportra lehet osztani az alapján, hogy a vallomás – objektív és szubjektív értelemben – igaz vagy hamis:

1. *Objektíve hamis a vallomás, ha nem felel meg a tényeknek (pl. 5 órakor öltek meg valakit, és a tanú 4 órára állítja).*
2. *Objektíve igaz, ha megfelel a tényeknek (pl. az előbbi esetet 5 órára vallja).*
3. *Szubjektíve hamis, ha mást mond, mint amire emlékszik (pl. a tanú úgy emlékszik, hogy esett az eső, amikor az eset történt, és közben nem esett az eső).*
4. *Szubjektíve igaz, ha a tanú azt mondja, mint amire emlékszik (pl. úgy emlékezett, hogy tegnap esett az eső, és valóban esett)."*

A felsorolás alapján nem igazán világos, mi is az alapja az objektivitás és a szubjektivitás megkülönböztetésének, és ezzel kapcsolatban a zárójelben megadott magyarázatok inkább fokozzák a zűrzavart, mintsem oszlatnák a homályt. Hiszen az is „tény”, hogy esett-e az eső, vagy sem, és a tanú emlékezhetett arra is, hogy az eset 4 órakor történt. A magyarázatok alapján úgy tűnik, az objektivitás a nem tudatos, míg a szubjektivitás a szándékos tényezőkre utal (hiszen csak szándékosan lehet mást mondani, mint amire emlékezünk). A zárójeles példák alapján azonban inkább fordítva áll a helyzet (hiszen azok szerint – nem akaratosan – már az emlékezet is téveszt).

A szöveg további magyarázattal is szolgál, ám őszintén szólva nem sikerül eligazítani az olvasót a kérdésben, sőt csak tovább bonyolítja a dolgot.

„A vallomás objektív oldala azt fejezi ki, hogy a vallomás fed-e a valóságban lejátszott történést. A szubjektív oldal pedig azt fejezi ki, hogy a vallomás megfelel-e a tanú tudatának.”

Vagyis úgy tűnik, a zárójeles példákban levont következtetés lehet a helyes. Ebből a magyarázathoz viszont az is következik, hogy – a fenti példák ellenére – nemcsak különböző dolgokra (mikor történt a gyilkosság, esett-e az eső), hanem ugyanarra a dologra nézve is vizsgálható a vallomás szubjektív és objektív oldalról. Valóban, Józsa százados ki is jelenti, hogy minden vallomásnak van objektív és szubjektív oldala, így az objektív–szubjektív és az igaz–hamis koordináták metszéspontjain kirajzolódik a tanúkihallgatások négy lehetséges csoportja:

- „1. A vallomás objektíve és szubjektíve is igaz (ha fed-e a valóságot és a tanúnak a tudatát).*
- 2. A vallomás objektíve hamis és szubjektíve igaz (a tanú nem emlékszik pontosan vagy nem észlelt helyesen, ezért a vallomás nem fed-e a való életben történést, de nem akart hazudni, hanem azt mondja, amire – habár rosszul, de – emlékszik).*
- 3. A vallomás objektíve igaz, de szubjektíve hamis (a tanú hazudni akar, de véletlenül ráhibázik az igazságra).*
- 4. A vallomás objektíve és szubjektíve hamis (a tanú ismeri a valóságot, de nem akarja megmondani, s ezért tudatosan mást mond).”⁵*

Az olvasó ismét összezavarodhat: az itteni zárójeles magyarázatokból egyértelműen az derül ki, hogy a szubjektivitás mégiscsak a tudatos igazmondásra vagy hazugságra vonatkozik. Persze nem sok értelme van sokáig töprengeni a kérdésen. Sokkal fontosabb magának a bizonytalanságnak a rögzítése, amely háttérben a rendőri, így a politikai nyomozói munkát is jellemző ellentmondás áll. Egyrészt a bűnüldöző szervek munkája nem is alapulhat máson, mint az emberi tudattól független valóság tételezésén és ennek a valóságnak a megismerhetőségébe vetett hiten. Másrészt a rendőrök, az ügyészek és a bírók csupán a kihallgatásokból ismerhetik meg a történeteket, vagyis a vallomásokból megalkotott valósághoz mérik a vallomásokat, hogy azok fedik-e a valóságot. Ez az ellentmondás a már-már paródiát idéző 3. pont esetében mutatkozik meg egészen nyilvánvalóan. (Ennek az esetnek a valószerűtlenségét maga Józsa százados is érzékelhette, talán ezért használta az „igazság” kifejezést a „valóság” helyett. Ettől persze a meghatározás nem kevésbé parodisztikus.) Ha a tanú az igazat vallja, akkor miből tudhatja a kihallgatója, hogy hazudni akart? Ezek szerint a tudat is objektív módon megismerhető? Akkor mi értelme a szubjektív és az objektív megkülönböztetésének? A nyomozó honnan tudja, hogy a tanú ráhibázott az igazságra? Úgy, hogy a többi vallomással veti össze az általa elmondottakat? Vagyis a szubjektív beszámoló összevetése eredményezi az objektív valóságot? Akkor mi értelme a szubjektív és az objektív megkülönböztetésének?

Az 1956 utáni megtorlásban részt vevő politikai nyomozók persze nem sokat viaskodtak ilyen kérdésekkel. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a történészek is így kellene eljárniuk. A történész ugyanis lényegében ahhoz hasonló dilemmákkal találja

magát szembe, mint a vizsgálótiszt. Természetesen az a kérdés, hogy létezik-e az emberi tudattól független valóság, az újkori tudományfelosztásnak megfelelően elsősorban a filozófia (és azonkívül a vallás) területére tartozik. Közelítsük meg tehát a dolgot arról az oldalról, mire is irányul a történész tevékenysége. A múltra, felelhetjük magától értetődően, ám az mint objektív valóság (ha volt egyáltalán) a jelenben nem létezik – mert *elmúlt*. Így hát a történész nem magát a múlt objektív valóságát nézi, hanem legtöbbször a múlttal kapcsolatba hozott szövegekkel dolgozik. Ez azt jelenti, hogy a múltról „csupán” az emberi tudaton keresztül közvetített múltbeli tapasztalatokat ismerheti. Ezek a tapasztalatok azonban nem közvetlenül, hanem többszörös közvetítésen keresztül jutnak el hozzá. Tévedés volna ugyanis a történelmi megismerés folyamatát úgy elképzelni, hogy valakik láttak valamit, erről beszámolnak, majd ezek a szöveges beszámolók válnak a történész forrásává. Figyelembe kell venni, hogy a források többnyire, az eseménytörténet-írás esetében szinte mindig, emlékezeti folyamatok termékei, hiszen az egykorú, „az események sűrűjében” keletkezett leírás nagyon ritka, csakúgy, mint a fénykép- és filmfelvételek.

Az emberi emlékezés – szól a modern emlékezetpszichológia megalapozója, Frederic Bartlett egyik legfontosabb megállapítása – nem megisméltő vagy reprodukív, hanem sokkal inkább konstruktív jellegű folyamat.⁶ Ám nem abban az értelemben, hogy az észlelés részletről részletre történik, amelyekből azután gondosan felépül az egész, hanem éppen ellenkezőleg: az észlelő „pusztán általános benyomást nyer az egészről, s ennek alapján megkonstruálja a valószínű részleteket”.⁷ Szó sincs tehát arról, hogy az emléknymok objektíve teljeseek volnának, amelyeket agyunk valamely részében tárolunk, majd a maguk teljességében előhívhatjuk őket. „Az emlékezés nem számtalan rögzült élettelen és töredékes nyom újra ingerületbe kerülése. Képzelteti rekonstrukció vagy konstrukció ez, mely a múltbeli reagálások vagy élmények szervezett aktív tömegével kapcsolatos attitűdünkből, valamint a rendszerint képi vagy nyelvi formában megjelenő kevéske kiugró részletre irányuló attitűdünkből épül fel. Ennek következtében szinte sosem pontos, még a mechanikus ismételtetés legdurvább eseteiben sem, és egyáltalán nem is fontos, hogy ilyen legyen” – fogalmazta meg Bartlett.⁸ Az emlékezés azért sem lehet objektív, mert működésének egészét, így már magát az észlelést is a jelentésre való törekvés hatja át.⁹

Ulric Neisser amerikai pszichológus kutatásai sok szempontból igazolták Bartlett megállapításait. Neisser szintén úgy találta, hogy már maga az észlelés is konstruktív aktus, azaz nem semleges információfelvétel, hanem az információk meghatározott válogatása, mely azután jelentéssel ruházza fel a körülöttünk lévő világot. Az észlelés funkciója ugyanis nem pusztán az, hogy tájékozódjunk „a dolgokról mint puszta tárgyakról”, hanem legalább ennyire fontos szerepe a jelentésadás. A körülöttünk lévő világban a legtöbb látható tárgynak és eseménynek jelentése van, ám ezt a jelentést nem az inger hordozza, hanem az észlelő „teszi hozzá” az emlékezetében.¹⁰ Az észlelés tehát konstruktív folyamat, amely a szelekcióban és a jelentésadásban nyilvánul meg, „azonban a konstrukció eredménye nem egy mentális kép, amely megjelenik a tudatban, ahol is azután egy belső ember rácsodálkozik” – állítja Neisser.¹¹ Az emlékező nem ezt a „belső képet” hívja elő, nagyon sok függ a felidézés körülményeitől is. Daniel Schacter szerint az, „hogyan miként emlékszünk vissza egy eseményre, attól függ, hogy milyen szándékkal vagy céllal kívánjuk felidézni. Az emlék tehát a visszaemlékezés során nyeri el végső alakját.”¹² Az emlékezés a múlt és a jelen kölcsönhatásából ered: egyszerűen az a tény, „hogyan emlékezünk-e egy korábbi eseményre, legalább annyira függ a jelen törekvéseitől, mint a múltbeli eseményektől”.¹³

Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy a szöveges beszámolók, így az 1956 utáni megtorlás során felvett jegyzőkönyvek nem a valóság múltbeli képét írják le úgy, ahogy 1956-ban volt, nem is a kihallgatott személyek agyában tárolt információt, hanem az emlékek aktiválásakor megalkotott emlékképet. Bár semleges emlékezeti környezet nem létezik, az 1956-os forradalommal kapcsolatban különösen indokolt rámutatni a felidézési körülményekre és az emlékezés irányított voltára, arra, hogy 1956-ra alapvetően a megtorlás keretében voltak kénytelenek emlékezni az emberek. Figyelembe kell venni azt is, hogy a felidézett emlékképet szavakká formálása során a nyelv az eredeti szándékok szerint a valóság leírására szolgál, ám a történész számára a

valamikor felidézett emlékkép és az azt leíró szöveg közötti kapcsolat végérvényesen és visszavonhatatlanul elveszett, a rendelkezésére álló szövegek alapján nem rekonstruálható többé. Tudniillik az emlékezővel szemben, aki bár tévedhet és csalatkozhat az emlékeiben, a historikus jelenléte egy múltbeli eseményben mindig is képzeletbeli marad, nem adatik meg az, amit Paul Ricoeur a felismerés tapasztalataként, a rátalálás apró örömeiként azonosít: igen, ez valóban az!¹⁴ A történészek tehát nem tapasztalatból fogadják el a szövegeket a múltbeli valóságra vonatkozó forrásul, hanem bizalmi alapon. Ez a helyzet hasonló egy Umberto Eco által elmondott példához: „Tisztában vagyok azzal, hogy vannak dolgok, amiket közvetlen tapasztalatból tudunk, s ha valaki önök közül azt mondaná, hogy egy örvös tatu van a hátam mögött, nyomban megfordulnék, hogy lássam, igaz volt-e az információ, vagy hamis. Azt hiszem, megegyezhetünk abban, hogy a teremben nincsenek örvös tatuk [...]. [A]mikor majd ezek az előadásaim megjelennek könyv alakban, az olvasók el fogják fogadni tényként, hogy 1993. április 14-én ebben a teremben nem voltak örvös tatuk; ám nem a saját tapasztalatuk alapján fogják elfogadni, hanem abból a meggyőződésükből kiindulva, hogy én komoly ember vagyok, és helytállóan tudósítottam az e teremben 1993. április 14-én fennállt helyzetről.”¹⁵

Én sem tapasztalatból tudom, hogy 1956. december 10-én a Pest megyei Gyón községben megkergették és megverték, majd lelőtték, pontosabban egy személy (Kövecses Ferenc) lelőtte Biksza Miklós dabasi járási párttitkárt, hanem azért, mert bízom a rendőrség, az ügyészség, a bíróság, a párt és a tanácsok által készített iratokban, magyarul a kádári megtorló hatalom bürokratikus kompetenciájában. Számomra ezek a szövegek közvetítik, sőt mivel a közvetített számomra hozzáférhetetlen, teremtik meg 1956. december 10-ét, a kihallgatási jegyzőkönyvek alapján tudom elképzelni, mi történhetett ezen a napon Gyónon. Mondhatni, ki vagyok szolgáltatva a szövegeknek, hiszen az olvasásukkor megalkotott képet nem vethetem össze a múltbeli valóság képével, de a kihallgatottak által felidézett emlékképekkel sem. Ez a kiszolgáltatottság különösen élesen jelentkezik az egymásnak ellentmondó beszámolókat olvasva – erre a Biksza-gyilkosság kapcsán keletkezett jegyzőkönyvek esetében is számtalan példa akad. Ezek közül egyetlen epizódot szeretnék bemutatni. Biksza Miklós a gyóni tanácsházát elhagyva, kezében pisztollyal, nyomában üldözőivel, előbb a Luther utcán futott, majd jobbra fordult a Vasút utcára, ahol egy vagy két lövést adott le. Biztosnak tűnik, hogy a párttitkár egy villanyoszlop mögé bújva megfordult, és az üldözői felé lőtt. A másik lövés, ha eldőrdült egyáltalán, a portáján tartózkodó Kalicza Péter ellen irányult. A szemtanúk többsége egyetlen lövést említett, a később kivégzett Balla Pál,¹⁶ valamint K. Kovács Istvánné¹⁷ és Takács Ferencné¹⁸ azonban a Kalicza-porta felől is hallott egy lövést. Buzás István 13 éves tanuló azt is látta, hogy a második lövés Kalicza Péter, illetve annak háza ellen irányult.¹⁹ A letartóztatott Lakos Pál 1957. január 3-i kihallgatásán többek között elmondta, hogy a helyszín felé közeledve másoktól tudta meg, hogy Biksza rálőtt Kalicza Péterre is, aki az udvaron fát vágott a feleségével.²⁰

Most azonban nem is ez az érdekes, hanem az, hogy mit állított az esetről az egyetlen számításba jöhető közvetlen szemtanú, maga Kalicza Péter. (A másik, Biksza Miklós érthető okból nem tudott beszámolni erről sem.) Kalicza a gyilkosság másnapján, a Pest megyei kapitányság bűnügyi osztálya által végzett kihallgatása során elmondta, hogy feleségével az udvaron tartózkodott (fát vágott), amikor kiabálást, majd lövést hallott, és kíváncsiságból mindketten a kapuhoz indultak. Az utcán egy ismeretlent látott futni kezében pisztollyal, ezért az üldözők felszólításának, miszerint álljon a férfi elé, nem tett eleget. Az ismeretlen azonban azt hihette, hogy mégis elé akar állni, ezért rájuk lőtt. A lövés azonban célt tévesztett és messze tőlük suhant el. Azután látta, hogy egy falubeli, Harmincz István kerékpárral az idegen férfi elé vágott, aki rálőtt, ám Harmincznek és az odaérkező többi üldözőnek sikerült őt leteperni, és ütlegetni kezdték az ismeretlent. Amikor a meglőtt Harmincz István rosszul lett, Kalicza annak kerékpárján orvosért szaladt. Határozottan tagadta, hogy ő bántalmazta volna Bikszát, és, mivel akkor már nem volt a helyszínen, azt sem tudta, ki lőtte le a párttitkárt.²¹ (Az eset közvetlen közelében lakó Molnár Zsigmondné vallomása részben megegyezett ezzel, még ha a többi beszámolóval összevetve, de akár önmagában nézve is, meglehetősen hihetetlen történetet mesélt el. Eszerint Kalicza az egymással dulakodó Biksza és

Harmincz felé futott, de nem állt meg, hanem továbbszaladt, mint utóbb megtudta, orvosért. Már a verekedők felé szaladva is kiabálta: orvosért, orvosért.²² Kérdés, hogy ha akkor még senki sem sérült meg, miért lehetett szükség orvosra.)

Kalicza Pétert pár hónappal később, 1957. április 24-én, szintén tanúként hallgatta ki a Pest Megyei Rendőr-főkapitányság Politikai Nyomozó Osztálya, ezúttal Harmincz István ügyében. Az elmondottak lényege, az alaphelyzet nem változott, vagyis az udvarán fát vágott, amikor meglátott az utcán egy ismeretlent a házuk felé szaladni. A mögötte szaladók azt kiabálták neki, hogy tartóztassa fel az idegent, ám ő ennek nem tett eleget, már csak azért sem, mert látta, hogy a férfinél pisztoly van, amellyel riasztólövést is leadott. Ezután látta, ahogy leteperik és ütlegelni kezdik az ismeretlent, ő is odament, majd amikor látta, hogy Harmincz rosszul lett, annak kerékpárján orvosért sietett.²³ A Harmincz István és társai perében tartott bírósági tárgyaláson ehhez hasonlóan adta elő az általa látottakat.²⁴ Azaz egyik alkalommal sem tett említést arról, hogy Biksza belőtt volna a portájára.

1958 tavaszán Kalicza Pétert előzetes letartóztatásba helyezték azzal az indokkal, hogy részt vett Biksza Miklós bántalmazásában.²⁵ Egy szemtanú, az akkor már jogerősen elítélt Miloszerni Pál ugyanis azt vallotta, hogy Kalicza és felesége azzal szaladt oda és furakodtak a Bikszát bántalmazó tömegbe, hogy hozzájuk is belőtt.²⁶ Vallomását a Kaliczával, illetve Kalicza Péternével való szembesítéskor is fenntartotta, utóbbiak azonban tagadták ezt. Kalicza szerint az udvaron fát vágott, amikor zajt hallott. A ház sarkánál kinézett az utcára, ahol egy férfit látott, aki, mikor észrevette őt, feléje lőtt, majd továbbfutott. A továbbiakban az előző vallomásainak megfelelően adta elő a történeteket, hangsúlyozva, hogy ő ugyan a helyszínre ment, a felesége viszont otthon maradt.²⁷ Kaliczáné azt mondta, hogy amikor az ismeretlen feléjük lőtt, ő úgy megijedt, hogy beszaladt a házba, így a későbbiekről is csak a férje elbeszéléséből értesült.²⁸ Kalicza Péter gyanúsítottként való kihallgatásai során is a legelső vallomáshoz hasonlóan adta elő a történeteket, azaz fát vágott, amikor zajt hallott, kinézett az utcára, ahol egy fegyveres ismeretlent látott szaladni, aki, mivel azt hihette, hogy meg akarja őt állítani, rálőtt. Aztán ő is utánament, azt kiabálva, hogy Biksza belőtt az udvarukba. Azt is bevallotta, hogy néhányszor megütötte Bikszát, de csak azért, mert miután az „ingadozás nélkül” meglőtte Harmincz Istvánt, ideges lett, hogy akár őt is lelőhette volna. Hangsúlyozta, hogy felesége nem volt a helyszínen, mert miután Biksza feléjük lőtt, ő beküldte a házba. Mint mondta, korábban azért nem tett említést arról, hogy megütötte Bikszát, mert a végkifejlet ismeretében félt a súlyos büntetéstől.²⁹

Az ügyészség előtti vallomásában azonban Kalicza másként adta elő a történeteket, és ismét csak egyetlen lövést említett. Ebben a történetváltozatban a kamrában fát vágott, amikor kiabálást hallott a Vasút utca felől. Fűrészszel a kezében az udvarra ment, hogy ott folytassa a favágást, amikor meglátta Biksza Miklóst és üldözőit. A lövés idejét illetően teljes zavarban volt, nem emlékezett arra, hogy pontosan mikor dördült el. Nem állította viszont, hogy a párttitkár akkor lőtt, amikor az ő házához ért, sőt azt sem, hogy belőtt volna az ő portájára. Lehetségesnek tartotta, hogy Biksza még a Vasút utcában süttötte el a fegyverét, mert a lövést az ott lévő vasbolt felől hallotta. Amikor a lövést érzékelte, ő nem szaladt Biksza felé, hanem az udvaron, a kerítéstől 10 méterre állt fűrészszel a kezében, amikor pedig Biksza a háza mellett elhaladt, ő a gangon tartózkodott, ahonnan a párttitkár nem láthatta őt. Kis idő múlva ő is Biksza, illetve az üldözői után eredt, látta, amint Biksza rálőtt az elébe kerülő Harmincz Istvánra, majd a többiek is odaértek, és ütni-rúgni kezdték a párttitkárt. Ő is odament, és gyengén megütötte a hátán, azt viszont tagadta, hogy meg is rúgta volna, a következő mondatában viszont elismerte, hogy egyszer megrúgta, de nem erősen. Elismerte, hogy a helyszínen hangoztatta, miszerint Biksza belőtt a portájára; mint később megmagyarázta, ezt azért tette, mert közlőll hallatszott a lövés.³⁰ Az ügyész a jelek szerint elfogadta ezt a verziót, ugyanis a vádiratban ő sem említ második lövést, csak azt, hogy amikor Biksza Miklós menekülése közben elszaladt a Kalicza-tanya mellett, akkor Kalicza Péter is csatlakozott az üldözőkhöz, és többször megütötte és megrúgta a párttitkárt.³¹

A bírósági tárgyalásán (melyen a D. Szabó Károly és társai per harmadrendű vádlottjaként vett részt) Kalicza Péter lényegében a Harmincz István ügyében tanúként

elmondottak szerint mesélte el az esetet, azaz gyakorlatilag visszavonta a nyomozó hatóságok előtt gyanúsítottként, illetve terheltként tett vallomásait, mondván, ő nem bántotta Bikszát. A rendőrségen csak azért állította, hogy megrúgta a párttitkárt, mert meg volt ijedve, míg az ügyészségen az ügyész vette rá, hogy vállalja a rúgást, mert úgysem kap nagy büntetést. Azt is határozottan tagadta, hogy a nyomozás során azt mondta volna, hogy Biksza belőtt az udvarukba.³² A perben tanúként megidézt Miloszerni Pál megismételte, hogy látta Kalicza Pétert a lakása felől futni, amint azt kiabálta, hogy Biksza hozzá is belőtt az udvarra, majd utána eltűnt a tömegben, így nem látta, hogy bántalmazta-e a párttitkárt. Kalicza tagadta ezt, és nem emlékezett arra, hogy mondta volna, hogy Biksza belőtt hozzá. Miloszerni fenntartotta vallomását. (A korábban elítélt, most tanúként meghallgatott Sziráki Mihály nem látta Kaliczát Biksza meggyilkolásának a helyszínén.)³³ A bíróság Kalicza védekezését nem fogadta el, és a rendőrségen és az ügyészségen tett vallomása alapján igazolva látta, hogy csatlakozott Biksza üldözőihez, és részt vett annak bántalmazásában, ezért a népi demokratikus államrend elleni mozgalomban való tevékeny részvétel és szándékos emberölés miatt 4 év börtönbüntetésre ítélte.³⁴

Az egymásnak ellentmondó beszámolókat olvasva felvetődik a kérdés: megállapítható-e, hogy mi történt valójában: belőtt-e vagy sem Biksza Miklós Kalicza Péterék udvarára? (Már ha elfogadjuk, hogy ezek a szövegek ugyanarról a valóságról szólnak; a tulajdonnevek azonossága és a történészek szakmai meggyőződése alapján azonban nem állíthatunk mást.) Az emberi emlékezet működésének ismerete, ha nem is oldja meg a problémát, legalább érthetővé teszi azt: a levéltárakban őrzött „hivatalos” jegyzőkönyvek ugyanolyan szubjektív tudósításokat tartalmaznak a múltból, mint a visszaemlékezések, memoárok, interjúk, vagyis a tényszerű eseményrekonstrukcióra hagyományosan alkalmatlannak tartott retrospektív jellegű narratív források. Ebben az esetben mit is kezdjen a történész ezekkel az elbeszélésekkel? Egyáltalán el lehet-e beszélni egy történelmi eseményt, így a Biksza-gyilkosságot? Amennyiben úgy dönt, hogy igen, akkor viszont vegye figyelembe, hogy a források emlékezeti folyamatok termékeiként keletkeztek. A fenti eset kapcsán egyetlen tényezőre mutatnák rá.

Mint említettem, Kalicza Pétert azt követően tartóztatták le, hogy az akkor már jogerősen elítélt és börtönbüntetését töltő, tehát számtalanszor meghallgatott Miloszerni Pál 1958. március 5-én tanúként előadta, hogy látta Kaliczát és feleségét, amint a helyszínre futnak, és a már a földön fekvő Biksza Miklós körüli tömegbe furakodnak. Még arra is emlékezett, hogy Kalicza nagyon mérges volt. A kihallgatótiszt kérdésére, miszerint a korábbi kihallgatásai során miért nem tett említést Kaliczáékról, Miloszerni azt mondta, hogy „szinte kiment” az emlékezetéből. „Később, illetve most a napokban, mikor említették, hogy Kaliczáék is ott voltak, jutott ismét emlékezetembe, hogy valóban láttam őket a Biksza elvtársat bántalmazó csoportba befurakodni” – mondta.³⁵ Nem másról van itt szó, mint amit Daniel Schacter amerikai pszichológus a szuggesztibilitás jelenségének nevez: Miloszerni akkor kezdett el „ismét” emlékezni, amikor valakik, minden valószínűség szerint a kihallgatást végzők (hiszen ki mással beszélhetett az esetről a börtönben ülő elítélt) beszéltek előtte a Kalicza-házaspár jelenlétéről.

Schacter szerint az emlékezést gyakran jellemezheti a téves attribúció, amely az információ túl gyors feldolgozása nyomán léphet fel, és azt eredményezi, hogy meg nem történt eseményekre vélünk emlékezni, vagy a megtörtént eseményeket és a benne szereplő személyeket tévesen helyezük el térben és időben. Hátterében az emlékezeti társítás zavarai állnak, vagyis hiába őrizzük meg egy élmény különböző komponenseit, az előhívás során a részleteket nem tudjuk megfelelően összetársítani, ami azt eredményezheti, hogy a valóban átélteket keverjük a csak a képzeletünkben vagy a gondolatainkban létező részletekkel. A téves attribúciónak a rendőrségi és bírósági eljárásban is nagy szerepe lehet. Schacter példaképpen megemlíti az 1995-ös oklahomai robbantás vélt elkövetője utáni hajszát: egy autószerelő elmondta, hogy látta, amikor a fő gyanúsított egy kisbuszt bérelt, és volt vele egy másik személy is. Országos hajszára indult az ismeretlen második elkövető után, ám az ipari kamerák egyértelműen bizonyították, hogy a robbantó egyedül bérelte a járművet. Kiderült: a szemtanú egy előző bérléssel keverte össze az ominózus cselekményt, amikor valóban két férfi bérelt egy kisbuszt. A tévedést az eredményezte, hogy az egyik kontextusban szereplő

személlyel kapcsolatos emlékeit tudattalanul és akaratlanul a másik kontextusban szereplő másik személyre ruházta át.³⁶

A szuggesztibilitás jelensége szintén a valós emlékek és a képzelet összekeverését jelenti, ám a téves attribúcióval szemben távolról sem akaratlanul, hanem külső manipulációk eredményeképpen. Schacter szerint a „szuggesztibilitás arra a jelentős egyéni különbségeket mutató hajlamra utal, ami a külső forrásokból származó, félrevezető információ beépítésére irányul a személyes emlékezetbe – ilyen külső forrás lehet egy másik személy, írásos anyag vagy kép, sőt a média is.”³⁷ Ez különösen akkor lehet aggályos, ha sugalmazó kérdésekkel szándékosan vezetik félre az emlékezőt. Vizsgálatok igazolták, hogy a rendőrségi kihallgatások során rendszeresen tesznek fel szuggesztív kérdéseket, amelyek akkor is megváltoztatják a tanú emlékeit, ha a kihallgatott tisztában volt azzal, hogy a sugallt információ a kihallgató szájából hangzott el. A rendőrségen még bizonytalan szemtanú a szuggesztív kérdések hatására könnyen megerősödik a véleményében, és a bíróságon már magabiztos tanúként jelenik meg, ami természetesen hatással van az egész eljárásra, és végső soron az ítéletre is. Pedig a magabiztos szemtanúk vallomásai nem feltétlenül pontosabbak a kevésbé magabiztosakénál. A kérdezett határozottságát minden megerősítés (akár egy egyszerű „rendben” nyugtázás is) növeli, de különösen az, ha arról értesül, hogy más is úgy, vagy hasonlóan látta a történeteket, mint ő. Emellett annak a hatását sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a tárgyalásra készülve a tanúk újból és újból elpróbálják vallomásaikat.³⁸ „Mivel a szemtanúk kénytelenek számtalanszor elismételni a vallomásukat a nyomozóknak és az ügyvédeknek, hamarosan szemernyi kétségük sem marad afelől, hogy minden úgy történt, ahogy mondják – még akkor is, ha ez nem felel meg a valóságnak” – fogalmazza meg máshol a szerző.³⁹ A szuggesztív kérdések nemcsak a szemtanúkat, hanem a gyanúsítottakat is befolyásolhatják, és akár hamis beismerő vallomásokhoz is vezethetnek. Főleg a szűnni nem akaró kihallgatások sorozata eredményezheti ezt.⁴⁰ A rendőrségi kihallgatások tehát tipikusan olyan emlékezeti környezetet teremtenek, olyan körülmények között történik a kikérdezettek emlékeinek a felidézése, amely lehetővé teszi, hogy az emlékező hihető, de nem valóságos részletekkel egészítse ki az emlékeit.⁴¹

A szemtanúk állításainak a hitelességét meglehetősen nehéz ellenőrizni, mert azzal a valósággal kellene összevetni őket, amelyekről sokszor csak az ő beszámolóik alapján tudunk. A Bicsza-ügyel kapcsolatban például nem áll rendelkezésre az oklahomai esethez hasonló felvétel, ám ettől függetlenül (vagy ezzel együtt) az emlékezetpszichológia arra figyelmeztet, ne bízunk meg önkéntelenül a kihallgatásokban (még a „jogállami” és demokratikus Amerikában sem, hát még az 1956 utáni megtorlás esetében!). Az emlékezet működése és a nyelv természete miatt nincs lehetőség a múlt eseményeihez való közvetlen hozzáférésre, forrásaink nem hordozzák magukban „a” múltat. Következésképpen nem járható út, hogy a megtorlás során keletkezett iratok, javarészt kihallgatási jegyzőkönyvek alapján, különösebb episztemológiai problémafelvetés nélkül elmeséljük a forradalom eseményeit „úgy, ahogy megtörténtek”. Ebben – és a fenti példa ezt hivatott bemutatni – a jó öreg forráskritikai módszer sem siet a történész segítségére. Mert mi alapján tudnám eldönteni, melyik a helyes olvasat? (Jelen esetben még csak azt sem lehet mondani, hogy az igazság valahol a kettő között van.) Miért tudnám én jobban, objektívebben és pontosabban, hogy Bicsza Miklós belőtt-e, vagy sem Kalicza Péter udvarára, mint Kalicza? Mert nem voltam ott?

Megfontolandónak tartom K. Horváth Zsolt felvetését, hogy a történészeknek nem kellene viaskodniuk „a »történeti valóság« ma már kissé avított, nehezen definiálható, statikus fogalmával”, hanem „az – akár egy szerzőtől származó – eltérő narrációkat autonóm, lehetséges (szöveg)világoknak tételeznénk”. Vagyis az elbeszélés nem maga az üzenet, hanem számtalan lehetséges üzenet forrása, s mint ilyen: *nyitott mű*.⁴² Amennyiben így közelítünk a narratív történeti forrásokhoz (vagyis lényegében minden szöveges forráshoz), nyilvánvalóvá válik, hogy mennyi lehetőségtől fosztja meg magát a történész, ha a referenciális olvasatra szűkíti a kutatását. A szöveg (mint jelölő) jelentettje ugyanis távolról sem azonos a múltbeli valósággal, bármennyire is nehéz ezt nekünk elfogadni. Roland Barthes szerint a történelem, mint a realista diskurzusok általában, csak a referensre és a jelentőre szűkített szemantikai sémát ismeri, a jelentett

háttérbe szorul, illetve összekeveredik a diskurzuson kívülre helyezett, s ily módon annak megalapozójává váló referenssel. A valós és a jelentett azonosítása következtében az elbeszélés egyszerre lesz a valóság jele és bizonyítéka.⁴³ A történészek legalábbis majd két évszázada olyan kifejezésmódokat keresnek, amelyekben eltűnik a dolgok és azok képe közötti különbség, amelyben a reprezentáció (a történelem) maga a dolog (a múlt „úgy, ahogy az megtörtént”).⁴⁴

Amennyiben nem korlátozzuk a – fentiek alapján igencsak bizonytalan – referensre a kutatást, hanem a jelentésekre is kiterjesztjük azt, akkor megsokszorozhatjuk a történelmi tudásunkat. Itt és most csupán egyetlen lehetséges példát említenék meg. Fentebb már szót ejtettem arról, hogy az emlékezés (sőt már maga az észlelés is) konstruktív természetű, a végeredménye, azaz a felidézett emlék is konstrukció, így nem állja meg a helyét az a közkeletű nézet, miszerint az aktivált emlék egy az egyben megfeleltethető volna az agyunkban tárolt információval, vagy, hogy azonos volna a múltbeli esemény képével.⁴⁵ A felejtés az emberi emlékezés folyamatának szerves tartozéka, ezért nem várható el, és nem is fontos, hogy az emlékeink pontosak legyenek, egyszerűen azért, mert a pszichológusok szerint az emlékezésnek nem a múlt pontos rögzítése, tárolása és felidézése az elsődleges funkciója, hanem az identitás megteremtése. „Bár az emlékeink időnként szédületesen illékonyak, sőt nemegyszer teljesen hibásnak bizonyulnak, mégsem tehetünk mást, csak rájuk támaszkodhatunk, ha tudni akarjuk, kik is vagyunk valójában” – állapítja meg a már többször idézett Daniel Schacter.⁴⁶ Elképzelhető tehát a kihallgatási jegyzőkönyveknek egy olyan olvasata, amely a kihallgatott (és a kihallgató mint társszerző) beszédstratégiájára koncentrál, és elsősorban a szerző(k) önazonossága szempontjából elemzi a szövegeket. Ennek az eljárásnak már csak azért is létjogosultsága lehet, mert az identitás kutatásával foglalkozó szakemberek közül többen úgy látják, hogy az élettörténetek létrehozásában a retrospektív teleológia érvényesül, ami sokszor konvencionális, tudatosan reflektált életrajzokat eredményez. Ezért megkérdőjelezzük, hogy ezek a szándékoltan kerek történetek alkalmasak volnának az önazonosság vizsgálatára. László János azt javasolja, hogy az identitás minőségei, állapotai sokkal inkább az élmény szintjén tanulmányozhatók, amelyek a kevésbé reflexív, az én aspektusait sokkal inkább kidomborító életrajzi epizódokban ragadhatók meg.⁴⁷ Ilyen életrajzi epizódként lehet kezelni 1956-ot, vagy akár a megtorlással való kapcsolatot is.

A politikai rendőrség vizsgálati szervénél nem tulajdonítottak nagy jelentőséget az emlékezetnek. A rossz emlékezőtehetségre való hivatkozást csak olyan fogásnak tekintették, amelyet a letartóztatottak azért alkalmaztak, hogy elkerüljék a vallomástételt és a felelősségre vonást. Ebben az esetben a „vizsgálónak egyéb, közömbösnek látszó kérdésekben ellenőrizni kell a letartóztatott emlékezőtehetségét, és ezen keresztül állításának valószerűtlenségét is le kell leplezni”.⁴⁸ (A tanúk esetében már nem tételezték fel, hogy szándékos furfangról lenne szó, ám a tanút az igazmondásban gátló tényezők között így is majdnem az utolsó helyen említették, hogy a kihallgatott esetleg nem jól emlékszik a történetekre.⁴⁹) Az emlékezettel kapcsolatos pszichológiai vizsgálatok ezzel szemben azt mutatják, hogy távolról sem „valószerűtlen”, ha valaki nem emlékezik pontosan, sőt. A kihallgatási jegyzőkönyveket forrásként felhasználva nem árt, ha mindig észben tartjuk, hogy emlékezeti folyamatok termékeiről van szó, és ennek megfelelően használjuk fel azokat. A történész jól teszi, ha a kihallgatósobában való – virtuális – tartózkodás után (előtt vagy közben) a pszichológus dolgozósobájában is tesz néhány látogatást.

- ¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.
- ² Takács Tibor: Történezs a kihallgatósobában. *Betekintő*, 2010/2. www.betekinto.hu/Default.aspx?cikkId=143
- ³ Józsa Károly eredetileg géplakatos volt, 1951-ben a Ganz Vagon- és Gépgyárból került az Államvédelmi Hatósághoz. Ettől kezdve vizsgálóként dolgozott, közben leérettségizett, majd a jogi diplomát szerzett. 1959-ben akarata ellenére tették meg tanulmányi és módszertani előadónak, ami – minősítése szerint – a munkáján is meglátszott, ám hozzáállása fokozatosan megváltozott. 1970-től osztálytitkár, 1971-től a vizsgálati osztály titkárságának vezetője volt, annak megszüntetéséig, 1977-ig, amikortól ismét osztálytitkárként osztották be. Innen ment nyugdíjba 1984-ben. ÁBTL 2.8.1. 7390. Dr. Józsa Károly.
- ⁴ Vö. Bujalos István: Néhány szó a posztmodernről. In *Posztmodern filozófiai írások*. Szerk. Bujalos István. Debrecen, KLTE Filozófia Tanszék, é. n. [1993.] 8.
- ⁵ ÁBTL 1.6. 142-511/60. Értékelő jelentés a tanúkihallgatások módszereiről, 1960. május 16. Uo. Józsa Károly: A tanúkihallgatások módszereiről [kézirat].
- ⁶ Bartlett, Frederic Charles: *Az emlékezés. Kísérleti és szociálpszichológiai tanulmány*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1985. 296–298.
- ⁷ Uo. 299.
- ⁸ Uo. 307.
- ⁹ Uo. 276–277.
- ¹⁰ Neisser, Ulric: *Megismerés és valóság*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1984. 75–80.
- ¹¹ Uo. 30–31.
- ¹² Schacter, Daniel L.: *Emlékeink nyomában. Az agy, az elme és a múlt*. Budapest, Háttér Kiadó, 1998. 39.
- ¹³ Uo. 44–48.; az idézet: 44.
- ¹⁴ Ricoeur, Paul: A történelem írása és a múlt megjelenítése. In *A történelem anyaga. Francia történelemfilozófia a XX. században*. Szerk. Takács Ádám. Budapest, L'Harmattan – Atelier, 2004. 192. Az emlékezés és a képzelet (valamint a gondolkodás) közötti különbségről lásd még Bartlett: i. m. 428–431.
- ¹⁵ Eco, Umberto: *Hat séta a fikció erdejében*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2007. 126–127.
- ¹⁶ Pest Megyei Levéltár (PML) XXV. 2/b. 1308/1958. 20-184. sz. dosszié (a továbbiakban: do.) 21–23. Balla Pál kihallgatási (a továbbiakban: k.) jegyzőkönyv (a továbbiakban: jkv.) 1956. december 14.; Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 3.1.9. V-141322. 144–152. Balla Pál k. jkv. 1956. december 30.; PML XXV. 2/b. 1308/1958. 20-184. sz. do. 60–63. Balla Pál k. jkv. 1957. január 17.; PML XXV. 2/b. 154/1957. PMB B 154/1957/8. tárgyalási (a továbbiakban: tárgy.) jkv. 1957. február 26.; PML XXV. 2/b. 154/1957. PMB B 154/1957/9. tárgy. jkv. 1957. február 28.
- ¹⁷ PML XXV. 2/b. 1308/1958. 20-5691/1958. sz. do. 115–116. K. Kovács Istvánné terhelt kihallgatási (a továbbiakban: tek.) jkv. 1958. április 2. PML XXV. 2/b. 1308/1958. PMB Nb. 236/1958/11. tárgy. jkv. 1958. június 9.
- ¹⁸ ÁBTL 3.1.9. V-144083/1. 213–215. Takács Ferencné gyanúsított kihallgatási (a továbbiakban: gyk.) jkv. 1958. március 8.
- ¹⁹ PML XXV. 2/b. 1308/1958. 20-184. sz. do. 244–245. Buzás István tanúkihallgatási (a továbbiakban: tk.) jkv. 1956. december.
- ²⁰ PML XXV. 2/b. 1308/1958. 20-184. sz. do. 131–138. Lakos Pál k. jkv. 1957. január 3.
- ²¹ PML XXV. 2/b. 1308/1958. 20-184. sz. do. 248–249. Kalicza Péter k. jkv. 1956. december 11.
- ²² PML XXV. 2/b. 1308/1958. 20-184. sz. do. 242. Molnár Zsigmondné k. jkv. 1956. december 12.
- ²³ PML XXV. 2/b. 1308/1958. 20-5586/1957. sz. do. 80–81. Kalicza Péter tk. jkv. 1957. április 24.
- ²⁴ PML XXV. 2/b. 1308/1958. PMB Nb. 917/1957/9. tárgy. jkv. 1957. július 23.
- ²⁵ ÁBTL 3.1.9. V-144083/1. 139–140. Határozat az előzetes letartóztatásról és a házkutatásról, 1958. március 7.
- ²⁶ ÁBTL 3.1.9. V-144083/2 189–190. Miloszerni Pál tk. jkv. 1958. március 5.
- ²⁷ PML XXV. 2/b. 1308/1958. 20-5691/1958. sz. do. 42–43. Miloszerni Pál és Kalicza Péter szembesítési (a továbbiakban: sz.) jkv. 1958. március 5.
- ²⁸ ÁBTL 3.1.9. V-144083/2. 23–24. Miloszerni Pál és Kalicza Péterné sz. jkv. 1958. március 5.
- ²⁹ PML XXV. 2/b. 1308/1958. 20-5691/1958. sz. do. 22–24. Kalicza Péter gyk. jkv. 1958. március 6.; uo. 32–34. Kalicza Péter k. jkv. 1958. március 7.
- ³⁰ PML XXV. 2/b. 1308/1958. 20-5691/1958. sz. do. 114. Kalicza Péter tek. jkv. 1958. április 2.
- ³¹ PML XXV. 2/b. 1308/1958. 20-5586/1957. sz. do. PMÜ 1957. Bül 1540. Vádirat K. Kovács Istvánné és Kalicza Péter elleni bűnügyben, 1958. április 18.
- ³² PML XXV. 2/b. 1308/1958. PMB Nb. 236/1958/11. tárgy. jkv. 1958. június 9.
- ³³ PML XXV. 2/b. 1308/1958. PMB Nb. 236/1958/13. tárgy. jkv. 1958. június 11.
- ³⁴ PML XXV. 2/b. 1308/1958. PMB Nb. 236/1958. Ítélet, 1958. június 28. A Legfelsőbb Bíróság Népbírósi Tanácsa az elsőfokú ítélet Kaliczára vonatkozó részének felülvizsgálatát mellőzte, mert az indítványt az ügyvédje a tárgyalás előtt visszavonta. Uo. Nbf. I. 5283/1958/16. Ítélet, 1959. január 12.
- ³⁵ ÁBTL 3.1.9. V-144083/2 189–190. Miloszerni Pál tk. jkv. 1958. március 5.
- ³⁶ Schacter, Daniel L.: *Az emlékezet hét bűne. Hogyan felejt és emlékezik az elme?* Budapest, HVG Kiadó, 2002. 118–122. Hasonlóra már a tömegpszichológia klasszikusa is hozott fel példát. Vö. Le Bon, Gustave: *A tömegek lélektana*. Budapest, Hatágú Síp Alapítvány, 1993. [Franklin Társulat, 1913.] 37–39.

- ³⁷ Schacter: *Az emlékezet hét bűne*. i. m. 147.
- ³⁸ Uo. 149–151.
- ³⁹ Schacter: *Emlékeink nyomában*. i. m. 155. A szerző számtalan példát hoz fel állítása alátámasztására: Uo. 156–185.
- ⁴⁰ Schacter: *Az emlékezet hét bűne*. i. m. 155–159.
- ⁴¹ Lásd még Baddeley, Alan: *Az emberi emlékezet* (Budapest, Osiris Kiadó, 2001.) című művét. 38–44. és 578.
- ⁴² K. Horváth Zsolt: Önarcépcsarnok. A személyes emlékezés mint történelmi probléma. In: *A történész szerszámosládája. A jelenkori történelmi gondolkodás néhány aspektusa*. Szerk. Szekeres András. Budapest, L'Harmattan – Atelier, 2002. 97–98. Vö. Eco, Umberto: *Nyitott mű*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1998.
- ⁴³ Barthes, Roland: A történelem diskurzusa. In: *Tudomány és művészet között. A modern történelemelmélet problémái*. Szerk. Kisantal Tamás. Budapest, L'Harmattan – Atelier, 2003. 96–98.
- ⁴⁴ K. Horváth: i. m. 98.
- ⁴⁵ Lásd még: Schacter: *Emlékeink nyomában*. i. m. 103.
- ⁴⁶ Uo. 22.
- ⁴⁷ László János: *A történetek tudománya. Bevezetés a narratív pszichológiába*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2005. 125–126.
- ⁴⁸ ÁBTL 4.1. A-3059. Wéber Gyula: *A letartóztatott kihallgatása és az első kihallgatás jelentősége. (Ideiglenes tananyag.)* Budapest, 1958. 35.
- ⁴⁹ ÁBTL 4.1. A-3060. Faragó Imre: *A tanúvallomás államellenes bűncselekmények ügyében. (Ideiglenes tananyag.)* Budapest, 1958. 25.

Tóth Eszter Zsófia

Az István, a király, a Bikini és az ügynökök

Az 1980-as évek rockéletének emlékezete „Dalos” ügynökjelentései kapcsán

Az ügynökökről írt elemzések önkényesek, mert „a személyiséggel és korrajzzal bíró” ügynöktörténetek célja az ítélezés – állítja tanulmányában Berkovits Balázs¹ Bárki (újságíró, történész) ír az ügynökökről, morális alapon a szerzők a forrásokat és az érveiket annak rendelik alá, hogy fel akarják-e menteni az ügynököt, vagy el akarják ítélni.

2009-ben „Dalos” fedőnevű (fn.) ügynök jelentéseiről² interjúkat kutattam, amelynek során a hálózati személy által megfigyelt egykori zenésztársakkal, újságírókkal, programszervezőkkel beszélgettem az 1980-as évek elejének könnyűzenei életéről, az ügynökügyekről.³ Kíváncsi voltam, hogy a róluk szóló ügynökjelentések kapcsán miként idézik fel az 1980-as évek elejének zenei életét, milyen reakciókat vált ki az egykor megfigyeltékből a róluk szóló jelentések olvasása, hogyan viszonyulnak az ügynökkérdéshez. A kutatás során készített interjúkból sokszínű kép rajzolódott ki arra vonatkozóan, hogyan látják az ügynökügyeket ma a zenészek. Az ügynök személyét és jelentéseit többféle értelmezési keretben is megjelenítették. Volt, aki morális alapon elítélte, más próbálta mérlegelni az ügynök tetteit, magyarázatot keresett rá, de volt olyan is, aki megbocsátott neki. Két konkrét példát idézve:

„Hangsúlyozom, senki sem járt jól az ő jelentéseivel, mert amiket én olvastam róla, hát azt a szanalmas.hu-ra lehetne leginkább föltenni, de jelentésnek nem mondható. [...] Amikor megtudtam, hogy jelentett... hát nagy dolog. Nézz oda, mi szabadlábban voltunk, ha ő tényleg jelentett volna, mindannyian börtönbe kerülünk, ott olyan politikai előítéletek voltak abban a buszban, hogy ha abból csak egy mondatot bejelent, minket azonnal elvisznek. Azonnal.”⁴

„Nem beszélünk, amióta kiderült, hogy ügynök volt 5 évig. [...] Ha Dalos azt mondja 16 évvel ezelőtt, hogy gyerekek, összehív bennünket egy vödör pörkölt meg egy lavór pálinka mellett és azt mondja... gyerekek, egy barom állat voltam, ezeket csináltam, akkor [...] valamit mond az ember, megesszük a pörköltet, megisszuk a pálinkát és utána el van intézve [...] Azt nehéz elhinni, hogyha valaki 5 éven keresztül találkozik a tartótisztjével, mert az ugyanaz a személy, nem a lányát, vagy a nagyanyját küldi maga helyett, esetenként konspirációs lakásokon és ír jelentéseket kézzel, az nem tudja, hogy ő ügynök [...] Ez hihetetlenül hangzik.”⁵

„Dalos” fn. ügynök lelepleződése 2004-ben nagy port vert fel. Az egykori zenésztársak közül két markáns szereplője lett az ügynek: a megbocsátó és az elítélő. Ez a szerepleosztás az előzmények ismeretében nem véletlen. Az elítélő zenésztárs volt az egyetlen igazán negatívan ábrázolt szereplője az ügynökjelentéseknek. Az 1981. augusztus 12-i jelentésben az ügynök beszámolt arról, hogy látta a *Kopaszkutya* című filmet, leírta a véleményét az alkotásról, majd rátért arra, hogy S. Lóránt, a film egyik szereplője a „Mein Kampf” című könyvet olvassa, Göring a példaképe, az ő életéről készül tanulmányt írni. A tmb⁶ felhárítónak találja, hogy az ilyen politikai beállítottságú embereket [...] a film bálványozza a fiatalok előtt.” Az ügy kirobbanásakor ez a mondat lett az egyik legidézettebb „Dalos” ügynökjelentéseiből. Ezért, vagy ettől függetlenül, a szóban forgó zenésztárs morális alapon elítélte „Dalost” annak lelepleződésekor. Megbocsátott viszont másik zenésztársa. Amikor az ügynök beismerte, hogy jelentéseket írt, és a Népszabadságnak azt nyilatkozta 2004. április 21-én, hogy „Ügy döntöttem, szembenézek egykori zenésztársaimmal és ezzel egyszer és mindenkorra lezárom a múltat”, erre válaszul kollégája a megbocsátás gesztusát gyakorolta: „»Dalossal«, ahogy eddig, ezután is barátok maradunk... csupán »kényszeredett jelentéseket« produkált”.⁷

Az ügynökviták kapcsán Gyáni Gábor vetette fel azt, hogy a kollaboráció fogalmának használatával jobban megragadható lenne az ügynökfogalom, az ügynökök tevékenységének (újra)értelmezése is. A nemzetközi szakirodalom a kollaboráció fogalmát elsősorban a második világháborúval kapcsolatban elemezte abban az

összefüggésben, hogy a megszállt területek lakossága hogyan működött együtt a náci rezsimmel. A szerzők elemezték, milyen okai lehettek a kollaborációnak. Egyrészt lehetett a félelem, az, hogy úgy vélték, az együttműködés egy esély a háború túlélésére. Másrészt a nácik győzelmébe vetett hit is motiválhatta az embereket. Harmadrészt indokolhatta az együttműködést az is, hogy így munkához jutottak s nem éheztek, mint nem kollaboráló társaik. Indokolhatta továbbá a bosszúvágy, azaz, hogy hatalomhoz jutva visszavághattak azoknak, akik korábban bántották, lehetetlenné tették őket.⁸

Gyáni Gábor szerint mindenki, az egész társadalom kollaborált a Kádár-rendszerrel, ennek azonban különböző fokozatai voltak: az egyszerű állampolgártól a beszervezett ügynökön át egészen magáig Kádár Jánosig. Az, hogy valaki jelentett honfitársáról, szerinte a kollaboráció extrém fokaként is értelmezhető. Gyáni hangsúlyozza azt is, hogy „a kollaborációnak az ügynöki tevékenység által megvalósuló gyakorlata a zsarnoki hatalom érvényesítésének minden bizonnyal legalattomosabb módja. Hiszen: a közülünk való ügynök, akihez feltétlen bizalommal fordulunk napi életünk ügyes-bajos dolgaiban, tudtunk (és akarattunk) nélkül szolgáltat ki bennünket a velünk szemben gonosz szándékokat tápláló hatalomnak [...] Mit lehet ugyanis tudni, hogy valamely ártatlannak vélt jelentés miféle jelentésre és jelentőségre tesz vagy tehet szert a hatalom kezébe jutva, mire használják fel végül, ki ellen fordítják és mikor az így megszerzett becses információt”.⁹

Az 1980-as évek elejének könnyűzenei életéhez kapcsolódó történetek segítséget nyújthatnak abban, hogy jobban megérthessük a szocialista időszak hatalmi viszonyait, és azokat a taktikákat és stratégiákat, amelyeket a zenészek és a zenei életben dolgozók alkalmaztak annak érdekében, hogy a centralizált lemezkiadás, a cenzúrázott dalszövegek világában enyhítsenek a diktatúra szigorán, élhetőbbé tegyék mindennapjaikat.

A zenei élet olyan kiemelt területnek számított akkoriban a visszaemlékezők szerint, hogy szinte természetesnek vették azt, hogy állambiztonsági emberek veszik őket körül a mindennapokban. Időnként beszélgetniük kellett velük, szívességet kérhettek tőlük, netalán szabad idejük egy részét velük töltötték, együtt söröztek, stb. „Dalos” a tartótisztjének, Gábor Róbertnek 1981 és 1986 között összesen 56 jelentést adott, 1982-ben 16-ot, 1986-ban 4-et. Volt olyan időszak, amikor kétheti rendszerességgel találkoztak. Ugyanez a tiszt íratott jelentéseket „Dejkó” fn. ügynökkell is. Gábor Róberttel nemcsak ők voltak napi kapcsolatban, hanem a könnyűzenei élet tisztviselői is. G. Iván idézett fel Gábor Róbertről egy olyan történetet, amelyben a tisztet segítőként ábrázolta. A Motörhead együttes tagjait nem akarták átengedni a határon, erre a tiszt azonnal a helyszínre utazott, és elintézte, hogy a nyugati zenészek beléphessenek az országba. G. Iván szerint a „segítőkész fickónak” volt köszönhető az, hogy a koncert végül nem maradt el.¹⁰

S. Péter János újságíró hangsúlyozta, hogy „akinek Magyarországon ötgrammnyi agyveleje volt, az tudta, hogyha nyilvánosan beszél, az előbb-utóbb a BM-hez kerül. Voltak a jobban értesültek, akik úgy nagyjából tudták, hogy kik azok személy szerint. A lényege, [...] az [...], hogy mi ezt elfogadtuk, hogy ez a világ rendje”.¹¹ A visszaemlékező egy olyan világot jelenített meg, ahol mindenkit figyel az állambiztonság, és a benne élők ez ellen nem lázadoznak.

H. Gábor újságíró azt emelte ki, hogy aki alapjaiban nem kérdőjelezte meg a rendszert, annak lehetősége nyílt olyan fantasztikus dolgokkal is foglalkozni, mint a beatzene: „Tudtuk, hogy mi a pálya, ugye nem lehet szidni a rendszert, nem lehet a Kádár Jánost elküldeni a kurva anyjába, és hogyha az ember ezt tudomásul vette, akkor zseniálisan működött a dolog. És ráadásul mi, akik akkor belekerültünk ebbe a beatzenésdibe, az meg egy olyan fantasztikus dolog volt, hogy kit érdekelt akkor, hogy most éppen itt vannak az oroszok?”¹²

A többi területhez hasonlóan a zenei élettel kapcsolatban is felmerülhet az a kérdés, hogy sikeres zenei pálya befutásához együtt kellett-e működni a titkosszolgálattal. A kérdés már csak azért is indokolt, mert a hanglemezkiadás monopolizált volt: csak egyetlen lemezkiadó cég, a Magyar Hanglemezkiadó Vállalat (MHV) működött a szocialista időszakban. Szőnyi Tamás szerint bár néhány karrier előmozdításában előnyt jelenthetett a titkosszolgálattal történő együttműködés, ez nem

volt abszolút feltétel. De Szőnyeinek az a hipotézise sem igazolódott be, miszerint azokat a zenekarokat, akiknek a szövegeik nyíltan rendszerellenesek voltak, nagyobb mértékben figyelték meg. Ezt a következtetést abból vonta le, hogy viszonylag kevés ügynökjelentést talált például a Neurotic együttesről vagy a Kontroll csoportról.¹³

„Dalos” jelentései másról szólnak, mint amit feltételeztem. Míg korábbi, dialógusos kutatásomban¹⁴ az ügynökjelentésekben jellemezték a szereplőket, konkrét történeteket meséltek el (pl. egy Balaton-parti táborútról), addig „Dalos” jelentései alapján egységes keretbe rendezhető történet nem írható sem a jelentőről, sem azokról az emberekről, együttesekről, akikről tartótisztjének beszélt. Sok jelentés programismertetésnek is felfogható: előfordult, hogy „Dalos” arról számolt be, aktuális zenekara hol koncertezik, ő maga kikkel találkozott a koncertszervezés során. Többször kapta feladatául azt, hogy látogasson el koncertekre.

Az *István, a király* rockoperával kapcsolatos korabeli sajtóvitáról szóló jelentés, amelyben S. Péter János korabeli újságíró is szerepel, a visszaemlékező szerint jó példa arra, hogyan oldotta meg az ügynök jelentési kötelezettségét úgy, hogy a megfigyeltekről nem árult el többet, mint ami egyébként is köztudottnak számított. A rockoperával kapcsolatos, 1983. november 17-i, a Fővárosi Művelődési Házban (FMH) rendezett nyilvános vitáról 1983. december 8-i jelentésében számolt be „Dalos” ügynök: „A fórumon a szerzők, rendező, főszereplők válaszoltak a közönség által feltett kérdésekre. A folyóiratokban megjelent kritikák írói közül megjelent S. Péter János újságíró (Magyar Ifjúság). Az újságíró a lapban nacionalista színezetűnek tüntette fel a darab egyes részleteit. A fórumon ezt a véleményét fenntartotta.”

Ha ez így volt, akkor S. Péter János ez alkalommal nem először titulálta nacionalistának a rockoperát. Ennek előzménye az volt, hogy 1983. szeptember 2-án cikket jelentetett meg a Magyar Ifjúságban, amelyben azt írta, hogy a darab „görög-tüzes-nemzetilobogós-himnuszfeldolgozások” részei frázispufogatók.¹⁵ Ugyanezt a véleményét több helyen is elmondta, így az interjúszituációban sem az FMH-beli vita idéződött fel benne¹⁶, hanem a művel kapcsolatos televíziós vita. Az újságíró akkor is amellett érvelt, hogy a mű nacionalista. A témára az interjú során többször visszatért. „[...] Hogy működik ez a dolog? [...] A Dalos ezután (a tévéműsor után) nyilván hazament, megírta. De közben ennek a legális formája [...] föl volt ez véve, [...] műsor lett belőle. [...] A tévének a hivatásos párt- és egyéb összekötői ugyanezt a felvételt végignézték. (Ez olyan, mintha azt írta volna): Kedves Állambiztonság! A nap ma keleten kelt föl. [...] Hogy is mondjam csak... ebben a jelentésben [...] én kamu vagyok. [...] Hát a Dalos felhasználta azt, amit egyébként két nappal később az egész ország megnézett a tévében este. Hát... nagy dolog.”¹⁷

A visszaemlékező tehát a jelentésekben leírtak súlytalanságát, jelentéktelenségét emelte ki. Hangsúlyozta, hogy az ügynök olyanról írt, ami mindenki számára köztudott volt. Úgy vélte, hogy neki konkrét hátránya nem származott abból, hogy az *István, a király* előadással kapcsolatos nacionalizmusvitáról írt, mivel, mint idéztem, erről ő maga is publikált cikkeket, tehát ezzel kapcsolatos véleményét megjelenítette a médiában.

Az ügynökdiskurzusok egyik központi kérdése az, hogyan szervezték be az ügynököt, mivel vették rá arra, hogy jelentéseket írjon. N. Gábor magától, nem kérdésre mesélte el azt, hogy szerinte „Dalos” ügynököt úgy tudták rávenni a feladatra, hogy egy esetleges garázdasági ügyel fogták meg: „Utána valószínűleg volt valami eljárás – én erre tippeltem –, és akkor szóltak neki, hogy »most vagy énekelsz, de akkor nekünk is énekelsz, vagy... méssz be a dutyiba!«”¹⁸ N. Gábor egy Móricz Zsigmond körtéri kirakatbetörésre, bunyóra utalt. Akárcsak a kirakatbetörés, a korlátozott valutakeret miatti valutabűncselekmény is bagatell ügynek számított a szocialista időszakban, azonban zsarolhatóvá tették az „elkövetőket”. Míg a Dialógus Békecsoport tagjainál a főiskolai felvételi, „Dalosnál” zenekarának működési engedélye lehetett a tét, tehát a beszervezendőknél életbe vágóan fontos kérdések.

N. Gábor, amikor általánosságban beszélt az ügynökökről, megkülönböztette azt, aki azért jelentett, mert azzal vélt vagy valós előnyökhöz juthatott a szakmában, valamint azt, akit megszaroltak valamilyen bűncselekmény miatt. „Kap akkor lehetőséget, erre-arra, amarra, lehet diszkós [...] És akkor elgondolkozik rajta. [...] És azt mondja, hogy én jelenteni fogok, [...] nekem önös érdekeim. Tehát nem az van, hogy

vagy börtönbe megyek, vagy [...] jelentek, mint például az F.-nél. [...] az volt, hogy »itt vége a pályafutásodnak, barátom, soha többet nem mehetsz külföldre. Mert megbuktál hangszerekkel [...] a vámon«, [...] és attól kezdve jelentett az F”.¹⁹

N. Alajos is azt hangsúlyozta a vele készített interjúnkban, hogy az ügynökök beszervezését gyakran megelőzte „valamilyen erkölcsi megsiklás, ittas vezetés”, amivel zsarolhatóvá váltak. Szerinte cserébe azt ajánlották fel, hogy nem ítélik el sem pénzbírságra, sem börtönbüntetésre.

Amikor H. Gábort kérdeztem arról, szerinte hogyan szervezték be „Dalos” ügynököt, e témában is olyan történetet mesélt el, amellyel súlytalanná tette az ügynökösködést. Két lehetséges motivációt említett. Egyrészt azt, hogy olyan ember kérte meg a jelentések írására, akit már jól ismert. Másrészt azt, hogy volt valamilyen stiklije, amivel meg lehetett fogni. Ezt, mint fentebb látható volt, más visszaemlékezők is hangsúlyozták. „[...] Azért mindenkinek volt valami gyenge pontja, [...] és tudod [...] odajön egy haver – a Gábor Robi az volt –, és azt mondja, hogy »te, figyelj, írd már itt alá, baszd ki! [...] És akkor azt mondod, „hát... « Mert nem ellenséget látsz benne, hanem havert látsz, olyat [...], aki segíteni szokott. [...] Akiben megbízol. És pláne, ha azt mondják, mondjuk, még melléol egy félmondatot, hogy »te, tudod, volt neked az a... mit tudom én, írd már itt alá, baszd meg!« [...] És [...] mindnyájan tudtuk, hogy olyat úgyse tudunk nekik mondani, [...] amitől [...] valakit lesittelnek vagy letiltanak.”²⁰

Összegezve: az ügynök személyét és jelentéseit többféle értelmezési keretben jelenítették meg mind a médiában megjelent írások, mind a visszaemlékezők. Volt, aki bagatellizálta az ügynök felelősségét, más megpróbálta értelmezni a jelentések motivációit, de volt olyan is, aki normatív alapon elítélte őt ügynöktevékenységéért. A jelentések alapján felidézett konkrét egykori események alapján az elbeszélők sok olyan történetet meséltek el, amelyek alapján, úgy vélem, bepillantást nyerhetünk a szocialista időszak államának központosított könnyűzenei életébe és azokba a taktikákba, stratégiákba, amelyeket az állampolgárok dolgoztak ki azért, hogy a cenzúra szorításán enyhítsenek, élhetőbbé tegyék mindennapjaikat, és véleményüket, ha részlegesen is, de szabadon kinyilváníthassák.

- ¹ Berkovits Balázs: Erkölcstelen besúgók, tehetséges áldozatok, áldozatos erkölcsbírók. *AnBlok*, 2009. 3. sz. 6–14.
- ² „Dalos” fn. ügynök jelentései. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 3.1.2. M-41343. A könnyebb áttekinthetőség kedvéért a továbbiakban a főszövegben, dátumszerűen idézem a jelentéseket. Minden idézett jelentés ebből a dossziéból származik.
- ³ A kutatás egyes eredményeit 2010 tavaszán publikáltam a Korall című folyóiratban. Tóth Eszter Zsófia: Rock, hazugság, Ifipark. A kollaboráció fogalmának értelmezése és újraértelmezése: „Dalos” ügynökügye és ennek emlékezete. *Korall*, 11. évf. (2010), 39. sz. 145–174. 14 interjú készítettem, egyet Novák Csaba Zoltánnal közösen. E tanulmányban e kutatás újabb eredményeit közlöm.
- ⁴ Interjú N. Alajossal. Készítette Novák Csaba Zoltán és Tóth Eszter Zsófia. 2009. szeptember 16. 24. (A továbbiakban: interjú N. Alajossal. 2.)
- ⁵ *Privát rocktörténelem. P-Mobil*. Szerkesztő-rendező: Gellért Gábor. Filmmúzeum, 2006. 51–52. perc. Ezúton is köszönöm Lengvári Istvánnak, hogy a Privát Rocktörténelem vonatkozó adásait rendelkezésemre bocsátotta.
- ⁶ Titkos megbízott.
- ⁷ Lásd az *Index* 2004. április 22-i írását: <http://index.hu/belfold/dalos0422> (Utolsó letöltés: 2010. szeptember 23.)
- ⁸ A kollaborációnak viszonylag széles körű irodalma van a második világháborús kollaborációs tevékenység kapcsán. Ez leegyszerűsítve azt jelenti, hogy a megszállt területeken a lakosság milyen formában és mértékben működött együtt a megszállókkal. Jones, Jeffrey W.: Every Family Has Its Freak: Perceptions of Collaboration in Occupied Soviet Russia, 1943–1948. *Slavic Review*, Vol. 64, No. 4 (Winter, 2005), 747–770., Röhr, Werner: *Okkupation und Kollaboration* (Europa unterm Hakenkreuz, Ergänzungsband 1), Berlin–Heidelberg, 1994., Friedrich, Klaus-Peter: Collaboration in a Land without a Quisling: Patterns of Cooperation with the Nazi German Occupation Regime in Poland during World War II. *Slavic Review*, Vol. 64, No. 4 (Winter, 2005), 711–746., Birn, Ruth Bettina: Collaboration with Nazi Germany in Eastern Europe: the Case of the Estonian Security Police. *Contemporary European History* 2001, 10.2, 181–198. Magyarul elsősorban nem a kollaborációról, hanem a szocialista rendszerhez hű elittről írt: Dessewffy Tibor: *Iskola a hegyoldalban*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 1999., Majtényi György: *A tudomány lajtorjája. Társadalmi mobilitás és új értelmiség Magyarországon a II. világháború után*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2005., Kovács M. Mária – Örkény Antal: *Káderek*. Budapest, ELTE Szociológiai Intézet, 1991. Azonban a teljes körű, kollaborációs értelmezési keretű feldolgozás még várat magára. Egyetlen átfogó mű született Antall József évtizedeken átívelő megfigyeléséről: Rainer M. János: *Jelentések hálójában. Antall József és az állambiztonság emberei*. Budapest, 1956-os Intézet, 2008.
- ⁹ Gyáni Gábor: A kollaboráció szégyene és dicsősége. *Élet és irodalom*. 2006. február 10. <http://www.es.hu/index.php?view=doc:12589> (Utolsó letöltés: 2010. szeptember 23.) Ugyanez az érv elhangzott 2009. május 20-án a Társadalomtudományi Társaság ügynökkérdésről tartott beszélgetésén. Béládi Olívia: Aki laborált, az kollaborált? – Beszélgetés az ügynökkérdésről. http://tatkalmanater.csx.hu/portal/108926:Aki_laboralt_az_kollaboralt_Beszelgetes_az_ugynokkerdesrol_page. (Utolsó letöltés: 2010. szeptember 23.)
- ¹⁰ Interjú G. Ivánnal. 2009. szeptember 1.
- ¹¹ Interjú S. Péter Jánossal. 2009. augusztus 12. 8.
- ¹² Interjú H. Gáborral. 2009. október 8. 3.
- ¹³ Szlazzsánszky Ferenc: Titkosszolgák a magyar rock körül. Interjú Szőnyi Tamással. *Hetek*, IX. évf. 17. sz. 2005. április 29. <http://epa.oszk.hu/00800/00804/00375/55979.html> (Utolsó letöltés: 2010. szeptember 23.)
- ¹⁴ Lásd Tóth Eszter Zsófia: „Én fiókos szekrény voltam, és a teásbögrével táncoltam egész este”. A szombathelyi Dialógus békemozgalom az ügynökjelentésekben és az emlékezetben. *Betekintő*, 2009/1. <http://www.betekinto.hu/Default.aspx?cikkId=105> (Utolsó letöltés: 2010. szeptember 23.), Uő: „Amikor a Dialógus jelvényt kiraktam... virággal, nemzeti színnel, az enyhén szólva... provokatív volt.” Jelvényhordás, sarukészítés, plakátragasztás, szerelem – Állambiztonság Szombathelyen az 1980-as években a Dialógus békemozgalom példáján. *Acta Savariensia*. Tanulmányok Szombathely történetéből. 1945–1990. Szombathely, 2010. 278–324.
- ¹⁵ *István, a király emlékkönyv. 1983–2008*. Szerk. Koltay Gábor. [Budapest] Szabad Tér Kft, 2008. 32.
- ¹⁶ Ahol szó szerint ezt mondta: „A grund teljes hosszában megjelenő piros-fehér-zöld zászlóval és a Himnusz énekeltetésével a magyarkodás szelleme fújdogál a nézőtér felett.” Koltay: i. m. 46.
- ¹⁷ Interjú S. Péter Jánossal. 2009. augusztus 12. 11., 16.
- ¹⁸ Interjú N. Gáborral. 2009. október 8. 6.
- ¹⁹ Interjú N. Gáborral. 2009. október 8. 26–27.
- ²⁰ Interjú H. Gáborral. 2009. október 8. 10.

Nagy-Csere Áron

Az ügynöki hálózat emlékezete

Bevezető a Miklós Györggyel készült életútinterjúhoz

Az emlékezet kutatásának, azon belül az *oral history*nak jó ideje nagy divatja van a társadalomtudományokban. A levéltári dokumentumok fetisizálására hajlamos fősodorbeli történetírás sokáig idegenkedett a személyes emlékezés nagyobb mértékű felhasználásától, vagy legalábbis másodlagos, kiegészítő forrásként tekintett rá. Az utóbbi években azonban már a nemzetközi tudományos trendeket általában késve adaptáló Magyarországon is szembetűnően megnőtt a személyes *elbeszél*t forrásokat (nemcsak szóbeli közlésekről van szó, hiszen ide tartozik például a napló és a memoár is)¹ felhasználó, azokra épülő, illetve az emlékezettel foglalkozó történeti munkák száma. A szakfolyóiratokban számos cikk jelent meg a széles értelemben vett *oral history* módszertani, elméleti problémáiról. Több tudományos lap tematikus számban (*Múltunk* 2005/4., *Aetas* 2007/2., *Replika* 2007. szeptember)² foglalkozott az *oral history*val, a 2010 végén megjelent *Korall* ugyancsak tematikus száma pedig a történetírás és az emlékezet kapcsolatát állította középpontba.³

A kvalitatív kutatásoknak kétségtelenül egyik legfontosabb forrása az interjú.⁴ Kovács Éva szociológus az interjú technikáknak három típusát különbözteti meg: 1. strukturált mélyinterjú, illetve vezérfonal-interjú; 2. csoportos interjú; 3. *oral history* interjú és narratív interjú. Ezek közül a szerző – meggyőző, itt most nem részletezett érveléssel – a narratív interjú mellett teszi le a voksát.⁵ A narratív interjú az *oral history*ből alakult ki, amely az 1920-as évektől kezdődően új látásmódot vitt a történeti kutatásokba. Az *oral history* kezdetben a történelem *underdog*jainak (a kisebbségeknek, a munkásságnak, az *underclass*nak stb.) a társadalomtörténetét kívánta feltárni (*history from below*: a történelem „alulnézetből”). Ebből következően az *oral history* többnyire máig azoknak a társadalmi csoportoknak az élet- és mentalitástörténetét kutatja, amelyekről nagyon kevés társadalomtörténeti tudással rendelkezünk. Az *oral history* kelet-európai recepciójára általában jellemző, hogy a kutatók olyan történelmi eseményeket és társadalmi csoportokat vizsgálnak, amelyekről nincs más hasonló jellegű személyes forrás.⁶

Magyarországon jelenleg öt nagyobb kutatható interjúgyűjtemény található: az egykori Párttörténeti Intézet Visszaemlékezés-gyűjtő Csoportjának interjúi a Politikátörténeti és Szakszervezeti Levéltárban, a Visszaemlékezések gyűjteménye a Budapest Főváros Levéltárában (BFL XV.9.d. jelzet alatt), a Történeti Interjúk Tára az Országos Széchényi Könyvtárban, az 1956-os Intézet Oral History Archívuma (a továbbiakban OHA) és a nemzetközi Centropa Alapítvány budapesti archívuma.⁷ A személyes emlékezés iránti fokozódó hazai társadalmi, tudományos és politikai igényt jól mutatja, hogy a Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány példátlanul nagy összeget nyert el a Nemzeti Fejlesztési Ügynökségtől (NFÜ) *Emlékpontok* elnevezésű, 2010-ben indult, az Európai Unió által finanszírozott projektjére, amelynek keretében mintegy húszezer videóinterjút terveznek készíteni.⁸

A szocialista korszak állambiztonságával kapcsolatosan készített interjúkban eddig túlnyomórészt azokat szólaltatták meg a történészek, akiket a titkosszolgálatok megfigyeltek, meghurcoltak, és akiket általában a szocialista rendszer üldözötteinek, áldozatainak tartanak. Az ő megszólalásaikat, ellentétben az „ügynökök” (a megnevezést erkölcsileg elítélő szitokszóként, differenciálatlanul használva) és az őket „mozgató” állambiztonsági alkalmazottak megnyilatkozásaival, többnyire legitimnek tartja a közvélemény.

Az ügynöki hálózat tagjait általában kétféleképpen értékelik: egyfelől vannak ügynökök, akiket felmentenek, akik „nem ártottak”, akiket „kényszerítettek”, akik „maguk is áldozatok”. Velük állítják szembe a „tetteseket” és a „bűnösöket”, akiket lelepleznek, és akiknek védekezését, elbeszéléseit legtöbbször illegitimnek tartják. Helyettük egykor betöltött szerepük „beszél” róluk. Azt, hogy ki melyik kategóriába kerül,

általában az határozza meg, hová sorolják az illetőt politikai szempontból, és persze főképp az, ki sorolja be. Ezt a történetírói eljárást (a bináris oppozíciót) bírálja Gyarmati György, amikor a következőt írja: „Ennek kapcsán vetődik fel az is, hogy a professziójukat érdemlegesen művelő historikusok – tágabban a történészsakma – hitelessége milyen mértékben csorbul attól, ha az egykori ügynökök soraiban folytatott szelektív hajtóvadást történetírásként jelenítik meg.”⁹ A fenti kijelentéssel vitába szálló Rainer M. János viszont védelmébe veszi a Gyarmati által támadott történészeket: „Az az érzésem, hogy a szembenállás, a vita erősen túl van dimenzionálva. Az aktuális közélet tisztasága valójában nagyon is könnyen körülírható lenne, azokat a »diszciplináris szabályokat« betartó történészeket pedig, akiket a közmorál mint közjó iránti erős elkötelezettség hevít, nem kellene laza mozdulattal holmi bulvárszurnaliszták kétes társaságába utalni. A »leleplezést« úgy ábrázolni, mint eleve ördögtől valót, egyszerűen dőreség – sovány megítélésem szerint a társadalom joga tudni, hogy választottjai vagy más reprezentánsai kifélek, és mit tettek. Különösen furcsa ez azért, mert az elmúlt tíz évben az ún. leleplezők a bíróságra mehettek (és vesztek...), a leleplezettekkel pedig a nyilvánosság előtt megszólalók többnyire erősen megértően viselkedtek.”¹⁰

De mi a tudományos haszna az ügynöki hálózat tagjaival készített interjúknak? Szeretném azokat is meggyőzni az egyéni emlékezet kutatásának fontosságáról, akik csak a „primer forrásoknak” hisznek. Az egyéni emlékezet nem alacsonyabb rendű történeti forrás, mint a levéltári dokumentum, ugyanis a közismert belátás szerint egyiknek a segítségével sem ismerhető meg vagy rekonstruálható a múlt valósága. K. Horváth Zsolt úgy véli, hogy az interjúkban talált nyomokat (vagyis a múlt nyomait) ki kell játszani a más kútfőkből nyert információk ellen, aminek célja nem az egymásnak „ellentmondó adatok korrigálása, hanem inkább egy több szempontú történeti elemzés megvalósítása”.¹¹

A hivatalos iratok nyomán a hol valószínűnek, hol hamisnak látszó történetek mellett más elbeszélések is létezhetnek. Annál is inkább, mert a levéltári dokumentumokban olvasható információk gyakran élesen különböznek az egykori szereplők és leírók emlékeitől. Érdemes tehát őket is megkérdezni, mielőtt történelemírásra adjuk a fejünket, hiszen történeteik felhasználásával saját interpretációnk, ha nem is „igazabbá”, de többszólamúvá, színesebbé és talán hihetőbbé válhat. Erősíthetjük szövegünk valósághatását. Az életútinterjúk kapcsán ugyanakkor fontos azt is megemlíteni, hogy bár minden embernek van egy élettörténete, valójában nem egyetlen elmondandó és elmondható élettörténet létezik: a Gergen házaspár megfogalmazása szerint „az emberek képesek arra, hogy különféle perspektívákat vegyenek fel, s az eseményeket úgy válasszák ki, hogy az igazolja a kiválasztott narratívumot”.¹²

Az ügynöki hálózat közismert és ismeretlen tagjainak (itt nem ügynök voltuk ismertségére gondolok), valamint az állambiztonsági szervezet vezetőinek és „mezei” beosztottainak a megkeresését egyaránt fontosnak tartom, hiszen – ahogyan azt a mikrotörténeti munkák világsikere bizonyítja – nemcsak a „nagy emberek”, hanem akár egy falusi molnár élete is lehet érdekes.¹³ Az állambiztonsági hálózat két csoportba (ügynökök és tartótisztek) sorolható működtetőivel készített narratív interjúk hozzásegíthetik a történészeket ahhoz, hogy ne csak a hálózat által termelt és konstruált, esetenként manipulált hivatalos iratokból, hanem személyes jellegű forrásokból is vizsgálni tudják a szereplők motivációit, életstratégiáit, személyes és csoportos identitását, egy társadalmi jelenség egyéni reprezentációját és szubjektív megélését, valamint a társadalmi emlékezetet. Mivel Kovács Évát követve a narratív interjúkészítés mellett foglalom állást, minden esetben „teljes” élettörténetük elmondására kérem a megkeresett embereket.¹⁴ Az így készített interjú két részre bomlik: élettörténeti nagybeszélésre (főnarratíva), amely igen változatos időtartamú lehet, és a narratív utánakérdezés szakaszára.

Sokan kételkednek abban, hogy volt állambiztonsági tisztek hajlandóak megszólalni, de az OHA néhány interjúja (ezek többsége az interjúalanyok rendelkezései miatt ugyan még nem kutatható), valamint az említett *Replika*-szám egyik tanulmánya¹⁵ rácáfol erre az elképzelésre. Az is erősíti optimizmusomat, hogy már készítettem egy háromórás életútinterjút a Belügyminisztérium III. Főcsoportfőnökségének egyik volt

tisztjével, aki részletesen beszélt magánéletéről, állambiztonsági munkájáról, a szervezet mindennapjairól, valamint az egyes ügyekről (például az iratmegsemmisítésekről) is. Az egyéni emlékezet gyűjtésének természetesen határt szab, hogy az emberek – biológiai értelemben mindenképpen – halandók. Ami tehát a gyűjtést illeti, az ötvenes-hatvanas évek tekintetében már a huszonnegyedik órában járunk.

Eddigi tapasztalataim azt mutatják, hogy a megszólalók – különböző okok miatt – ódzkodnak a teljes, internetes nyilvánosságtól, egy kivétellel mindegyikük – egymástól eltérő módon – korlátozni szeretné az interjúkhoz való hozzáférést. Most az egyetlen kivételről ejtek szót, aki már korábban is vállalta a nyilvánosságot.¹⁶

Miklós György a kalocsai Tomori Pál Főiskola Bölcsészettudományi Tanszékének tanára, filozófiatörténetet, történelmet és társadalomtudományokat oktat. Állambiztonsági kapcsolatáról árulkodó 6-os kartonja szerint 1979-ben „hazafias alapon” szervezte be titkos megbízottnak (tmb) a BM III/III-2-a alosztálya (személy szerint Cirkos Tibor) Hódmezővásárhelyen, ahol előfelvételiként kötelező sorkatonai szolgálatát töltötte.¹⁷ Kezdetben „egyetemi ifjúságvédelmi vonalon” foglalkoztatták. Feladatául szabták, hogy figyelje az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának hallgatóit (elsősorban filozófia és történelem szakos évfolyamtársait), és hogy jelentsen róluk.

A „Fehér Pál” fedőnéven jelentéseket író Miklós György 1981-ben a BM III/III-6-a alosztály kötelékébe került, 1985-ben pedig Cirkos Tibor helyett Tóth Endre lett a tartótisztje. Egészen 1989 végéig az úgynevezett demokratikus ellenzék tagjairól és rendezvényeiről tájékoztatta az állambiztonsági szerveket, egy újabb tartótisztváltást követően már „Víg Pál” fedőnéven. Miklós Györgynek nem maradt meg sem a beszerzési dossziéja (B-dosszié), sem a szerinte két kötetre rúgó munkadossziéja (M-dosszié), mivel azokat tartótisztje 1989 végén vagy 1990 elején megsemmisítette. Utolsó állambiztonsági „munkaadója” (Bajnai Gyula) a titkos kapcsolatot lezáró találkozásuk alkalmával legalábbis ezt mondta Miklósnak. „Fehér Pál” fennmaradt ügynöki jelentései az úgynevezett repülő egyetem megfigyelésére nyitott objektumdossziékban olvashatóak.¹⁸

A 109 perces életútinterjú 2010. október 28-án délelőtt készült a kalocsai Tomori Pál Főiskola egyik termében. Beszélgetésünk hatszemközt zajlott, mivel Miklós György ragaszkodott felesége jelenlétéhez, aki ugyan már tudott férje ügynöki tevékenységéről, de csak ekkor hallotta először annak részletes történetét. Miklós a lehető legszélesebb nyilvánosságot kérte, ezért hozzájárult a teljes beszélgetés internetes közléséhez, amit ezúton is köszönök neki. Az életútinterjút módszertani megfontolásból (az élőbeszéd jellegének megőrzése céljából) szöveghűen, vagyis stilizálás és szerkesztés nélkül a *Betekintő* következő számában tervezem közölni.

¹ Erről ír Gyáni Gábor: Emlékezés és oral history. (In uő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2000. 128–144.) és uő: A napló mint társadalomtörténeti forrás. (In uő: i. m. 148–152.) című tanulmányaiban.

² http://multunk.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=20:2005-4-szam&catid=1:kiadvanyok&Itemid=26, <http://www.lib.jgytf.u-szeged.hu/folyoiratok/aetas/2007-02/2007-02.pdf>, <http://replika.hu/58> (Utolsó letöltés: 2010. december 1.)

³ <http://korall.org/lapszam/41>. (Utolsó letöltés: 2010. december 1.)

⁴ Ehmann Bea arra hívja fel a figyelmet, hogy a narratív pszichológusok a szövegfeldolgozói munka során számítógépes tartalomelemző programokat használnak, vagyis kvantifikálják a kvalitatív módszerrel készített interjúkat. Ehmann Bea válasza a *Replika* körkérdésére: Elbeszélte történelem: körkérdés. *Replika*, 58. szám (2007. szeptember) 34–36.

⁵ A narratív identitás hazai kutatásában két szemléletmód különül el egymástól: az egyik a fenomenológiából és a pszichoanalízisből merít (pl. Kovács Éva és Vajda Júlia), a másik pedig alapvető pszichológiai jelenségeként vizsgálja a narrativitást (elsősorban László János). Végül olyan kutató is akad, aki szintetizálni próbálja a két módszert (Erős Ferenc).

⁶ Kovács Éva: Interjú módszerek és technikák. In *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Szerk. Kovács Éva. [Budapest], Néprajzi Múzeum – PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudomány Tanszék, 2007. 269–277. A tanulmánykötet tartalomjegyzéke olvasható az interneten:

http://www.mtaki.hu/bibliografiai_ujdonsgok/kozossegtanulmany_modszertani_jegyzet.html (Utolsó letöltés: 2010. december 1.)

⁷ A magyarországi oral history archívumokról részletesen ír: Lénárt András: „Történetgyűjtés” – Oral history archívumok Magyarországon. *Aetas*, 2007/2. 5–30. Interneten: <http://www.lib.jgytf.u-szeged.hu/folyoiratok/aetas/2007-02/2007-02.pdf> (Utolsó letöltés: 2010. december 1.)

⁸ A megítélt összeg nagysága és a projekt állítólagos szakmai hiányosságai, megalapozatlansága miatt a közalapítványt és az NFÜ-t komoly támadások érték mértékadó, életútinterjúkkal foglalkozó társadalmtudósok részéről. Többek között: Kéretlen vélemény az Emlékpontokról. „Több mint amatőr” – 1200 millió forintért. *Élet és Irodalom*, 2008. május 16. Interneten: <http://www.es.hu/index.php?view=doc:19718>. (Utolsó letöltés: 2010. december 1.) Az összeget végül megfizették. Az Emlékpontok honlapja: www.emlekpontok.hu

⁹ Gyarmati György: A közelmúlt feltárása és az ügynökkérdés. *Mozgó Világ*, 2007/9. 77–85. Interneten: <http://mozgovilag.com/?p=2478> (Utolsó letöltés: 2010. december 1.)

¹⁰ Rainer M. János: Szót érteni, önmagunkét. *Mozgó Világ*, 2010/9. 112–115. Interneten: <http://mozgovilag.com/?p=3763> (Utolsó letöltés: 2010. december 1.)

¹¹ K. Horváth Zsolt válasza a *Replika* körkérdésére: Elbeszélte történelem: körkérdés. *Replika*, 58. szám (2007. szeptember) 39–40.

¹² Gergen, Kenneth J. – Gergen, Mary M.: A narratívumok és az én mint viszonyrendszer. In *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Szerk. László János és Thomka Beáta. Budapest, Kijárat Kiadó, 2001.

¹³ Ginzburg, Carlo: *A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár világlképe*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1991.

¹⁴ Kovács: i. m.

¹⁵ Pulay Gergő: Marginalizált emlékezet: Közbeszéd és biográfia egy volt operatív tiszt élettörténeti elbeszélésében. *Replika*, 58. (2007. szeptember) 55–69.

¹⁶ Miklós György *Kapcsolatom az állambiztonsággal* című visszaemlékezése az 1956-os Intézet honlapján olvasható: http://www.rev.hu/portal/page/portal/rev/890616/890616_miklos (Utolsó letöltés: 2010. december 1.)

¹⁷ ÁBTL 2.2.2. 0162-196-1. számú 6-os karton (hálózati száma: H-65244)

¹⁸ ÁBTL 3.1.5. O-19764/4. és ÁBTL 3.1.5. O-19764/5. Az úgynevezett repülő egyetem keretében az ifjúság körében ellenséges fellazító tevékenységet kifejtő személyek és kapcsolataik.

Cseh Gergő Bendegúz

Megsemmisülnek-e maguktól is az állambiztonsági iratok? Egy nemzetközi állományvédelmi konferencia tanulságai

Az 1990 előtti állambiztonsági iratok hiányosságáról, megsemmisítéséről, rendszeres és kampányszerű selejtezéséről számos, javarészt közvetett forrásokra és következtetésekre alapozó publikáció jelent meg az elmúlt években.¹ Az érintett iratokat s rajtuk keresztül a történeti megismerés, valamint az információs szabadság érvényesülésének lehetőségét ugyanakkor nem kizárólag az egykori állambiztonsági szervek önmentő akciói vagy a mindenkorai politikai avagy üzleti érdekek fenyegették, fenyegetik. A 20. századi levéltári iratok többségének megmaradását ugyanis egy, a korabeli papírgyártás technológiája által szándéktalanul elhelyezett időzített bomba is veszélyezteti. Ezt a „bombát” pedig nem hatástalaníthatta a politikai rendszerváltás, de még a szakszerű elhelyezést és kezelést biztosító állami szaklevéltár 1997-es megalakulása sem. Ezen iratok többségének hordozója ugyanis rendkívüli savassága, vagyis alacsony pH-értéke következtében – sürgős beavatkozás nélkül – fokozatos, de biztos pusztulásra van ítélve. A veszély nem kizárólag az állambiztonsági iratanyagot fenyegeti, hiszen a 19. század végén és a 20. század nagyobb részében keletkezett, több tíz-, sőt százezer iratfolyóméternyi, történeti értékű levéltári – s tegyük mindjárt hozzá: könyvtári, kéziratári – anyag hordozója egyaránt hasonló, vagy az őrzési körülményektől függően még komolyabb fenyegetettségnek van kitéve. Túlzás nélkül állapíthatjuk meg, hogy mindez a mai hazai és nemzetközi levéltárügy egyik akut, és mielőbbi megoldást, kezelést követelő problémája. Ennek tudatában és saját iratanyagának ismeretében alakította ki a Történeti Levéltár komplex állományvédelmi programját 2006-ban, melynek sarkalatos eleme lett a veszélyeztetett állapotú iratok tömeges savtalanítása is.² Az ún. Norvég Alap által támogatott program tanulságait ismertető, valamint az ezzel kapcsolatos hazai és nemzetközi tapasztalatokat áttekintendő, a Történeti Levéltár 2010 szeptemberében egynapos konferenciát szervezett.

A rendezvény szervezői többes célt tűztek ki maguk elé: a papír savasodásának kémiája és fizikája, illetve a probléma gyakorlati kezelése mellett az ez irányú hazai és nemzetközi tapasztalatokat, valamint a finanszírozási lehetőségeket is át kívánták tekinteni, ezenkívül pedig bemutatták a Történeti Levéltárban működő komplex állományvédelmi programot is.

Őfelsége belga-kongói levéltárának égetése Brüsszelben és az 1956 utáni megtorlások peres iratanyaga, *A katedrálisok kora* és az Auróra, Georges Duby és Tzvetan Todorov egyaránt „színre lépett” a Történeti Levéltár főigazgatójának nagy ívű megnyitó beszédében, a példák sora illusztrálta az alig elmúlt évszázad forrásainak jelentőségét és megőrzésük, restaurálásuk elengedhetetlen voltát. A rendezvényen jelen lévő levéltárosok és történészek kétségkívül osztották az előadó azon óhaját, hogy a konferencián tárgyalt módszerekkel megőrzött források történeti távlatba kerülve jelentsenek majd tápanyagot a jövő Georges Dubyjének, *A katedrálisok korához* hasonló szintéziseknek.

Az iratok savasodásának problémája – mint az Kastaly Beatrix, az Országos Széchényi Könyvtár korábbi főrestaurátorának előadásából is kiderült – alapvetően a gépi papírgyártás tömegessé válásától és a korábbi kézzel merített papírok előállításánál használt alapanyagok lecserélésétől eredeztethető. A 19. század második felétől ugyanis a gépi papírelőállítás során alkalmazott facsiszolat, illetve az enyvezéshez használt fenyőgyanta együttesen savas kémhatású közeget alakított ki az alapanyagban, melynek hatását idővel a savas és oxidáló légszennyező gázok következtében keletkező kénsav és kénsav is növelte, illetve növeli jelenleg is. Az így létrejövő szerves és szervetlen savak okozzák idővel a papír sárgulását, barnulását. Ez önmagában egy bizonyos határig pusztán esztétikai romlásnak is tekinthető, a savasodás azonban radikálisan rontja a papír

rugalmasságát, ami így fokozatosan elveszíti hajtogatási szilárdságát, töredezetté válik, esetenként önmagától is darabjaira hullik. Aki próbált már a 20. század első harmadában vagy akár az ötvenes években keletkezett újságot lapozgatni, pontosan érthette, milyen veszélyekről beszélt előadásában Kastaly Beatrix. Akinek hasonló személyes élményben még nem volt része, a prezentációban vetített és az előadó által szándékoltnan elrettentő hatású, porladozó, pusztuló levéltári és könyvtári anyagokat ábrázoló képek győzték meg. A fatartalmú papíryanagok állagromlásának mértékét illusztrálандó érdemes egy statisztikai adatot kiemelni az előadásból: e papírok gyártásuk után 30–60 évvel már a semleges 6-7 körülihez képest 2-4 közötti pH-értéket mutatnak. Ez a radikális változás pedig akár az anyag rugalmasságának, hajtogatási szilárdságának 90%-os csökkenését, tehát szinte teljes megszűnését eredményezheti. A pótolhatatlan levéltári iratok állapotromlásának megállítása tehát minden, e közös kultúrkinccs megőrzésében érdekelt és érintett szakembernek – restaurátornak, levéltárosnak, történésznek – evidens feladata és kötelessége. Ahogy egy előadasközi beszélgetés során az egyik hazai levéltári vezető megjegyezte: aki ennek a problémának a súlyát nem érzékeli, az nem érti, miről szól a mai levéltárügy.

Szerencsére sokan vannak, akik értik, miről is szól a mai levéltárügy, hiszen a fent vázolt problémák kezelésére, az iratok egyedi vagy akár tömeges savtalanítására számos megoldást dolgoztak ki az elmúlt évtizedekben. Ezek közül Kastaly Beatrix ismertette is a legfontosabb technológiai módszereket: az ún. Papersave eljárást (melynek során nem vizes alapú, szerves oldószerrel kezelik az iratokat), az ún. bückebergi metódust (mely vizes oldatba merítve semlegesíti a savas papírokat, és egyúttal meg is erősíti azok alapanyagát), valamint a Bookkeeper és CSC Booksaver módszereket (melynek során a szilárd formájú hatóanyagot szerves oldószerben eloszlatva permetezéssel, bemeztéssel vagy elárasztással juttatják a papír felületére). Ezen technológiák közül a hazai gyakorlatban a bückebergi elven működő tömeges savtalanítás debütált már korábban sikerrel: a Neschen cég által kifejlesztett berendezés próbaüzemét egy 2007-ben lezárult átfogó hazai vizsgálat³ is eredményesnek, bár meglehetősen költségesnek⁴ minősítette.

Meddig vár(hat)unk még a levéltári iratok tömeges savtalanításával? A Magyar Országos Levéltár korábbi főrestaurátorának, Albrechtné Kunszeri Gabriellának előadascímű választott, távolról sem költői kérdése mottóul is szolgálhatott volna a nemzetközi konferenciához. Hogy a kérdést az előadó sem szánta költőinek, mi sem példázza jobban, mint hogy prezentációjának egy diáján folyamatosan villogó dinamitköteggel illusztrálta az iratokat fenyegető, korábban emlegetett „időzített bombát”. Az 1860-as évek és a 20. század utolsó évtizede, tehát mintegy százhusz év alatt keletkezett hihetetlen mennyiségű savas iratanyag megmentéséhez a Lajtán túl már az 1970-es években hozzákezdtek: az úttörők az Egyesült Államok, Németország, Franciaország és Hollandia voltak, de ma már hasonló programok működnek Spanyolországban, Olaszországban, Svájcban, sőt Lengyelországban és Oroszországban is. A probléma hazai méreteit érzékeltetendő érdemes idézni egy 2002–2003-ban készült felmérés eredményét. Ennek tanulsága szerint a Magyar Országos Levéltárban vizsgált iratanyag mintegy 65%-a volt közepesen vagy súlyosan savas. Bár az idézett vizsgálat nem terjedt ki a megyei és egyéb levéltárak állományára, megalapozott lehet a becslés, mely szerint az ily módon veszélyeztetett iratok mennyisége Magyarországon a kétszázézer folyómétert is elérheti. Ez a szám – tekintetbe véve, hogy sok megyei levéltárnak vannak még komoly „kintlévőségei”, vagyis „levéltárérett”, de egyelőre elhelyezni nem tudott iratanyagai a tanácsi korszakból – minden bizonnyal jelentősen emelkedni fog a jövőben. A legfrissebb felmérések ráadásul még tovább rontják a képet, hiszen ezek tanúsága szerint az Országos Levéltár állományának az idő előrehaladtával mind nagyobb hányada van kitéve ennek az önpusztító folyamatnak. Több tíz vagy száz kilométernyi levéltári iratot még a leghatékonyabb tömeges savtalanítási eljárással sem lehet eredményesen kezelni, ezért ebben a tekintetben különös jelentőséggel bír a minden levéltáros számára legkomolyabb szakmai kihívást jelentő feladat, az iratok értékelése. Az intézményi állományvédelmi stratégiába illeszkedő savtalanítási modell kialakításakor a leggondosabb mérlegelést követeli meg annak eldöntése, hogy mely

iratokat, mely irategyütteseket kell és lehet ezen eljárásnak alávetni. Mint azt az előadók közül többen is felvázolták, ezeket a döntéseket alapvetően az iratok levéltári/történeti értéke, az adathordozó fizikai állapota, és az adott dokumentum vagy sorozat iránt megnyilvánuló kutatói, társadalmi érdeklődés kell hogy meghatározza. (Ez utóbbi szempont tekintetében meg kell jegyeznünk, hogy a majdani társadalmi érdeklődést akár meg is előlegezheti a levéltáros annak az információnak a birtokában, mely egyelőre egyedül neki, az irat őrzőjének áll rendelkezésére.)

Mivel az iratok tömeges savtalanítása meglehetősen költséges eljárás, a konferencia lehetőséget nyújtott egy konkrét pályázati forrás, az ún. Norvég Alap tevékenységének bemutatására, illetve képviselőjének bemutatkozására is. Norvégia budapesti nagykövete, Siri Ellen Sletner asszony a konferencia idején épp Békéscsabán avatott egy szintén a Norvég Alap által támogatott kulturális központot, így a rendezvényen Polgár Tamás, a norvég követség munkatársa adott átfogó tájékoztatást a Történeti Levéltár állományvédelmi programját is támogató alap működéséről, céljairól, valamint az általa finanszírozott kulturális projektekről. Az EGT⁵ és a Norvég Finanszírozási Mechanizmus eredetéről és történetéről szóló áttekintés korántsem bizonyult haszontalannak, hiszen első pillantásra kétségtől felfedezhető némi ellentmondás abban, hogy éppen Norvégia finanszírozza a magyar állambiztonsági iratanyag megmentését. Természetesen a norvég finanszírozási mechanizmus is a kölcsönös érdekeken alapul, hiszen annak érdekében, hogy a két ottani népszavazás eredményeként az Európai Uniót kívül maradt skandináv ország is kvázi belső tagként léphessen fel az unió belső piacán, igen jelentős összeggel, az elmúlt öt évtizedben körülbelül egymilliárd euróval támogatta az újonnan csatlakozott tagállamok társadalmi és kulturális felzárkóztatását. (Ezzel a hozzájárulással Norvégia lélekszámarányosan az egyik legnagyobb nettó befizető az unió közös kasszájába.) Ennek a keretnek a terhére költhettek el hazai intézmények és civil közösségek mintegy 135 millió eurós támogatást az elmúlt fél évtizedben különböző kulturális projektekre. A program döntéshozóinak bevallott célja olyan programok támogatása, melyek egyébként értékmentő vagy értékteremtő voltak ellenére sem kapnak hazai támogatást. Nyilván nem véletlen, hogy a kilenc fő témakörből messze legtöbb pályázat az „európai kulturális örökség megőrzése” című kategóriában érkezett. Norvégia – valamint a további donor államok, Izland és Liechtenstein – támogatásában 2010 után is reménykedhetnek az apadó támogatottságú hazai kulturális intézmények, hiszen nemrégiben az elkövetkező öt évre újabb 150 millió eurós finanszírozásról született megállapodás.

A levéltári, könyvtári anyag savasodásának és savtalanításának elméletét és eddigi hazai gyakorlatát bemutató előadások mellett a Történeti Levéltár közép-európai társintézményeinek meghívott képviselői is beszámoltak a témára vonatkozó tevékenységükről, eredményeikről és/vagy ez irányú további terveikről.

A varsói Nemzeti Emlékezet Intézete (IPN) képviselőjében Maciej Wójcicki ismertette a magyarországinál egy nagyságrenddel nagyobb intézmény⁶ problémáit és iratainak állapotát. Egy korábbi felmérés szerint az IPN által kezelt mintegy 87 km mennyiségű levéltári anyag jelentős része komolyan ki van téve a savasodás veszélyének, mivel pH-értékük 3,5 és 4,5 közötti. A legveszélyeztetettebb iratok hagyományos, manuális restaurálása szerény becslések szerint is évtizedekig tartana, és milliós költségekkel járna, ezért pár éve Varsóban is a tömeges savtalanítás mellett döntöttek. A lengyel kormány, a jelentősebb könyvtárak és levéltárak összefogásával átfogó vizsgálat zajlik a fenyegetett iratok felmérésére, ezzel párhuzamosan viszont az IPN-ben már évek óta Neschen C-900-as berendezéssel, az ún. bückeburgi eljárással folyik az állambiztonsági iratok savtalanítása is. Az eredeti iratok további kímélése érdekében a lengyel levéltárosok a savtalanítandó iratok egyidejű mikrofilmezését és digitalizálását is folytatják, ami kétségtől egyszerre biztosítja majd a dokumentumok hosszú távú megőrzését (mikrofilm) és könnyebb hozzáférhetőségét (digitális példány). Az előadó olyan – minden digitalizálást folytató levéltár esetében felmerülő – alapkérdést is felvetett, mely szerint az iratok biztonságos megőrzése ezután

megkövetelné a digitális másolatok használatát a napi kutatótermi gyakorlatban. Ennek következetes bevezetése azonban nem csak a Visztulán kell még sok víznek lefolynia.

A berlini Stasi-levéltártól (az egykori *NDK Állambiztonsági Szolgálati Iratait Kezelő Szövetségi Megbízott Hivatala*, BStU) Andreas Petter osztotta meg gondolatait, vagy inkább a német kollégák tapasztalatlanságának tapasztalatait a hallgatósággal. A több mint száz kilométernyi levéltári anyagot és a mintegy 39 millió darabos nyilvántartási kartonrendszert kezelő intézményben alapvetően az iratanyag bősége, valamint a rendezetlen iratok meglepően magas aránya képezi akadályát a tömeges savtalanítási program beindításának. (A sokak által és sokszor példaként emlegetett német állambiztonsági levéltár rendezetlen, gyakorlatilag ismeretlen tartalmú iratainak hatalmas mennyiségéről sok szakmai rendezvényen beszámoltak már a német kollégák. Ez az említett arány azonban újra és újra meglepheti mindazokat, akik az egykori szocialista politikai rendőrség iratnyilvánosságáról szóló ideális berlini megoldásról közvetítő híradásoknak feltétel nélkül hitelt adnak.) Az említett okok miatt a berlini BStU munkatársai egyelőre egy kísérleti modellt próbálnak felállítani, melyben felméri a savasodás által veszélyeztetett iratanyagaik mennyiségét, majd azok történeti értéke, egyedisége, valamint a károsodás mértéke alapján előzetes szelekciót végeznek. A feladat nagyságához mérhető pénzügyi források híján jelenleg külső támogatót keres a BStU is: egyfelől pályázati úton, másfelől más intézményekkel vagy üzleti vállalkozásokkal együttműködve. Andreas Petter előadásának nyomatéka az iratértékelés, a szelekció és az előkészítés kardinális szerepére esett, ami az őrzött iratok mennyiségének és a feldolgozottság arányának ismeretében nemcsak szakszerű, de feltétlenül célszerű megközelítésnek is tekinthető.

Sok tekintetben külön úton járnak a szlovák nemzeti levéltár restaurátorai és levéltárosai, s ez az út nem kevesebb tanulsággal járt a hallgatóság számára, mint a német útkeresés. A bückebergi Neschen-eljárás hatékonyságának – saját összehasonlító vizsgálatokon alapuló – elismerése mellett az ottani szakemberek igyekeznek saját eljárás módokat kialakítani, vegyszereket és berendezéseket előállítani, sőt ezeket szabadalmaztatni is. Minderre egy, a Szlovák Műszaki Egyetem Vegyészeti Kara által koordinált átfogó program keretében kerül sor, melynek során a levéltári és könyvtári szakértőkkel kiegészült kutatócsoport már számos eredményről is beszámolhatott a konferencián. Ezek egyelőre egy saját kutató- és oktatóközpont létrehozását, a papíryanagok savasodásának vizsgálatával kapcsolatos mérési sztenderdek kialakítását, saját szabaddalmi kérvények beadását, valamint egyedi építésű savtalanító berendezés összeállítását jelentik, de nyilvánvalóan ezekre az alapokra a jövőben komoly országos savtalanítási projekteket lehet építeni. Ez utóbbira szükség is lesz, hiszen Zuzana Szaboova és Alena Makova előadásának egyik fontos információs hozadéka volt, hogy a Szlovák Nemzeti Levéltár iratanyagának mintegy 75%-a abból az időszakból – az 1850-es évektől számított mintegy százharminc évből – származik, amikor a papírgyártás technológiája a legrosszabb állapotú alapanyagokat eredményezte.

A prágai állambiztonsági levéltártól (ABS) Martin Kostlan és Michal Šrůtek mutatta be intézményük küzdelmét a papírokat pusztító savasodással. Bár a cseh savtalanítási program viszonylag új keletű – az erre létrehozott speciális műhelyt 2009 decemberében nyitották meg Prága külvárosában –, az előadás mégis számos tanulsággal szolgált. Az általánosan elfogadott bückebergi metódust ugyanis Prágában egy másik eljárással, a Bookkeeper-módszerrel kombinálva alkalmazzák. Ez utóbbi révén – minthogy kevesebb fizikai kontaktusnak teszi ki az iratokat – lehetővé válik olyan dokumentumok tömeges kezelése is, melyek felülete, információhordozó rétege instabil, így a Neschen-eljárással járó „fürdetésnek” nem tehető ki. A prágai állományvédelmi szakemberek által ismertett eljárások, felhasznált eszközök és vegyi anyagok különösen ismerősek voltak a Történeti Levéltár munkatársai számára, hiszen a két intézmény között az elmúlt években szoros, személyes konzultációkkal és kölcsönös látogatással gazdagított szakmai kapcsolat alakult ki.

Az elméleti előadások és a savtalanítás gyakorlatát ismertető prezentációk után a rendezvény hallgatói megismerkedhettek a levéltári iratok tömeges savtalanítására alkalmas Neschen-berendezések forgalmazójának, a prágai székhelyű CEIBA-társaság üzleti ars poeticájával és forgalmazott termékeivel is.

A délutáni szekcióban a Történeti Levéltár munkatársai, Bikkiné Balsai Jolán és jómagam ismertettük az intézmény komplex állományvédelmi programjának működését, finanszírozási modelljét és jövőbeni terveit, illetve konkrétabban is a veszélyeztetett levéltári anyag tömeges savtalanításának gyakorlati megvalósítását. Az előadások után a meghívott vendégek a levéltár épületében megismerkedhettek az állományvédelmi program egyes lépéseivel: az előkészítéssel, a digitalizálással, a restaurálással, valamint az ún. bückeburgi eljárással zajló tömeges savtalanítással is.

A konferencia utólagos mottójául választott kérdésre – nevezetesen, hogy meddig várhatunk még a levéltári iratok tömeges savtalanításával – a rendezvény szervezői és előadói megpróbálták mindjárt választ is adni. A restaurátorok és állományvédelmi szakemberek szerint semeddig, hiszen a probléma pótolhatatlan levéltári értékek közvetlen pusztulásával fenyeget. A helyszíni tapasztalatok pedig bizonyították, hogy mind a működőképés és eredményes technológia, mind pedig egy üzemszerűen bejáratott munkafolyamati modell is rendelkezésre áll már hazánkban.

A jövő kérdése most már elsősorban az, található-e elegendő pénzügyi forrás ennek, vagy egy ehhez hasonló modellnek a fenntartására, és ezzel sok ezer folyóméternyi megsemmisülésre ítélt kulturális kincsnek a megmentésére. Az egynapos konferencia rendezőinek és résztvevőinek nem titkolt célja volt, hogy a levéltári szakma vezetői és a különböző pályázati források döntéshozói is tájékozódhassanak egy bő évszázad levéltári, könyvtári, múzeumi iratanyagának megmenthetőségéről.

A konferencia hozadékaként néhány általános, szinte minden előadóban és hallgatóban megfogalmazódott következtetést feltétlenül érdemes megemlíteni vagy pusztán megismételni. A levéltári iratok savasodással járó állagromlása és pusztulása az egyik legkomolyabb szakmai kihívás, mellyel a 21. század elején a hazai és nemzetközi levéltáros társadalomnak szembe kell néznie. Azt a valamivel több mint egy évszázadban keletkezett hihetetlen mennyiségű iratanyagot fenyegeti ez a veszély, mely a hivatali irattermelés exponenciális növekedésének időszakában jött létre, s így a levéltárak összes őrzött állományának jelentős hányadát érinti. Hagyományos módszerekkel ez a probléma kezelhetetlen, a pusztulás sebességével és méreteivel a manuális restaurálási eljárások nem vehetik fel a harcot. A levéltári és könyvtári anyagok tömeges savtalanítására számos megoldás született, ezek közül a kiterjedt szakmai vizsgálatok tanúsága szerint a Neschen cég által kifejlesztett ún. bückeburgi metódus az egyik legeredményesebb és leghatékonyabb.

Minden tömeges savtalanítási eljárás igen költséges, nagyobb levéltárak állományának teljes kezelésére a Lajtán innen és a Lajtán túl sincs elegendő pénzügyi forrás. Az anyagi erőforrásokban általában nem dúskáló közgyűjtemények együttműködésre, szoros szakmai kooperációra és a lehetséges külső erőforrások mind szélesebb körének bevonására predesztináltak. A veszélybe került levéltári anyagok mennyisége, valamint megmentésük költségei egyaránt arra szorítják az intézményeket, hogy a legalaposabb iratértékelés és a leggondosabb szelekció után mégis a lehető leghamarabb kezdjenek hozzá saját tömeges savtalanítási programjuk végrehajtásához. Minél nagyobb és minél szélesebb illetékességi körű egy adott levéltár, annál nehezebb és sokrétűbb ez a szelekciós feladat, mégis annál inkább rákényszerül annak következetes végrehajtására is.

Az eredményes savtalanítási programok lelke a szigorú kritériumok szerinti szelekció mellett az iratok alapos előkészítése, hiszen nehezen elfogadható ár lenne, ha az állományvédelmi beavatkozás következtében csökkenne az iratállomány rendezettségi szintje, vagy horribile dictu éppen ez az eljárás károsítaná a védendő állományt. A leggondosabban előkészített savtalanítási eljárás sem zárja ki az iratok fizikai mozgatásával és vizes oldatba merítésével járó kockázatokat, minden ilyen program elengedhetetlen része

kell tehát legyen a dokumentumok – akár mikrofilmes, akár digitális – másolatának előzetes (!) elkészítése. A mikrofilmezés a tartós megőrzés, a digitalizálás a könnyebb kommunikálhatóság eszköze, ideális esetben a kettő együttes alkalmazása biztosít minden szempontból hasznosítható másolatokat a levéltárak számára. Az egyszer előkészített, savtalanított, szükség esetén manuális módszerekkel is restaurált iratanyagot lehetőség szerint mielőbb ki kell vonni a napi használatból, s a kutatók számára olyan feltételeket kell biztosítani, melyek között ezen másolatok használati értéke megközelíti az eredeti dokumentumokéit.

A 2010 szeptemberében a Történeti Levéltárban rendezett nemzetközi konferencia résztvevői a fenti pontokban feltétlenül közös nevezőre jutottak. A továbblépéshez, a további hazai és nemzetközi kooperációhoz pedig mindez egyáltalán nem kevés. Újabb – s nem csak levéltári – „kutatásokat” igényel viszont a múlt mentésére már rendelkezésre álló technológiák működtetéséhez szükséges további fedezet előteremtése.

¹ Ezzel kapcsolatban lásd Baráth Magdolna: Az állambiztonsági iratok selejtezése, megsemmisítése (In *Trezor 3. Az átmenet évkönyve 2003*. Szerk. Gyarmati György. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2004. 255–279.) című cikkét.

² A program szakmai beszámolója hozzáférhető a levéltár honlapján: http://www.abtl.hu/html/hu/_9_8_norveg.html (Utolsó letöltés: 2010. december 1.)

³ Ezzel kapcsolatban lásd *A magyar levéltári anyag savtalanításának modellezése. Szakmai beszámoló az NKA által támogatott 2213/121 számú projekt teljesítéséről.* (Magyar Országos Levéltár, 2006–2007.) című munkát.

⁴ A savtalanítási eljárás ára az akkor Magyarországon egyedülként működő Neschen-berendezésen 124,8 Ft volt laponként, melyhez átlagosan 50 Ft-os előkészítési költséggel kalkuláltak a vizsgálat résztvevői.

⁵ EGT: Európai Gazdasági Térség, az Európai Unió tagállamait, valamint Norvégiát, Izlandot és Liechtensteint magában foglaló gazdasági közösség.

⁶ Az egykori szocialista országok állambiztonsági levéltárainak működésével kapcsolatban lásd Cseh Gergő Bendegúz: Közép-kelet-európai állambiztonsági panoráma. Titkosszolgálati iratok nyilvánossága az egykori szocialista országokban. (*Betekintő*, 2010/1. sz. <http://www.betekinto.hu/Default.aspx?cikkId=139> Utolsó letöltés: 2010. december 1.) című cikkét

Krauhulcsán Zsolt

A politikai rendőrség pártszervezeteinek állambiztonsági tevékenysége a korai Kádár-korszakban

Az állambiztonsági szervek forradalom utáni újjáalakításával párhuzamosan az MSZMP szervezetei a politikai rendőrségen is létrejöttek.¹ Ezek feladata volt biztosítani, hogy a Belügyminisztérium (BM) II. (Politikai Nyomozó) Főosztályának vezetői és beosztottai a párt irányvonalának megfelelően tevékenykedjenek. Mivel a pártszervek tagjai maguk is a politikai rendőrség beosztottai voltak, elkerülhetetlen volt, hogy az állambiztonsági „szakmai” munka egyúttal a „pártmunka” részévé váljon. Ez a mechanizmus a pártirányítás elméletéből és gyakorlatából fakadt, hiszen a BM pártszervezetei, illetve azok első titkárai beszámoltatási jogosítványokkal rendelkeztek bizonyos szakmai kérdésekről. Ezeknek a meghatározása, a pártszervek irányító, kontrolláló tevékenységének a mértéke és határa azonban nem volt egyértelműen kijelölve, az időszakonként és adott szervezeti egységeként a – természetesen párttag – parancsnokok és az adott pártszervezet, illetve pártbizottság érdekérvényesítő erejétől is függött.

Az MSZMP BM Intéző Bizottságának (IB) 1957. május közepi jelentése az állambiztonsági szakmai munkát elemezve kijelentette, hogy a politikai nyomozások korábbi felszínes tevékenységét, alaposabb operatív munkának kell felváltania, beépülve az ellenséges gócbokba, minőségileg emelve a politikai nyomozó tevékenység színvonalát. A jelentés vitája kapcsán azonban Temesi Gábor, a politikai rendőrségnek a BM Intéző Bizottságában tevékenykedő egyik tagja a pártszervek szereptévesztésére hívta fel a figyelmet, mert szerinte helytelen, ahogyan állambiztonsági szakfeladatokat az IB kritizált. Az operatív tevékenység irányainak meghatározása a Központi Bizottság (KB) vagy a BM szakmai vezetésének a feladata, de nem a pártszervezeteké – hangzott el.²

Az állambiztonsági munkáról szóló 1957. decemberi politikai bizottsági határozatnak a Politikai Nyomozó Főosztályon történő ismertetésére 1958 márciusában egy kibővített pártbizottsági ülésen került sor, ahol részt vett Biszku Béla belügyminiszter, Péteri István, az Adminisztratív Osztály helyettes vezetője, Kovács János, a BM-pártbizottság titkára, továbbá BM-tagok, szakmai vezetők és instruktorok is. Hogy a BM-pártbizottságon már decemberben ismertetett határozat miért csak három hónappal később került a politikai rendőrség pártbizottságának asztalára, nem tudni, feltehetően ezt a fontos PB-határozatot fokozatosan akarták megvitatni a beosztottakkal, figyelve az esetleges reakciókat is. Annyit mindenesetre tudunk, hogy a politikai rendőrség egész állománya előtt, tehát a pártonkívülieket is bevonva kellett előadni a határozatot, míg a minisztériumon belül csak pártgyűléseken ismertethették és vitathatták meg azt. Móró István, a politikai rendőrség pártvégrehajtó bizottságának titkára arra az új állambiztonsági szemléletre hívta fel a figyelmet, mely szerint nemcsak a politikai rendőrség, hanem minden szerv és minden állampolgár felelős az „ellenség elleni harc” sikeréért, ezek együtt alkotnak egy állambiztonsági struktúrát: „az osztályellenség elleni harc egységes rendszert kell alakítson, nem szorítkozhat kizárólag a BM szerveinek feladataként [sic!], ebben a harcban helyet kap a rendőrség, honvédség, munkásőrség és a kommunisták széles százezres tömegei, a pártonkívüli dolgozók milliói.” (Ezek ismerős gondolatok, hiszen Kádár János már hónapokkal korábban, a határozat Politikai Bizottsági vitája³ alkalmával felvázolta ezt az állambiztonsági szerkezetet.) Móró később arra is emlékeztetett, hogy az állambiztonsági munkát a párt politikájának „szellemében” kell végezni, a pártszervezetek feladata, hogy az itt dolgozók ismerjék meg ezt a politikát, de ne csak nagy vonalakban, hanem részleteiben is. Ezért szükséges a politikai nevelő munka fejlesztése, a jobb- és a baloldali „torzításokkal” szembeni elvi harc „fokozása”. Ács Ferenc, az Operatív Nyilvántartó Osztály (II/11.) vezetője

a politikai felelősséget emelte ki, mely – szerinte – elsősorban a pártszervezetek vezetőit érinti: „a pártbizalmiak lényegében a politikai helyettes szerepét töltik be, felelnek a munka során, ha torzítás mutatkozik, jelentsék felfelé, ha a szakmai munkában ilyen mutatkozik. Kell érvényesíteni ezt a felelősséget egész a pártcsoportokig, kollektív vonalon. A szakmai munkában pedig a pártos munkát kell érvényesíteni, állandóan a párt politikájának tükrében dolgozni, ahol nem érvényesül, a pártszervezet mondja meg.” Ács tehát egyfajta kontrollszerepet tulajdonított a pártszervezeteknek. Rajnai Sándor, a II. Főosztály helyettes vezetője pedig felhívta a figyelmet arra, hogy korábban gyakran előfordult, hogy befolyásolták az államvédelmi beosztottakat, és nem egységesen értékelték egyes eseteket: „A régi elvtársak egy része ténylegesen hajlamos arra, hogy ha valamilyen ügy van, ha adminisztratív intézkedés folyik, hajlamos arra, hogy úgy mérlegeljen, milyen kategóriába tartozik az illető. Ez nem általános. Az ilyen légkör mérgező, a politikai nyomozó főosztály elvi egységét kezdi ki, fel kell lépni ellene. Finomabb megoldásokban is jelentkezik, pl. bizonyos dolgokat az elvtársak fülébe súgnak. Az ilyen problémák felélénkülése veszélyes kérdés.” Az Ács-féle értelmezést Biszku azzal egészítette ki, hogy elmagyarázta az állambiztonság pártirányításának gyakorlati határait. A belügyminiszter véleménye az volt, hogy a párt a napi rutinba, a munkavégzésbe nem avatkozik be: „Ez azt jelenti, hogy a párt nem szól abba bele, hogy kit, mikor, hogyan tartóztatnak le. Nem szól abba bele, hogy a vizsgálatot a törvényes kereteken belül saját felelősségük tudatában végig lefolytassák. Nem kapnak külön részutasításokat. Operatív kérdésekben a napi szervezeti intézkedésekbe a párt nem szól bele.”⁴

A politikai rendőrség pártbizottsága 1958 márciusában egy értekezletre hívta össze a politikai rendőrség osztályvezetőit. A március 13-án megtartott ülésen a szakmai vezetés és az MSZMP helyi funkcionáriusai a politikai rendőrség pártszerveivel való együttműködés megjavításáról tanácskoztak. Móró István szerint a parancsnokoknak úgy kell a munkájukat megszervezniük, hogy a beosztottak számára egyértelmű legyen, hogy az adott kérdés megítélésénél az osztályvezető „pártos” szemszögből, a párt politikájának megfelelően foglalt állást, és ezt követeli meg a beosztottaitól is. Móró hangsúlyozta, azt kell elérniük, hogy az állomány megértse, munkájuk politikai munka, egyfajta politikai állásfoglalás. Szerinte az osztályvezetők legfontosabb feladata, hogy azok a beosztottak, akik eddig nem nyilvánítottak politikai véleményt, kilépjenek e pozícióból, és minden politikai kérdésben állást foglaljanak. Móró véleménye szerint az osztályvezetők komoly segítséget tudnak nyújtani a pártfegyelem megszilárdításában, hiszen azok megkövetelhetik a beosztottaiktól az egyes pártrendezvényeken való megjelenést: „példamutató, aktív részvétellel vegyenek részt a szakmai vezetők a pártmegnyilvánulásokon, ne unatkozzanak, ahogy ez még megvan”. A vezetők kezében a másik eszköz a minősítési jogkör volt, de ekkor is a „pártos megítélést” kellett alkalmazni, azt a szemléletet, hogy az nem jó, „ha valaki csak jó elhárító, mert sokkal jobb, ha valaki jó kommunista és azután jó elhárító”. Móró szerint a személyzeti munka lehet az egyik olyan terület, ahol a szakmai vezetés szubjektívizmusát a pártszervek kollektív tanácsa, véleménye ellensúlyozhatja, kiegészítheti. A személyzeti munka melletti másik terület, ahol a pártszervek segíthetik a szakmai vezetést, az a rendszeres és állandó ellenőrzési feladatok átvállalása lehetne. Elsősorban a munkatervi feladatok számonkérése, a végrehajtás során előforduló esetleges lemaradások jelzése, vagy bizonyos adminisztratív feladatok elvégzése lehet egy-egy pártszervezet állandó „állambiztonsági szakterülete”. Ilyen feladat lehet az operatív nyilvántartás kezelése, a titkos ügykezelési munka is – érvelt Móró.⁵

Hazai Jenő, a kémelhárítás vezetőjének véleménye szerint osztályán nem voltak ilyen jellegű problémák, náluk minden lényeges megbeszélésen a párttitkár eddig is mindig részt vett, amikor pedig az egész évi munkát értékelték, akkor nemcsak a titkár, hanem az összes pártvezetőségi tag jelen volt. Általában a párttitkár az egész személyi állományt érintő problémákról, a nagyobb akciók során felmerült politikai természetű kérdésekről tájékoztatást kapott. Ugyanakkor Hazai azt is megjegyezte, nem tartja helyesnek, hogy a pártcsoportok megtárgyaljanak operatív akciókat, ahogy a múltban ez néhány alkalommal már megtörtént.

Elismerte, hogy a kémelhárításnál volt néhány olyan pártcsoport, ahol rendkívül formális a politikai tevékenység, előfordult, hogy hat hónap után ültek össze először. Tapasztalata szerint azon múlt egy pártcsoport tevékenysége, hogy milyen bizalmi állt az élén, mert ha szakmailag jól dolgozott, akkor a tekintélye folytán a pártmunkában is komoly eredményeket tudott elérni.⁶

Hazainak konkrét javaslatai is voltak a pártirányítás közvetlenebb, hatékonyabb megvalósítására. Egyrészt szerinte hasznos lenne, ha a végrehajtó bizottság rendszeresen (hathetenként) összehívna az operatív osztályok vezetőit, és politikai tájékoztatást adna a nemzetközi és belpolitikai kérdésekről. Szerinte azt is meg kellene határozni, hogy a pártbizottság milyen „kategóriáig” menjen el a közvetlen érintkezésben. Hazai nagyon fontos „láncszemnek” tartotta az alosztályvezetőket, és szerinte az is hasznos lenne, ha a közbeeső állambiztonsági pártbizottság közvetlen kapcsolatot tartana az alosztályvezetőkkel. Azt is felvetette, hogy bizonyos területek politikai irányítását a végrehajtó bizottság kizárólagos hatáskörébe kellene áttenni. Sajnos azt nem részletezte, hogy kikre gondolt, feltehetően az egyes operatív szempontból fontos osztályok vezetőinek a végrehajtó bizottsággal való közvetlenebb kapcsolatát értette ez alatt.⁷

Kucsera László, az Ipari Szabotázselhárító Osztály (II/6.) vezetője – Hazaihoz hasonlóan – nem látott veszélyt a párttitkárok ellenőrző tevékenységében: „Hogy a vezetőség, a titkáraink milyen viszonyt alakítsanak ki, meddig kell és meddig lehet az osztály munkájának értékelésébe, ellenőrzésébe bevonni [...] bátrabban kell kimondani, ellenőrzési jogot adni a titkároknak. A gyakorlatban nem látok semmiféle veszélyt ebben. A mi vezetőségi tagjaink részt vesznek az osztályértekezleteken, az osztály egészét érintő problémák megvitatásában. A bizalmi részt vesz az alosztályértekezleten.” Móro erre úgy reagált, hogy a BM pártszervezetei ugyan semmilyen formában nem léphetik túl a hivatali pártszervezet hatáskörét, de az ellenőrzés, és az, hogy felsőbb pártszervhez fordulhat, ha problémát tapasztal, igenis a jogában áll. Joguk van panaszt tenni és kivizsgálást kérni, de Móro azt is megjegyezte, hogy eddig a hivatali pártszervek által nyújtott lehetőségeket sem merítették ki. Valóban, kutatásaim során nem találtam az ellenőrzési jogkörből fakadó, valamely rendellenességnek a felsőbb pártszervek általi kivizsgálását kérő bármiféle adatot, utalást.⁸

Egy pár hónappal későbbi jelentés már arról számolt be, hogy a pártcsoportokban egyre többször vitatták meg a szakmai kérdéseket, a pártcsoportbizalmik többsége ekkorra már megismerte az adott osztály szakmai munkáját, de még mindig nem alakult ki egységes álláspont a „szakmai munka alátámasztásának” módszereivel kapcsolatban.⁹ 1958. június közepére azonban megszületett a pártcsoportok munkamódszereiről egy összegzés, amely öt fő tevékenységi területet határozott meg.

1. A politikai rendőrség pártszervezetei a „politikai nevelő munka” területén alkalmasszerűen értékelték a párttagok tanulmányait, a tanulási fegyelmet, alkalmazhattak felelősségre vonást is. Emellett elméleti cikkek megvitatását, valamint – az általános műveltség növelése érdekében – színház-, mozi- és kiállítások látogatásának megszervezését is elvégezték.

2. Időnként meg kellett tárgyalniuk a fegyelmi helyzetet, egyénileg beszéltek a problémás beosztottakkal, és bírálhatták is őket.

3. A „szakmai munka alátámasztása” érdekében a pártcsoportok megtárgyalhattak szakmai jellegű problémákat (pl. a munkatervtől való lemaradást), valamint előadásokat szervezhettek, konzultációt tarthattak, megvitathatták az operatív munka és módszerek felhasználását és párthatározatokat is ismertethettek.

4. A pártvezetőségek és a pártcsoportok kapcsolata során a titkárok végezték a pártcsoportbizalmik irányítását, és beszámoltatták őket. Az egyes pártcsoportokban a személyes, helyszínen történő ellenőrzéskor a titkárok részt vehettek a pártcsoport ülésein, és kikérdezhették a párttagokat is.

5. A pártbizalmik háromhétenként értékelték a szakmai és a politikai helyzetet, meghatározták a feladatokat. A fegyelmi jellegű ügyek tárgyalására meg kellett hívni a

szakmai vezetőket. A választott pártszervek által hozott határozatokat mindenkor a pártcsoportbizalmikon keresztül kellett végrehajtani. Az alapszervezetek a „pártmunka eszközeivel” minden szakmai jellegű problémával foglalkozhattak.¹⁰

Ugyanakkor egyes állambiztonsági vezetők a pártszervek munkakörét egészen másként ítélték meg. Komornik Vilmos, a Belső Reakció Elhárító Osztály (II/5.) helyettes vezetője és Derzsi Sándor, a politikai rendőrség pártvégrehajtó bizottságának tagja nem bontotta ötfelé a pártcsoportok munkáját, mert szerintük a pártcsoportoknak a pártszervekben semmi más feladatuk nincs, mint az eszmei, politikai nevelő munka. Komornik szerint az a nézet, hogy van „pártpolitikai munka”, vagyis oktatás, propaganda, agitáció, rendezvények szervezése, és van emellett még egy olyan külön tevékenység is, amely a szakmai vezetést „támasztja alá”, téves, mert a „pártnak nincs a keze megkötve, hogy csak ezt vagy csak azt a feladatot végezheti el.”¹¹

A belügyi pártszervek jogaira és kötelességeire vonatkozó PB-határozat gyakorlati végrehajtásáról az év végén készítették összegzést. A kép változatos: több esetben nevelésügyi apróságok miatt akadózott a pártszervezetek ellenőrző és irányító tevékenysége. A II/5. Osztály alapszervezetében az osztályvezető és a párttitkár között egyszerű szervezeti kérdés miatt volt nehézkes az együttműködés. Az osztályvezető, Hollós Ervin szerint nem lett volna helyes, ha a hét egy meghatározott napján rendszeresen találkozott volna a titkárral, mert az lejáratna volna annak tekintélyét. Szerinte az a helyes módszer, hogy amikor a titkár akar, bemegy hozzá. Ez a jó szándékú hozzáállás azonban oda vezetett, hogy az osztályvezető elfoglaltságai miatt a párttitkár szinte alig tudott a szakmai vezetővel találkozni. Ezért gyakorlatilag az alapszervezet vezetősége a szakmai vezetéstől függetlenül dolgozott, és ezt a rendszert azért sem módosították, mert az osztályvezető-helyettes tagja volt az alapszervezet vezetőségének, így ez a kapcsolat – az osztályvezető szerint – pótolta a fenti hiányosságot. Egy másik alapszervezetben az a nézet terjedt el, hogy a pártszervezet egyfajta érdekvédelmi szervezet, mely a beosztottak érdekeit védte a szakmai vezetéssel szemben. Ugyanakkor egy alapszervezetben az egyik vezetőségi tag, sőt maga a titkár egyben a személyzeti ügyekkel foglalkozó tiszt is volt, így minden személyi kérdés megtárgyalásakor előzőleg megtanácskozták a javaslatot mint pártvezetők, majd ugyanők javasolták kiadni a parancsot mint az osztályvezetőség tagjai. (Igaz, az osztályvezető csak olyan személyi javaslatokat fogadott el az alsóbb szakmai vezetőktől, amelyeken már szerepelt a pártcsoportbizalmik véleménye is.)

Megállapítható, hogy nem is az elvi szabályozás, a PB-határozatok voltak azok, amelyek sok esetben meghatározták a pártszervek és a szakmai vezetés együttműködését, hanem a különböző technikai jellegű adottságok, a szervezeti összefüggések, de leginkább a személyi kapcsolatok befolyásolták a határozat érvényesülését a mindennapos gyakorlat során. Hasonlóképpen elmondható az is, hogy a párt és az osztályvezetők formailag betartották ugyan a PB határozatát, ugyanakkor a kapcsolat érdemi részét megvizsgálva kiderül, hogy a pártvezetőségeknek sok esetben nem volt tekintélyük a saját pártszervezetük előtt. A szakmai vezetés általában a kevésbé sikerült feladatok elvégzéséért a pártszervezetek vezetőit okolta, azokat tette felelőssé, ráadásul az is sokszor megtörtént, hogy a parancsnokok miután összeállították a feladatokat, azt tényként közölték a pártszervezettel, sőt a titkár véleményét még utólag sem vették figyelembe. Előfordult olyan eset is, hogy pártvezetőségi tagok úgy kerültek más pozícióba, hogy azt előtte a parancsnok nem beszélte meg a pártvezetéssel, vagy az osztályvezető úgy adott ki fenyegetési parancsot, hogy azt előtte nem közölte az alapszervi titkárral, ami azért is volt kellemetlen, mert az egyik fenyegetett maga is pártvezetőségi tag volt. Általában a dicséretnek, a jutalmazásnak és a káderkérdések esetében alakult ki a fenti gyakorlat. Ezért az volt a vélemény, hogy a pártvezetőségek csak a „fejbőlintáshoz” értenek.¹²

Sok helyen nem tekintették egyenrangú partnernek a pártcsoportbizalmi vagy az alapszervi titkárt a szakmai vezetéssel, de az is előfordult, hogy ahol az alapszervi titkár szakmailag és „ideológiailag” is képzetesebb volt, mint a szakterület parancsnoka, ott a hatáskörüket túllépve, jogot formáltak maguknak állambiztonsági, operatív kérdések

eldöntésére és nyilvánosan bírálták a parancsnokot. A kölcsönös tájékoztatás is sokszor hiányos volt, és több esetben előfordult, hogy a pártszervek vezetői és a parancsnokok közti viták személyeskedésbe torkolltak. Nem volt egyedi az sem, hogy a parancsnokok egyúttal az alapszervezet vezetőségének a tagjai is voltak, így teljesen összekeveredtek a funkciók és a feladatok.¹³ A jelentésnek ehhez a pontjához – ismeretlen szerző által – egy kézzel írt megjegyzés nagyfokú tanácsalanságról árulkodik: „Mi a döntés a változtatást illetően?”¹⁴

Ugyanakkor a BM pártvégrehajtó bizottsága 1959 áprilisában megállapította, hogy az állambiztonsági pártbizottság és a BM pártbizottsága között javult a kapcsolat, de a differenciáltabb irányítás tökéletesítése, illetve a „szakmai munka pártpolitikai eszközökkel való biztosítása” érdekében szükségesnek tartott egy, az állambiztonsági szervek főosztályvezetőivel és a felsőbb illetékes pártszervekkel való tanácskozást.¹⁵

Az 1959. októberi küldöttértekezleten, a beszámoló vitájakor Ruzs Sándor a II/10. Osztály pártalapszervezete nevében felvetette az instruktorok kérdését, azt, hogy jelenleg az osztálynak nincs instruktora, és amíg volt, addig sem látták túl sok hasznát, mert csak két-három havonként jelent meg az alapszervezet ülésein. Szerinte az sem volt helyes gyakorlat, hogy a szakmai vezetők egyúttal pártbizottsági tagok is voltak, és mivel nagyon le voltak terhelve állambiztonsági feladatokkal, nem lehetett őket pártmunkára használni. Ezért javasolta, hogy egyes konkrét kérdések megvizsgálása kapcsán különböző bizottságokat hozzanak létre, és csak oda lehessen bevonni az osztályvezetőket. Hollós Ervin az állambiztonsági munkamódszert elemezve kijelentette, hogy az lenne a helyes hozzáállás, hogyha „úgy dolgoznánk, mintha nem lennének hatalmon.” Egyúttal megfogalmazta a politikai nyomozók skizofrén lelkiállapotát is. Szerinte az állambiztonsági és a pártpolitikai szemlélet egymásnak ellentmond, amit a napi munkájukban ugyanakkor össze kellene tudniuk egyeztetni: „Munkánk során sokszor két érzés és két szemlélet csap össze: egyik a tiszta operatív szemlélet, amely azt sugallja, miután egy, vagy sokszor másfél évig is dolgozunk egy-egy ügyön, hogy minél több őrizetbe vételt fogatosítsunk eredményképpen, a másik a politikai szemlélet, a párt politikájának következetessége. Csak azokra sújtsunk le, aki megérdemli. Csak akkor vannak eredmények, ha a kettőt összekapcsoljuk. A párt politikája és az operatív munka nem ugyanaz, két különböző természetű munka, de végső soron együvé tartozik.”¹⁶

Egy 1959. november végi – a megyei adminisztratív főelőadók és a megyei BM-szervek párttitkárainak értekezletére készített – beszámoló szerint a területi pártszervezetekkel ellentétben a belügyi szerveknél a parancsokat, utasításokat nem volt szabad bírálni,¹⁷ ugyanakkor a pártszervektől mégis elvárták, hogy segítő szándékú, „pártszerű” bírálattal és önbírálattal segítsék a szakmai munkát. Ennek a kényes egyensúlynak a megtalálása az egész korszakon végighúzódó probléma volt, csakúgy, mint a pártszervezetek részvétele a belügyi, szakmai, adott esetben állambiztonsági munkában. A pártszervezetek a nagyobb jogkörrel nagyobb felelősséget is kaptak – a beszámoló szerint –, mert most már nemcsak az utasítások, parancsok megvalósítását kellett segíteniük, hanem a végrehajtás sikerességéért is feleltek. Ugyanakkor a pártszervezetek nem tárgyalhatták „plénumokon” az állambiztonsági szervek titkos módszereit (kémelhárítás, hírszerzés, operatív technika, fegyverzet), arra volt csupán lehetőségük, hogy a pártszervezet titkára „ismerje a leglényegesebb dolgokat”, de a titoktartás órá is vonatkozott.¹⁸

Az állambiztonsági pártbizottság pártvégrehajtó bizottsága 1959 decemberében megvitatta „Az állambiztonsági munka segítése a pártpolitikai munka eszközeivel” című jelentést, mely sok ismétlés mellett néhány új gondolatot is tartalmazott. Megfogalmazták a Politikai Nyomozó Főosztály pártszervezeteinek kettős feladatkörét: egyrészt a politikailag „tisztánlátó”, elvhű, a párt és a kormány határozatai alapján dolgozó kommunisták nevelésének programját, valamint az állambiztonsági munka bátrabb, kezdeményezőbb, határozottabb értékelésének, elemzésének igényét. Ezért ismételten felhívták a figyelmet a párthatározatok megvitatásának, napirenden tartásának, elemzésének fontosságára, arra, hogy ezek ismerete nemcsak az alapszervezetek kommunista beosztottai, de – és ez új elem – a pártonkívüliek előtt is ismertek legyenek. Ugyanakkor hiába vázolta fel a parancsnok a

vezetőségi üléseken azokat a feladatokat, amelyeket az alapszervezet kommunistáinak kellett volna megoldaniuk, mire ezek a szempontok „lekerültek” az egyes pártcsoportokba, legtöbbször egyszerű szervezési feladattá változtak. Általános vélemény volt az is, hogy a szakmai munka „alátámasztása” és az ún. pártmunka két különböző dolog. Eszerint a „pártmunka” csupán a pártrendezvények megszervezése és az egyes felülről kapott pártfeladatok végrehajtása volt. Ahogyan megfogalmazták: „nem a parancson kell vitatkozni, hanem a parancs végrehajtásának leghatékonyabb módjáról.” Ez utóbbi jelentette a szakmai munka segítségét, „alátámasztását”. Ugyanakkor kevés volt az olyan pártbizalmi, aki az osztályvezetővel történt beszélgetés után világosan látta volna, hogy „pártvonatkozásban” milyen intézkedéseket kell tennie, hogy elősegítse a parancs leghatékonyabb politikai hatását. Kovács Istvánné, a belügyminisztériumi pártbizottság agitációs és propagandatitkára szerint: „A pártvezetőségnek, a párttitkárnak sokkal jobban, részletesebben kell ismerni a parancsokat, utasításokat, azokat az elgondolásokat, amik a parancs meghozatalában a vezetőkben megvoltak. Itt van a hiba, nincs eléggé megbeszélve, nincs eléggé összehangolva, így nem tudják a pártmunka eszközeivel lényegében alátámasztani, segíteni ezeknek a parancsoknak a végrehajtását. A pártszervezetek segítségének hatékonysága csak a kettő összefüggésében lehetséges, ha a parancsok végrehajtása a párthatározatok szellemében szívügye a pártszervezeteknek, annak tekintik és elősegítik azt, s a parancsok és utasítások a párt közvetlen irányításával történnek.” Komornik Vilmos leegyszerűsítette a kérdést, szerinte a szakmai vezetés túlnyomórészt utasításokkal, parancsokkal, míg a pártszervezetek a nevelés módszerével dolgoznak.¹⁹

A pártszervezetek feladata azonban nemcsak az volt, hogy pártpolitikai szempontból nevelje a beosztottakat, hanem az ellenőrzés és a számonkérés is. Az ellenőrzés egyik módszere volt – ahogyan azt Móró korábban javasolta – a szakmai egységek munkaterveinek kontrollálása, ami azonban nem volt általánosan elfogadott gyakorlat. Az sem volt egyértelműen meghatározva, hogy melyek azok a feladatok, amelyeket az osztálypártvezetőségek, és melyek azok, amelyeket az alapszervezetek vezetőségének munkatervében kellett szerepeltetni. Ráadásul az „állambiztonsági munkaterv” kidolgozását nem előzhette meg a pártszervezeté, mert a „pártmunkatervnek” nem lehetett más az „irányvonala”, feladatmeghatározása, mint a politikai rendőrségi tervzetnek. Ehhez viszont ismerni kellett volna az egyes osztályvezetőknek és parancsnokoknak a szakmai elképzelését és magát az adott osztály munkatervét is.²⁰

A pártszervezetek ellenőrzési mechanizmusának egyik formája az írásbeli beszámoltatás volt. További konkrét ellenőrzési metódus volt a pártszervezet kijelölt tagjai által a helyszínen végzett ún. brigádmunka, az egyéni vagy csoportos elbeszélgetés, a korábbi munkatervek és beszámolók számonkérése is. Azonban a pártbizottságok elé már egy olyan szerkesztett jelentés került, mely általánosított, és ezért gyakran eltávolodott a gyakorlati problémáktól. A pártapparátus és az alapszervezetek által gerjesztett bürokratikus káoszt, a határozatok, jelentések dömpingjét, illetve az értekezletek számának csökkentését is tervbe vették, annál is inkább, mert az az álláspont alakult ki, hogy a leghatékonyabb ellenőrzési mechanizmus a személyes, helyszíni ellenőrzés.²¹ Egy végrehajtó bizottsági ülésen ki is fakadtak a bürokratikus irányítási stílus miatt: „Alig tudjuk rávenni őket arra, hogy egy kis gyakorlati munkát is végezzenek. Annyit értekeznek, hogy az sok. Tegnap volt az évi beszámoló értékelése, és külön szóltam nekik, hogy kevesebbet beszéljeteek. Reggeltől estig tartó értekezletek vannak. Az operativitás ott piszok gyenge lábon áll.”²²

A pártszervezetek ellenőrző munkájuk során ún. brigádmunkával (tehát csoportos kikérdezős módszerrel) azt is kontrollálhatták, hogy egy-egy párthatározatot hogyan hajtott végre egy szakmai egység. Például a „belső reakció elleni harcról” szóló KB-határozatot minden osztályon, alosztályon felolvasták, és ugyan szó szerint nem emlékezett senki a határozat szövegére, de – állítólag – ennek szellemében végezték az osztályok a szakmai munkát. Így az Operatív Nyilvántartó Osztályon (II/11.) külön egység alakult, hogy ki tudja mutatni a „fő ellenséget”, akik ellen a határozat értelmében harcolni kellett. Ebben az

osztály pártalapszerve és a pártcsoportok is kivették a részüket, a tagságot rendszeresen oktatták, hogy milyen módon kell differenciálni, hogy valóban azok kerüljenek a nyilvántartásba, akiket a határozat is oda szánt. A Belső Reakció Elleni Osztályon (II/5.) szintén a helyi pártcsoport javaslata alapján távolítottak el fontosabb beosztásokból „osztályidegen elemeket”. A pártalapszervezetek kommunistái ugyan elsősorban az erkölcsi és a politikai helyzet megszilárdításában, a határozat „politikai kihatásainak, célkitűzéseinek megértésében” vették ki a részüket, de – mint fentebb láthattuk – eközben szakmai kérdésekben is döntöttek.²³

A kommunista szakmai vezetőktől elvárt magatartásformát, a parancsnokok helyes vezetői „kódexét” a BM pártvégrehajtó bizottsága foglalta össze. E szerint az egyszemélyi parancsnoki felelősséget, a kollektív tanácskozással kell kiegészíteni, a szakmai vezető: „nemcsak a legjobb szakmai irányító, de a legaktívabb párttag is legyen!”²⁴

Az állambiztonsági munkát értékelő PB-határozat végrehajtásáról 1960 januárjában készített beszámoló vitája során fogalmazódott meg először, hogy 1959 vége, illetve 1960 eleje tulajdonképpen egyfajta útkeresés az állambiztonsági szervek, illetve a vezetőik és a pártszervezetek számára. Megállapították, hogy akkorra a párt politikai irányításának új elveit a belügyi állomány nagy többsége elfogadta, és onnantól kezdve már nem az elvek megértése, tudomásul vétele, hanem ezeknek az elméleti szabályozóknak a gyakorlati végrehajtásban való átültetése folyik, a viták azok alkalmazása körül, a helyes módszerek és tennivalók körül zajlanak: „Van egy csomó értelmetlenség a párt vonalának gyakorlati végrehajtásában. Az elveket már értik az elvtársak, a gyakorlati végrehajtásban azonban különböző hibák vannak. A pártszervezetek nem elemzik eléggé ezt a helyzetet, a kommunista parancsnokok felé nem lépnek fel kellően, ha hiba van. [...] Azok a hibák, amik 1957–58-ban, illetve 58 elején megvoltak, ma nincsenek, a mostani hibák megjelenési formái az útkeresésben vannak, nem az elmélet nem elfogadásában.”²⁵ Ilyen hibák lehetnek a helytelen beszerzési gyakorlatok, vagy amikor egy sikertelen beszerzés után bosszúból adminisztratív eszközökkel „kellemetlenkedtek” az egyébként lojális állampolgárral szemben, vagy az operatív nyilvántartás különböző ellentmondásai, és így tovább. Kovács János, a BM-pártbizottság első titkára – új gyakorlati módszereket keresve – a hatékonyabb és eredményesebb kapcsolatrendszer kialakítása érdekében az egyes állami vállalatok és minisztériumok pártszervezeti vezetőinek újravezetését kérték. Felmerült az is, hogy több jogot kellene adni a pártszervezeteknek, mert „a szakmai vezetéstől a pártvezetés le van maradva”.²⁶

A belügyminisztériumi pártszervezetek ellenőrző munkájuk során a PB-határozatokban meghatározott feladatkör kitöltésével, annak megfogalmazásával küszködtek. Folyamatosan napirenden volt a pártszervezetek szerepének értelmezése, az, hogy meddig mehetnek el az állambiztonsági tevékenység bírálatával, hiszen a parancsok, utasítások kiadása előtt nemcsak az első titkárral, de a pártvezetőséggel is meg kellett (volna) vitatni azokat, viszont az osztályvezetők részéről ezzel szemben továbbra is erős ellenállás mutatkozott. Ráadásul Biszku a Politikai Nyomozók Országos Értekezletén elhangzott hozzászólásában alaposan elbizonytalanította a – PB-határozatokban megszabott jogkörük érvényesítésén fáradozó – belügyi pártszervek vezetőségét: „De elvtársak, a pártszervek munkáját mi tartjuk meg azon a színvonalon és területen, ahová azt a Központi Bizottság meghatározta. Azt kérjük az elvtársaktól, hogy a pártszervezetek politikai szervek legyenek, és ne essenek abba a hibába, hogy »jobban alátámasszák a munkát«, hogy ugyanazokat a feladatokat más módon, a pártszervek jellegéből adódik ez, megismétlik a párttaggyűléseken, erre nincs szükség. Ilyen helyen, mint a minisztérium – a BM-szervek, a pártszervek elsősorban oktató-nevelő munkával foglalkozzanak alaposabban, magas színvonalon ismerjék a párt általános politikáját.”²⁷ A BM pártbizottságán azonban úgy gondolták, hogy az állomány felkészítéséhez, neveléséhez elengedhetetlen a munkafolyamatok ismerete is, ezért felkérték a minisztert és a miniszterhelyetteseket az egységes álláspont kialakítására. Egy a minisztériumi pártszervezetek munkájáról készített vitaanyagban a BM pártbizottsága „válaszolt” Biszku beszédére, és visszautasították a fenti vádakokat: „A Belügyminisztérium

Párt-végrehajtó Bizottsága ellene volt és van minden olyan törekvésnek, amely a szakmai feladatok »alátámasztására« vagy »duplázására« irányul, vagy az állomány megismerésén túl olyan dolgokba kívánnak betekintést nyerni, melyekhez semmi közük és amelyek megvédése érdekében éppen a pártszervezeteknek is vannak feladataik (konspiráció stb.). Továbbá óva intettük és intjük a pártszervezeteket, hogy átvegyék a parancsnokok hatáskörét vagy felelősségét.”²⁸

A BM pártbizottsága 1960 májusában megvizsgálta a kommunista parancsnokok s a pártszervezetek politikai tevékenységét, és megállapította, hogy a pártszervezetek nem éltek a nekik biztosított jogosítványokkal, bizonytalanság jellemezte a tevékenységüket. A „Hogyan tovább?” kérdésre nem találták a megfelelő választ. A pártszervezetek munkájának eddigi „szűkebb” értelmezése helyett egy „tágabb” értelmezést kell alkalmazni – állapította meg a belügyi pártbizottság határozata. Egyes parancsnokok ugyanis lebecsülték a pártszervezetek szerepét az intézkedések végrehajtásában, azok előkészítésébe a pártbizottságokat nem vonták be. A pártszervezetek tevékenysége – szerintük – csupán a „szakmai munka alátámasztására” szorítkozott, vagyis arra, hogy a parancsokat, de csak a megjelenésük után, magyarázták, értelmezték az állomány előtt, vagyis egyfajta „hagyományos” pártpolitikai nevelő, propagandatevékenységet értettek a pártszervezetek munkaköre alatt. A döntések előkészítésébe, a parancsok, az intézkedések kimunkálásába semmiféle beleszólást nem engedtek. Ezzel szemben állt a BM-pártbizottság véleménye, mely azt bizonygatta, hogy nem lehet sikeres az adott parancs melletti érvelés, mozgósító propaganda, ha nem ismerik a pártszervezetek az adott intézkedés kiváltó okait, a szakmai munka gyakorlati lépéseit, adott esetben a szűkebb szakterület problémáit. Ezért van szükség a pártszervezetek politikai tevékenységének kiszélesítésére, mert az volt a tapasztalatuk, hogy az MSZMP határozatainak elvei a gyakorlati munkavégzés során eltorzultak, és azokat sok esetben helytelenül hajtották végre az egyes szervezeti egységek. Ezért a javaslat felszólította a vezető beosztásban lévő kommunista parancsnokokat, hogy vegyenek részt a saját pártszervezetük munkájában, és rendszeresen tanácskozzanak a pártszervezetekkel az egyes intézkedések meghozatala előtt.²⁹

Kovács János, a BM-pártbizottság első titkára szerint: „a pártbizottságok túlmentek ma már csak az oktatás és nevelés kérdésén. Többre képesek. Azzal, hogy segítik a szakmunkát – mi úgy látjuk –, nem akarják kivenni a szakmai parancsnokok kezéből a felelősséget, illetve nem akarják magukra vállalni.” Biszku belügyminiszter később gyökeresen másképp fogalmazott, mint korábban, szerinte is alárendelt tulajdonítottak a politikai nyomozó osztály vezetői a pártszervezeteknek, mert: „elsősorban nem mint kommunisták dolgoztak, hanem mint szakmai vezetők, parancsnokok.” Garamvölgyi Vilmos miniszterhelyettes is azt kifogásolta, hogy hiába kiváló szakmailag egy parancsnok, ha tevékenysége nem segíti a párt politikáját, „ha a politikai végrehajtás nem jó.” Véleménye szerint az a vezetőktől függ, hogy mit vitat meg a pártszervezettel, de a vitába csak a párttitkárt, a vezetőség tagjait érdemes bevonni, az egész pártszervezetet nem. Persze elismerte, hogy van ilyen igény, mert egyes osztályvezetők szívesen megosztanák a felelősséget a pártszervezetekkel, de ez szerinte nem helyes. Ugyanakkor volt olyan vélemény is, amely szerint egyes pártszervezetek nem voltak megfelelő politikai partnerei a parancsnokoknak, mert a pártvezetés nem tudott érdemben olyan segítséget, jelzést adni, amiért érdemes volt meghallgatni őket. Erre magyarázat lehet az a többek által is felvetett probléma, hogy a szakmai vezetés a pártbizottság előtt „elkonspirálta”, hogy miről lesz szó az értekezleten, így azok nem tudtak felkészülni arra.³⁰

A BM pártvégrehajtó bizottsága az 1960. június 1-jén hozott határozatával kívánt pontot tenni a pártszervezetek és a parancsnokok hatáskör-értelmezési vitájára: „A Pártbizottság úgy látja, hogy a pártszervezetek részéről nem a szakmai munka alátámasztására, a feladatok megismétlésére van szükség, hanem arra, hogy a szakfeladatokat magas politikai szinten világítsák meg. Sokoldalúan, az összefüggések megmutatásával magyarázzák, s ezáltal teremtsék meg a végrehajtáshoz szükséges politikai légkört, kommunista elszántságot, biztosítsák a napi tevékenységben is a tudatosságot.”³¹ A

pártszervezetek feladatkörének ez a fajta leírása egyszerre ellentétes az 1956 előtti, ún. „tisztá pártmunka” ideáljával, amikor a pártszervezetek csak és kizárólag pártfeladatot (oktatás, nevelés, propaganda) végezhettek, a szakmai kérdésekbe semmiféle beleszólásuk nem lehetett, és ellentétes volt azzal a felfogással is, mely szerint a pártszervezetek csak a megszüntetett politikai osztályok nevelő funkcióit vették át. A fenti idézet egy olyan újfajta szerepkört, pártmunkastílust írt le, amely szerint a pártszervezetek, illetve a vezetőségek tagjai ugyan hozzászólhattak a szakmai kérdésekhez, de csak a célokat, az irányokat, az okokat elemezheték, illetve azt, hogy a megoldás, a végrehajtás módja hogyan szolgálhatja a párt érdekeit, de a parancsok tartalmát nem bírálhatták.³² Értelmezésem szerint tehát a pártszervezeteknek a megközelítésbeli különbségeket kellett érzékelteni a politikai rendőrség egy-egy alapszervi vagy osztálypártszervi gyűlésén, ez lett a pártirányításban betöltött új feladata. Mindenesetre a félreértések és a hatáskörtúllépések ideális terepe volt ez a vezetési, irányítási stílus, és a napi gyakorlatban rengeteg konfliktuslehetőséget rejtett magában. Előfordulhatott az is, hogy a pártszervezet nem tudta az általa célravezetőnek vélt eszközről, vagy módszerről – „pártszerű keretek közt” – meggyőzni a parancsnokot, de az így kiadott utasítást vagy parancsot akkor is támogatnia kellett, bár ebben az esetben élhetett a magasabb pártfórumhoz vagy a miniszterhez való fordulás jogával. Amennyiben a tagságból hiányzott a parancsot létrehozó politikai indok felismerése, megértése, hiányzott a politikai meggyőződés, és csak kötelességtudatból, adminisztratív érdekből végezték el a feladatot, a pártszervezeteknek akkor is meg kellett próbálniuk – akár az érzelmekre is hatva – meggyőzni az állományt. Ugyanakkor nehezen lehet eldönteni, hogy nagyfokú naivitás vagy valódi hit, kommunista meggyőződés mondatta a következőket egy beszámoló készítőjével, mely szerint: „jó politikai munkával az emberek szívével is el lehet fogadtatni a parancsot.”³³

A BM pártvégrehajtó bizottság június 1-jei határozata a II. Főosztály pártbizottságán még az év vége felé is komoly vitákat váltott ki, különösen a „szakmai munka alátámasztása” kifejezéssel nem értettek egyet. Elhangzott, hogy a pártszervezeteknek nem „alátámasztani”, hanem elősegíteni kell a parancsok végrehajtását, és e között, valamint a pártpolitikai munka között nincs alá- és fölérendeltségi viszony, mindkettő egyforma jelentőségű, illetve egy és ugyanaz: „A szakmai munka alátámasztását illetően valóban, ha nézzük az egészet, tartalmában nem eléggé pontos a kifejezés. Arról van szó, hogy a feladat egy: az illető területen, a II. Főosztály területén a feladatokat végrehajtani. A cél is egy. Ez a meghatározás kettéválasztja a kettőt [...] nincs alárendeltség, s a pártszervezet minden erejével vegyen részt a feladatok végrehajtásában. Nincs sem egyiknek, sem másiknak egyik sem alárendelve.”³⁴

1960 decemberében tárgyalta meg a politikai rendőrség pártvégrehajtó bizottsága a politikai nyomozó munka egyik legspeciálisabb területének, a hálózattartó operatív beosztottak ügynökséggel kapcsolatos tevékenységét, bizonyos pártcsoportok pedig megvitatták egy-egy „jó beszerzés” előkészítésének és végrehajtásának tapasztalatait, valamint egyes hálózati személyek és tartótisztjeik közötti kapcsolatot, az operatív tevékenység során szerzett ismereteket. Értelemszerűen ez akkor volt csak lehetséges, ha egy pártcsoport tagjai dolgoztak ugyanazon ügyön, így nem merülhetett fel a dekonspirálódás veszélye. Ez azonban ritka esetnek számított, így az ügynökséggel folytatott hírszerző-elhárító munka politikai eszközökkel történő segítségével más módját kellett kitalálni. Komornik véleménye szerint azonban a bizonyos szakmai hiányosságok mögött nagyrészt politikai szemléletbeli fogyatékoságok voltak, amelyeket politikai nevelő munkával orvosolni lehetett. De melyek voltak ezek a hibák? Egyrészt az operatív tisztek nem kellő elméleti felkészültsége miatt előfordult, hogy hatottak rájuk a „káros nézetek”, vagy az ügynök részletesebben volt tájékozódva, mint a tartótisztje. Így tehát a pártszervezetek feladata az operatív állomány politikai nevelő munkájának fokozása volt, az elméleti felkészítés, és nemcsak azért, hogy „védjék” a politikai nyomozókat, hanem azért is, hogy ők is kellően orientálni, hatni, nevelni tudják ügynökeiket, hálózatuk tagjait. Ezenkívül Komornik kezdeményezte olyan „hálózattartó munkaközösségek” létrehozását is,

amelyekben egy adott pártszervezet vezetői és a szakmai parancsnokok elemezheték az esetleges szakmai hiányosságok politikai okait, hogy a konspiráció betartása mellett az alapszervezetekben és a pártcsoportokban is megvitathassák azokat.³⁵

A politikai rendőrség pártvégrehajtó bizottsága 1961 márciusában megtárgyalta az Operatív Technikai Osztály (II/10.) alapszervezeteinek munkáját. Ez az osztály végezte a telefonlehallgatásokat, a figyeléseket, és készítette el az operatív fotókat. A II/10. pártalapszervezetét 1959 őszén kisebb szakmai egységek szerint alapszervezetekre osztották, melyeket az osztálypártvezetőség fogott össze és irányított. Az osztálypártvezetőség egy-egy szakmai területért (reszort) felelős tagjai rendszeresen részt vettek az osztályvezetők, az osztályvezető-helyettesek, alosztályvezetők megbeszélésein, míg azok – elsősorban – a személyi kérdések elbírálásában, de szakfeladatok elvégzése előtt is kikérték a reszortfelelősök véleményét. A valódi „frontvonal” azonban nem a II/10. Osztály szakmai vezetése és a pártvezetőség között, hanem az osztály és a többi operatív szervezeti egység vezetősége között húzódott. Mivel a II/10. technikai „kisegítő” kiszolgáló feladatokat látott el, ezek „megrendelése” és azok teljesítése kapcsán elég gyakoriak voltak a súrlódások. Az operatív osztályok igényei és a II/10-es Osztály lehetőségei sokszor nem találkoztak. A pártszervek az összetűzések kezelésében, kanalizálásában játszottak nagyobb szerepet, valamint a fecsegés, a konspirációs fegyelem megerősítése kapcsán kellett a pártszerveknek „nevelő jellegű” előadásokat, megbeszéléseket tartaniuk, és az osztályon alkalmazott mérnökök szakmai göggyét, felsőbbrendűségükbe vetett hitét kellett (volna) megváltoztatniuk. Mindezekon túl az állambiztonsági munka segítségét jelentette az is, hogy a pártszerveknek kellett felhívniuk a figyelmet arra, hogy az operatív tisztek ne fotóztassanak feleslegesen, vagy hogy a lehallgató berendezést ne a legdivatosabb táskába helyezték el, vagy egy lehallgató „poloska” kábelezését alaposabban rejtsék el, és ne homokot szórjanak rá, ha egyébként a környéken nincs is homok...³⁶

A dolgozatomban említett néhány példából is látszik, hogy a politikai rendőrség pártszervezeteinek tevékenysége nem merült ki a politikai nevelő és propagandafeladatok elvégzésében, hanem konkrét állambiztonsági feladatok előkészítésében, esetleg végrehajtásában is szerepet kaphatott. A határ a „pártpolitikai” és az operatív tevékenység között rendszeresen elmosódott, gyakran a pártszervezet tagjai, illetve első titkára és a politikai rendőrség adott szervezeti egység vezetőjének személyes viszonyán múlt, hogy mennyi teret engedett, illetve a pártszervezet tagjai mennyit vállaltak az adott operatív tevékenység előkészítésében, végrehajtásában.

- ¹ A politikai rendőrség pártszervezeteinek szervezeti felépítését, struktúráját a Betekintő előző számában közölt írásomban elemeztem. Krahulcsán Zsolt: Pártszervezetek a politikai rendőrségen, 1956–1962. *Betekintő*, 2010/3. sz. <http://betekinto.hu/Default.aspx?cikklid=163> (Utolsó letöltés: 2010. december 8.)
- ² Budapest Főváros Levéltára (BFL) XXXV. (29) 1957/a/2. ö. e. Jegyzőkönyv a BM IB 1957. május 17-i üléséről.
- ³ Magyar Országos Levéltár (MOL) M-KS 288. f. 5/56. ö. e. Jegyzőkönyv a PB 1957. december 17-én megtartott üléséről.
- ⁴ BFL XXXV (29) 1958/c/2. ö. e. Jegyzőkönyv a II. Főosztály PVB 1958. március 3-i üléséről.
- ⁵ BFL XXXV (29) 1958/c/2. ö. e. Jegyzőkönyv a II. Főosztály PVB 1958. március 13-i üléséről.
- ⁶ Uo.
- ⁷ Uo.
- ⁸ Uo.
- ⁹ BFL XXXV (29) 1958/c/2. ö. e. Egy jelentés szerint a pártcsoporthizalmik mintegy 60%-a a forradalom előtt is mint bizalmi dolgozott, 25–30%-uknak viszont soha nem volt korábban semmilyen pártmegbízatása. A II. Főosztályhoz tartozó alapszervezetekben összesen 167 pártcsoporthizalmi működött. Jelentés a pártcsoporthizalmi munkájáról. 1958. május 10.
- ¹⁰ BFL XXXV (29) 1958/c/2. ö. e. Jelentés a pártcsoporthizalmi munkamódszereiről. 1958. június 13.
- ¹¹ BFL XXXV (29) 1958/c/2. ö. e. Jegyzőkönyv a II. Főosztály PVB 1958. május 13-i üléséről.
- ¹² BFL XXXV (29) 1958/c/2. ö. e. Jelentés a belügyi pártszervezetek jogairól és kötelességeiről szóló párthatározat végrehajtásáról. 1958. december 17.
- ¹³ MOL M-KS 288. f. 5/226. ö. e. A funkciók keveredését a Karhatalomnál úgy oldották meg, hogy (1960 márciusától) megtiltották, hogy a megyei pártbizottságok titkárai a megyei karhatalmi parancsnokságok tagjai lehessenek. Jegyzőkönyv a PB 1960. március 21-i üléséről.
- ¹⁴ BFL XXXV. (29) 1958/a/ 3. ö. e. Jegyzőkönyv a BM 1958. december 22-i végrehajtó bizottsági üléséről. Talán a fenti problémák orvoslásának szándékával nyújtotta be az Adminisztratív Osztály javaslatát a Titkársághoz, hogy az engedélyezze a KB AO, a Budapesti AO egy-egy tagjának, valamint egy megyei pártbizottság adminisztratív területen dolgozó elvtársának, hogy Péteri István vezetésével egy Szovjetunióbeli „tanulmányúton” a hadsereg, a belügyi- és igazságügyi szervek pártellenőrzésének szovjet mintáját megismerhessék. A javaslatot a Titkárság elvetette. MOL M-KS 288. f. 30/1. ö. e. Javaslat a Titkárságnak delegáció kiküldetésére a Szovjetunióba. 1959. április 6.
- ¹⁵ BFL XXXV (29/f.) 1959/2. ö. e. A BM pártvégrehajtó bizottsága 1959. április 20-án hozott határozata. 1959. április 23.
- ¹⁶ MOL M-KS 288. f. 21/52. ö. e. Jegyzőkönyv a II. Főosztály pártbizottsága 1959. október 13-i küldöttértekezletéről.
- ¹⁷ MOL M-KS 288. f. 7/26. ö. e. „A BM szervei fegyveres testületek. Munkájukat parancsok és szabályzatok határozzák meg, amelyeket nem szabad bírálni.” A Titkárság 1958. április 24-i határozata.
- ¹⁸ MOL M-KS 288. f. 30/2. ö. e. Beszámoló a megyei adminisztratív főelőadók és a megyei BM-szervek párttitkárainak értekezletére. 1959. november 25.
- ¹⁹ BFL XXXV (29) 1959/c/2. ö. e. Jegyzőkönyv a II. Főosztály pártvégrehajtó bizottság 1959. december 8-i üléséről.
- ²⁰ BFL XXXV (29) 1960/a/2. ö. e. 17. d. Jegyzőkönyv a BM pártvégrehajtó bizottság 1960. január 8-i üléséről.
- ²¹ BFL XXXV (29) 1960/c/2. ö. e. A II. Főosztály pártbizottságának javaslata az 1960. február 1.–július 31-i félévi munkatervre. 1960. január 14.
- ²² BFL XXXV (29) 1960/a/2. ö. e. 17. d. Jegyzőkönyv a BM pártvégrehajtó bizottság 1960. január 22-i üléséről.
- ²³ MOL M-KS 288. f. 30/3. ö. e. Jelentés a „belső reakció” elleni harc néhány kérdéséről hozott párthatározat végrehajtásáról. D. n.
- ²⁴ BFL XXXV (29) 1960/a/2. ö. e. 17. d. A kommunista parancsnokok szerepe a pártszervezetek politikai munkájában. Jegyzőkönyv a BM-pártvégrehajtó bizottság 1960. január 22-i üléséről.
- ²⁵ BFL XXXV (29) 1960/c/2. ö. e. Jegyzőkönyv a II. Főosztály pártvégrehajtó bizottság 1960. február 2-i üléséről.
- ²⁶ Uo.
- ²⁷ MOL M-KS 288. f. 30/3. ö. e. Vitaanyag a BM-pártszervezetek munkájáról. 1960. május 10.
- ²⁸ Uo.
- ²⁹ MOL M-KS 288. f. 30/3. ö. e. A BM-pártvégrehajtó bizottság határozati javaslata a kommunista parancsnokok szerepéről és a pártszervezetek politikai tevékenységéről. Jegyzőkönyv a BM-pártvégrehajtó bizottság 1960. május 13-i üléséről.
- ³⁰ MOL M-KS 288. f. 30/3. ö. e. Jegyzőkönyv a BM-pártvégrehajtó bizottság 1960. május 13-i üléséről.
- ³¹ BFL XXXV (29) 1960/a/3–4. ö. e. A BM-pártvégrehajtó bizottság határozata a pártszervezetek munkájáról és a kommunista parancsnokoknak a pártszervezetek politikai tevékenységében betöltött szerepéről. 1960. június 1.
- ³² MOL M-KS 288. f. 30/19. ö. e. Beszámoló az 1960. július 15-én tartandó adminisztratív főelőadói értekezletre. 1960. július 13.
- ³³ MOL M-KS 288. f. 30/3. ö. e. Az MSZMP KB Titkárság 1958. április 24-i, a belügyi pártszervek jogairól és kötelességeiről szóló határozata végrehajtásának állása és a parancsnokok szerepe a pártpolitikai munkában, a BM-pártbizottság 1960. június 1-jei határozata alapján. D. n.
- ³⁴ BFL XXXV (29) 1960/c/2. ö. e. Jegyzőkönyv a II. Főosztály pártvégrehajtó bizottság 1960. november 1-i üléséről.
- ³⁵ BFL XXXV (29) 1960/c/2. ö. e. Hogyan segítsék pártszervezeteink az ügynökséggel folytatott munkát? Jegyzőkönyv a II. Főosztály pártvégrehajtó bizottság 1960. december 23-i üléséről.

³⁶ BFL XXXV (29) 1961/c/22. ő. e. Hogyan segíti a BM II/10. Osztály pártszervezete a szakmai munkát, különös tekintettel az operatív technika fejlesztésére és a technikai eszközök jobb felhasználására. 1961. március 10. Jegyzőkönyv a II. Főosztály pártvégrehajtó bizottság 1961. március 14-i üléséről.

Tabajdi Gábor

Kis állambiztonsági topográfia: titkos lakások Budapesten 1956–1978

Az állambiztonsági szolgálatok működésével foglalkozó tényfeltáró, illetve történeti tanulmányok döntő mértékben az egyes ügyek szereplőire és a politikai-társadalmi környezetre koncentrálnak. Általában kevés szó esik arról, hogy a titkosszolgálatok tevékenysége a valóságban hol zajlott, hol történtek a megfigyelések, a hálózati találkozók; melyek voltak a titkosszolgálati munka „hétköznapi” helyszínei.¹ Mindezt jórészt a kutatható iratok hiánya okozza.²

Alábbiakban a rendelkezésre álló források segítségével megpróbálom felvázolni a Budapesten létesített titkos objektumok egy jelentős csoportját, a találkozási³ és konspirált lakások⁴ elhelyezkedését, történetét (megszervezésük előzményeit) az 1956-os újjászervezést követő két évtizedben. Ezzel a szervek mindennapi munkájába kívánok betekintést nyújtani.

Előzmények: titkos objektumok, 1945–1956

A kommunista irányítás alatt 1945-től megszerveződő állambiztonsági szervek már a kezdetektől létesítettek és használtak titkos objektumokat. Ezekről azonban források hiányában csak töredékes ismeretekkel rendelkezőnk. Csupán egy-egy jelentősebb ügy (Rajk László vallatása⁵, Ujszászy István fogva tartása⁶, stb.) esetében derült fény az ilyen épületek elhelyezkedésére, funkciójára, sorsára. Valószínűleg sokáig az ÁVH központjában sem látták át a különböző módszerekkel megszerzett titkos objektumok egészét. Erre utal például, hogy az „egységes” Belügyminisztérium létrejötte után az átláthatatlan viszonyok megszüntetésére a központi ellenőrzéssel, kartotékrendszer felállításával egy 1953-as parancsban Bácsvány János áv. századost bízták meg.⁷ A tömeges hálózatépítést ugyanakkor néhány adat is jól szemlélteti: 1953-ban 1649, 1954-ben 1925 találkozási (továbbiakban: T-), illetve konspirált (továbbiakban: K-) lakást tartottak nyilván.⁸

Az ügynöki hálózattal történő kapcsolattartást szolgáló helyiségekre vonatkozó, jelenleg ismert, első átfogó rendelkezés 1956-ban született. Piros László belügyminiszter utasítása egyrészt a konspirációval kapcsolatos hibák katalógusaként értelmezhető, másrészt a parancsban felvázolt takarékosági intézkedések mögött felsejlik a Rákosi-rendszer súlyos gazdasági válsága. A rendelkezés továbbá a korábban a „törvények felett álló” állambiztonsági szervek korlátozásának kezdete is.⁹ A desztalinizáció légkörében keletkezett parancs a következő problémák megoldását sürgette: 1. A K-lakások egy részét túl nagy összegért vásárolták, több esetben „osztályidegen” személyektől. 2. Sokszor áron felül vették meg az ingatlanokat, ráadásul indokolatlanul nagy villákat igényeltek, nem vették figyelembe a „lakásnehézségeket”. 3. Probléma volt az objektumok legalizálása: az operatív tisztek nem tartózkodtak a lakásban, a közüzemi számlákat nem fizették ki. 4. Egyes címekre túl sok (megbízhatatlan) ügynök járt. 5. Előfordult, hogy egy házban több lakást is beszerveztek, és közülük némelyiket kiutalták belügyi alkalmazottnak is. 6. Hiányos volt a lakások nyilvánartartása, ellenőrzése, ez szabálytalanságokhoz, visszaélésekhez vezetett.

Úgy tűnik tehát, hogy az ÁVH gyakorlata mind Budapesten, mind országos szinten még 1956-ban is továbbélt.¹⁰ A tömeges hálózatépítés és a kampányszerű állambiztonsági akciók időszakában a lakások beszerzésével, kezelésével kapcsolatban is számos működési hiba, pontatlanság, visszaélés történhetett. A problémák rendezésére azonban a forradalom kitörése miatt nem maradt sok idő, a helyzet ezen a területen is kaotikussá vált. Különböző források, többé-kevésbé ellenőrzött igazoló jelentések, visszaemlékezések szólnak arról, hogy az október végi napokban szélnek eresztett, vezetés nélkül maradt, rettegő ávosok közül többen hosszabb-rövidebb ideig

ilyen lakásokon húzták meg magukat. A menekülések, lebukások 1956 történetének részét képezik.¹¹ A forradalom napjaiban nemcsak az operatív iratok egy része, hanem számos titkos ingatlan szerepe is ismertté vált.

Újjászervezés, rendteremtés 1956 után

Az állambiztonság újjászervezése 1956 után elhúzódó folyamat volt. A Belügyminisztérium (BM) szervezetébe integrált operatív szerveket a megtorlás akciói közben kellett kialakítani. A kezdetben szűk hatalmi bázissal rendelkező kormánynak nem volt ereje a titkosszolgálati korrupció letörésére, a zavaros helyzet így állandósult. 1957 márciusában BM-körlevél szólította fel a rendőr-főkapitányságokat az önkényesen birtokba vett objektumok visszaadására.¹² Valószínűleg ennek csak korlátozott mértékben sikerült érvényt szerezni, mert egy augusztusi belügyi parancs¹³ ismét szabálytalanságok, visszaélések sorát rögzítette: 1. Előfordult, hogy a B-pénzekből¹⁴ olyan konspirált lakásokat tartottak fenn, amelyekben operatív tisztek laktak. 2. Tovább használtak dekonspirálódott ingatlanokat, nem jelentették a lebukásokat a BM Külügyi Osztályának. 3. Túl nagy lakásokat igényeltek, a lakásínség ellenére. 4. Indokolatlanul nagy költségeket számoltak el.¹⁵ A rendteremtés jegyében a konspirált lakások kezelését a BM Külügyi Osztályhoz utalták. Kimondták, hogy csökkenteni kell a K-lakások számát, és a T-lakások szervezésére kell nagyobb gondot fordítani. A nyílt állományú tiszteknek megtiltották, hogy ilyen ingatlanokban lakjanak, kiköltözésükre december 31-ig adtak határidőt (addig is a lakbér és a közüzemi díjak fizetésére kötelezték őket). Egy új szabályzat kiadására külön bizottságot állítottak fel.¹⁶

1958-tól a belügyi vezetők mind gyakrabban hangoztatták a fokozatos áttérés szükségességét a nyílt nyomozásokról a (titkos) operatív munkára.¹⁷ Az állambiztonságiak az ÁVH-s megfélemlítések helyett (már a megtorlás éveiben) a manipuláció finomabb eszközeit kezdték alkalmazni. A társadalmi béke megteremtése (normalizáció, konszolidáció) érdekében a titkosszolgálatoknak láthatatlanná kellett válniuk. Mint ismert, a szolgálatok elrejtését szolgálta, hogy a politikai rendőrséget a Belügyminisztérium keretében szervezték újjá (például a rangjelzésekben eltűnt az államvédelmi „áv.” jelző). Ebbe a folyamatba illeszkedett azoknak a titkos objektumoknak az áttekintése, ahol a politikai nyomozók mindennapi munkájukat végezheték. A lakások elhelyezkedését ugyanis meghatározta a korábbi évek szervezőmunkája (az ÁVH-s örökség). Bár már 1957-ben intenzív átszervezések indultak meg, az egyes osztályok közti arányok még évekig jól mutatták a korábbi totális szemléletet. A későbbiekhez képest 1958-ban például rendkívül magas volt a szabotázs-elhárításhoz tartozó találkozási helyek száma. (I. a statisztika adatsorait). Ez azzal a szemlélettel függött össze, amely minden termelési probléma, baleset stb. mögött az ellenséges szándékokat sejtette és kutatta, így a titkosszolgálatok jelentős erőforrásait igényelte a gazdaság ellenőrzésére.

A lakások elhárítási területenkénti megoszlása (1958)¹⁸

	T-lakás	K-lakás
Kémelhárítás	150	42
belsőreakció-elhárítás	215	32
ipari szabotázs elhárítás	155	8
mezőgazdasági elhárítás	103	–
közlekedés és posta elhárítása	91	14
fegyveres erők elhárítása	118	20
Egyéb	217	24

A lakások megoszlása a beszerzés ideje alapján (1958)¹⁹

beszerzés ideje	T-lakás	K-lakás
1945-54	293	28
1955-56	236	43
1957	168	40
1958	352	29

A konszolidált állambiztonság működése

A titkos ingatlanok újabb, átfogó felmérésére, a helyzet átgondolására az állambiztonság következő (a Kádár-korszakban legjelentősebb) átalakítása után, 1963-ban került sor.²⁰ Az átszervezések eredményeként ekkorra a megyék között nagyjából egyenletesen helyezkedtek el a titkos objektumok.²¹ 1963. szeptember 12-én országosan összesen 216 K-, illetve 639 T-lakást tartottak nyilván, ami kevesebb mint fele volt a tíz évvel korábbi találkozási helyeknek. A konspirált ingatlanok jelentős része a fővárosban létesült, illetve a felsőbb szintű (központi) állambiztonsági részlegek kezelésébe tartozott. A központi szervek 171 K-, és 386 T-lakással rendelkeztek (a BM III/III. Csoportfőnökség 54 K-, és 96 T-lakást használt).²² A statisztikai adatsorok szerint a hatvanas években a hálózati személyek felével már ilyen helyszíneken találkoztak tartótisztjeik. Egy-egy lakásra átlagosan 6-7 ügynök járt.

Az új ingatlanok kiválasztásánál figyelembe vették a zavartalan megközelíthetőséget. A lakásokat többnyire „modern házakban” választották ki, ahol nem volt akkora „rálátás”, azaz a lépcsőházból csak 2-3 bejárati ajtó nyílt. Valószínű tehát, hogy az átszervezések során a gangos bérházakban található találkozási helyektől is megszabadultak.²³ A lakások beszerzése kizárólag „hazafias alapon”, azaz az önkéntesség elve alapján történt. A megbízhatóságot garantálta, hogy a T-lakások tulajdonosainak majd nyolcvan százaléka az MSZMP tagja volt.²⁴

A lakások szervezésében azonban továbbra is különböző problémákkal kellett megküzdeni. Az éberségre, a mások iránti bizalmatlanságra, a rendre nevelt társadalom, a lakóközösségek figyelmét nem volt könnyű kijátszani. Külön nehézséget jelentettek a hatalom helyi képviselői: a házmesterek, tömbbizalmik stb., akik árgus szemekkel figyelték a lakók mindennapjait. A leginkább árulkodó jel a lakás kihasználatlansága volt, amire rengeteg apró jelből lehetett következtetni (mérőórák, postaforgalom, zaj stb.).²⁵ Több esetben az egyedülálló nőkhöz járó vendégek magas száma vált gyanússá a lakótársak előtt. Egy ilyen esetben például előfordult, hogy „erkölcstelen életmód” miatt feljelentették az illetőt.²⁶ Problémát jelentett egy-egy lakás előtörténetének figyelmen kívül hagyása. (Valószínűleg az 1956-ban bekövetkező iratpusztulás komoly nehézségeket okozott a szerveknek. Míg a lakótársak emlékezetében pontosabban élt egy-egy korábbi ingatlan sorsa.)

A legnagyobb gondot azonban a lakások beszerzése okozta. Az állambiztonsági szervek egyes módszereit – a korabeli jelentések alapján – korántsem sikerült titokban tartani. Egy 1963-as összefoglaló szerint: „A kivándorló személyek lakásainak a BM által való igénybevétele annyira elterjedt a köztudatban, hogy esetenként polgári személyeket is BM-alkalmazottnak tartanak, mert megkapják a kivándorlók lakását. A kivándorlók lakását a környezet figyelemmel kíséri. Az ellenőrzések adatai felszínre hozzák, hogy a lakóknak először az tűnik fel, hogy egyedülálló személy kapja meg a 2-3 szobás lakást, aki keveset tartózkodik otthon. Ezt találgatások követik, majd a lakást le kell építeni a dekonspiráció veszélye miatt.”²⁷

A jelentésekben egyébként egészen abszurd eseteket is megörökítettek. Például a BM III/III-3. Osztály²⁸ által használt „Móricz” fedőnevű K-lakás (korábbi lakója, aki Kanadába vándorolt ki, Torontóból ironikus képeslapot küldött egykori lakcímére, ebben „jó feketézést és konyakozást” kívánt az „új lakóknak”. (A felülvizsgálatot folytatók szerint a külföldre távozók gyakran kapcsolatban maradtak a szomszédjaikkal.) Könnyen le lehetett bukni, ha a lakással valamilyen baleset, pl. csőrepedés történt. Egy ilyen

esetben a lakótársak az *Esti Hírlap*nál keresték szomszédjukat, mivel a lap újságírójának adta ki magát. Miután ott nem találták az adott nevű kollégát, egyből a BM-et értesítették, hogy küldjenek ki egy takarítónőt. Megegett az is, hogy a lakást karbantartó belügyi alkalmazottak beszélgetése buktatott le egy ingatlant.²⁹ Mindezek elkerülésére az állambiztonság vezetői az ellenőrzések szigorításával, központosítással próbálkoztak. Új ingatlanok például a fővárosban 1964-től csak a Fővárosi Tanácson keresztül kerülhettek az operatív osztályokhoz. Ezzel egy időben megkezdődött a vállalati irodák, raktárok és üzlethelyiségek titkosszolgálati felhasználása is. A folyamatos átszervezések ellenére egyes városrészekben fennmaradt az objektumok „zsúfoltsága” is. Budapesten a lakások többsége az V., XI. és XIII. kerületben volt. Különösen népszerű találkozási helynek számított Újlipótvárosban a Pannónia (később Rajk László) utca és a Pozsonyi út környéke. (A Pannónia utca 34. szám alatt a hatvanas évek elején négy lakást is használtak a szolgálatok, ráadásul a házban még egy ügynök, a közelben pedig több operatív tiszt is lakott.) Ez nemcsak azért volt veszélyes, mert a hálózati személyek és az operatív tisztek összetalálkozása dekonspirációhoz vezethetett, hanem mert a lakások legalizálását is megnehezítette.

A lakásokkal kapcsolatos titoktartást biztosítani kellett az állami, illetve tanácsi szervek felé is. 1970-ben például az építésügyi és városfejlesztési miniszter rendelete alapján a házkezelők felmérték az összes bérbeadás útján értékesített ingatlant. A Belügyminisztériumban így külön képzéseket kellett szervezni annak érdekében, hogy a K-lakásokat felkeresőknek tényleg úgy tűnjön, hogy azokat mindennapi célokra használják.³⁰ Az ügy egyébként utal az állambiztonság érdekérvényesítő képességére is. Jelesül, hogy nem sikerült más módon elérni, hogy ez a néhány lakás valahogyan kimaradjon a vizsgálatokból.

A XIII. kerületi városrészben található lakások elhelyezkedése a belügyi vezetést, illetve az összefoglalókat készítő munkatársakat is kiemelten foglalkoztatta. Több, az Újlipótvárost ábrázoló kézzel rajzolt vagy grafikus térkép is fennmaradt különböző címek bejelölésével.³¹ Bár az anyagokban nem szerepel, az itteni „zsúfoltságnak” több oka is lehetett: 1. a BM épületének (Jászai Mari tér) közelsége (1962-ig). 2. A városközpont közelsége. 3. Az itt található, az 1960-as években modernnek számító lakások. 4. A városrészből kivándorló polgárok felszabaduló lakásai. 5. A célszemélyek és potenciális együttműködők lakhelyei.

A hálózati személyek és a tartótisztek a lakásokat leggyakrabban tanulás címén keresték fel. Emellett néhány személyt, egy-egy operatív tisztet albérlőként is be lehetett jelenteni. A fedőtörténetekkel azonban könnyű volt lebukni. Fennmaradt például egy olyan eset, amikor a filmesként bemutatkozó operatív tisztet egy valóban a szakmában dolgozó lakó leplezte le. A felülvizsgálati anyagok szerint azonban a legnagyobb gondot a sablonos „fedési módok” okozták. Újlipótvárosban ezek gyakori használata miatt „a házban vagy a környéken lévő ügynökség, a házmesterek feltehetően felismerhetik ebből a lakás használatának célját. A Pannónia utcában és a Pozsonyi úton majdnem mindenütt újságíróként mutatkoznak be a házmesterek.”– szöveg az összefoglaló kritikája.³²

A lakások és hálózati személyek zsúfoltsága, a pontatlanul vezetett B-dossziék miatt 1963 második felétől mind több átfogó intézkedést, ellenőrzést végeztek. Ennek következtében több lakást megszüntettek, mulasztásokért operatív tiszteket vontak felelősségre. Végül 1964 decemberében megjelent a konspirált és találkozási lakások használatának és anyagi ellátásának szabályzata.³³ Ez rendelkezett a lakások használatáról, nyilvántartásáról, a mellékelt berendezési normák pedig a korabeli belügyes lakáskultúra lenyomatai (I. a mellékletet). A BM költségén vett felszereléseket ettől kezdve szigorúan leltározták, és központilag ellenőrizték.³⁴

A Belügyminisztériumban a hatvanas években lefolytatott felülvizsgálatoknak köszönhetően a K- és T-lakások mellett az operatív szervek néhány K-villájának³⁵ története is megismerhető az ÁBTL dokumentumai³⁶ alapján. A komplex állambiztonsági feladatok elvégzését szolgáló épületekkel kapcsolatos adminisztráció hiányosságait minden esetben kritikusan illették a jelentések. Az ingatlanokról készült környezettanulmányok ugyanakkor érdekes adalékokat szolgáltatnak arról, hogy a korabeli közvélemény miként tekintett egy-egy, a környéken található „titokzatos” épületre. Az összefoglalókból az is kiderül, hogy a hálózati személyekről és a

tartótisztekről az egyes találkozási helyek szerint részletes statisztikákat és nyilvántartásokat vezettek (I. mellékletet).

Bár a különböző belügyi ingatlanok történetével kapcsolatban még számtalan kérdés tisztázatlan, a rendelkezésre álló források töredékesek, néhány folyamat azért nyomon követhető. A lakások „minőségi követelmények” szerinti cseréje például a hatvanas években lendületesen folytatódott, a konspirációs szabályok is finomodtak.³⁷ Egyre több (megbízhatósági kritériumot rögzítő) adat került a nyilvántartásba.³⁸ A rendezett adatsorok, az együttműködők listája további lehetőségekkel is szolgált az állambiztonság számára. 1972 májusában például Csáki Ernő alezredes, a III/III-2. Osztály³⁹ vezetője tippkutatás céljából kérte azon volt T-lakástulajdonosok kimutatását, akiket 1967 után zártak ki, és Budapest I., V., VI., VIII. és XI. kerületeiben laktak. A BM Nyilvántartó Központ 1. Osztály júliusban a kartonjegyzéke alapján egy fedőnevekkel, címekkel ellátott listát bocsátott rendelkezésére.⁴⁰

A BM III. Főcsoportfőnökség szervei 1974. június 30-án Budapest területén 144 T- és 183 K-lakással, valamint 1822 foglalkoztatott ügynökkel rendelkeztek (lásd az alábbi három táblázatot).⁴¹ Ez azt jelenti, hogy a BM III. Főcsoportfőnökség szervei használatában lévő T-lakások ötöde, a K-lakások négyötöde és a foglalkoztatott hálózat harmada a főváros területén volt. A lakások többsége továbbra is a belső és nagy forgalmú kerületekben (II., V., XI., XIII.) helyezkedett el. Túlnyomó részüket 1964 után szervezték be, ugyanakkor az állandóságot mutatatta, hogy a T-lakások tulajdonosainak kétharmada már több mint öt éve állt az állambiztonság rendelkezésére. Ők többnyire közép- vagy időskorú férfiak, párttagok voltak.

A belügyben immár számon tartották az adott épületben lakó hálózati személyeket és ezek nyugati kapcsolatait, utazásait. Az összesítések szerint a „lakásgazdák” esetében ezekkel kapcsolatban nem merültek fel különösebb problémák. Beszervezésük továbbra is „hazafias alapon”, tehát az önkéntesség elve alapján történt. Többségük ellenőrzött, megbízható személy volt, aki „szívesen végezte munkáját”. Ezt a fajta hálózati munkát anyagi haszon miatt csupán három fő végezte!

T- és K-lakások Budapest területén (1974. október 15.)⁴²

	T-lakás	K-lakás
I. kerület	13	10
II. kerület	13	20
III. kerület	3	4
IV. kerület	-	1
V. kerület	19	33
VI. kerület	12	17
VII. kerület	10	18
VIII. kerület	8	8
IX. kerület	5	7
X. kerület	-	-
XI. kerület	24	17
XII. kerület	8	5
XIII. kerület	17	31
XIV. kerület	9	11
XV. kerület	1	-
XVI. kerület	2	1

A budapesti T- és K-lakások megoszlása a beszerzés ideje szerint (1974. október 15.)

	T-lakás	K-lakás	Összesen
1950-ig	2	-	2
1951-1956	23	3	26
1957-1960	22	17	39

1961–1963	12	36	48
1964–1967	27	49	76
1968–1970	28	48	76
1971	8	13	21
1972	12	13	25
1973	7	4	11
1974 első félév	3	–	3
Összesen	144	183	327

T-lakásgazdák statisztikai jellemzői (1974. október 15.)

kor	nő	férfi
25–35	2	6
36–45	11	16
46–55	16	22
56–70	27	28
70–	9	7
összesen	56	79

MSZMP-tag: 100 fő, KISZ-tag: 2 fő, pártonkívüli 42 fő

1976-ban a gazdasági-, társadalmi- és operatív körülményekben bekövetkező változások miatt ismét nekiláttak a lakásokkal kapcsolatos koncepció átgondolásának.⁴³ A miniszteri helyzetértékelés még ekkor is sokallta a nyilvános helyeken lebonyolított találkozók számát, de számolt azzal is, hogy korlátozottak a lehetőségek új K-lakások létesítésére. A fő fejlesztési irány így a T-lakások szervezése lett, konspirált lakásokban ezt követően csak a „kvalifikált”, „kellően ellenőrzött”, illetve a fontosabb ügyekben dolgozó ügynököket igyekeztek fogadni. Ugyanakkor az állambiztonság munkatársai a növekvő mobilitással, szabadidővel számolva új találkozási lehetőségeket kezdtek el kutatni. Innentől kezdve a hálózati személyekkel történő kapcsolattartás színhelyeiként jöhettek számításba a különböző intézmények, hivatalok, nyaralók, üdülők, múzeumok, könyvtárak, szállodák, hotelek, motelek, kempingek, turistaházak, IBUSZ-lakások, erdészházak, végső soron „minden más, a feladat ellátására alkalmas” helyszín. A lakások használatának elveit egyszersmind minden korábbi rendelkezésnél részletesebben rögzítették. Így például egy objektumban összesen legfeljebb tíz személyt lehetett fogadni. Azonos ügyekben dolgozó hálózati személyek nem járhattak egy lakásra, továbbá a társadalmi kapcsolatokat, illetve az SZT-tiszteket csak külön helyszíneken lehetett beszámoltatni. Valószínűsíthetően a korábbi negatív tapasztalatok miatt kiemelt figyelmet kellett fordítani a találkozók adminisztrálására, a megbízható takarítók kiválasztására, vagy a megközelítés biztosítására (önellenőrzés, szolgálati gépkocsik használatának tilalma). A „bérbeadókkal” kapcsolatban ekkor rögzítették, hogy a lakásgazda az állambiztonsági szervek hálózatának tagja – más hálózati feladat híján –, minősítése szerint titkos megbízott (tmb.), a statisztikai besorolásoknál a funkciója pedig „T-lakásfenntartó”. Kiválasztására, beszerzésére más hálózati személyekhez hasonlóan került sor. Az együttműködés motivációjával kapcsolatban fontos kitétel volt, hogy huzamosabb együttműködés után a Belügyminisztérium (lehetőségei szerint) segítséget nyújthatott az illető „egzisztenciális problémáinak megoldásában”.

A titkos ingatlanok kezelésének utolsó ismert szabályozására 1978-ban került sor.⁴⁴ Ennek háttérében a hálózati szabályzat módosulása és az új lakásgazdálkodási jogszabályok álltak. A parancs főként szigorításokat tartalmazott: új K-lakás létesítésére csak államtitkári, illetve miniszterhelyettesi (főcsoportfőnök) engedéllyel kerülhetett sor. Határozottan rögzítették, hogy a lakások csak hálózati munka céljára vehetők igénybe, a használaton kívüli ingatlanokat sem lehet szociális célra felhasználni. A karbantartást, javítást csak szakipari vállalat vagy szövetkezet végezhetette (magánkisiparos csak kivételesen sürgős esetben), a bútorokat, felszerelési tárgyakat állami vagy szövetkezeti

kereskedelemből kellett beszerezni. Külön legalizáló személy beköltöztetése államtitkári, miniszterhelyettesi engedéllyel volt lehetséges. Ilyenkor a költségek 30–50%-át kellett az illetőnek megfizetnie. A T-lakásért egyébként bérleti díjat lehetett elszámolni az „operatív érdekeknek” megfelelően. Az esetleges jutalmak mellett a lakások felszerelési tárgyait is kiegészíthették 10 000 forintos értékhatárig.

A konspirált és találkozási lakások szervezése, működtetése időközben beépült az állambiztonsági tananyagba, sőt az elvek elsajátítását külön BM-oktatófilmek⁴⁵ segítették elő. (Ennek képsorait Papp Gábor Zsigmond dokumentumfilmjében – Az ügynök élete⁴⁶ – ma már bárki megtekintheti.)

Fontos megjegyezni ugyanakkor, hogy a K- és T-lakások mellett az állambiztonság az alkalmi, hivatalos és társadalmi kapcsolatai révén számos más ingatlant is igénybe vett az egyes akciók során. A pontosított, majd számítógéppel feldolgozott nyilvántartások révén a szolgálatok mindig találtak olyan helyiségeket, együttműködő „alkalmi kapcsolatokat”, ahonnan, illetve akiktől célszemélyeiket megfigyelhették, lehallgathatták, vagy a különböző akcióikat biztosíthatták. Ezek számát ma még csak becsülni lehet, elhelyezkedésükre az egyes objektumdossziék adataiból tudunk következtetni. A K- és T-lakások 1974-es címlistája azonban egy korabeli összesítés alapján rendelkezésre áll.⁴⁷ Így képet kaphatunk arról, miként és hol voltak jelen a hetvenes évek közepén az állambiztonság munkatársai a főváros mindennapjaiban. A címlistát böngészve úgy tűnik, hogy két évtizedes szervezőmunka és a fokozatosan szigorodó szabályozás eredményeként a szolgálatok munkájához nélkülözhetetlen ingatlanok már többé-kevésbé észrevétlenül helyezkedtek el a forgalmas városi környezetben.⁴⁸

Dokumentumok

Az alábbiakban három K-villa 1967-es felülvizsgálati anyagából közlünk összefüggő részleteket.⁴⁹ Az épületek különlegessége, hogy egy ideig három ismert és az állambiztonság történetének szempontjából is jelentős lakójuk volt. A villákban élt egy ideig Péter Gábor, Károlyi Mihályné, illetve Noel Field és családja. A dokumentumokat szöveghűen közöljük.

„Petőfi Otthon”

A III/II. Csoportfőnökség használta a villát 1955-től 1963-ig. A villa Péter Gáboré volt, kiköltözése után a BM irodának és szállodának rendezte be. A lakás létesítésével kapcsolatos anyagok az ellenforradalom alatt megsemmisültek, így az ellenforradalom előtti felhasználásáról (az oda járó operatív állományról, hálózatról) a dossziében adatok nincsenek.

1958-ban a villát a „Külügyminisztérium” fedésével legalizálják és használják mint „külügyi vendégvillát”.

A dossziében elhelyezett anyagok alapján megállapítható, hogy 1958-ban, 1960-ban és 1961-ben készítettek környezettanulmányt a villáról. A környezettanulmányok egyöntetűen azt bizonyítják, hogy a környezetben élő személyeknek tudomása van arról, hogy Péter Gábor kiköltözése óta a villa az ÁVH, illetve a BM tulajdona. Ezt a körülményt az is alátámasztja, hogy a villa gondnokai közül senki nincs bejegyezve a lakónyilvántartó könyvbe, azon a címen, hogy a nyilvántartást a BM végzi el.

A dossziében lévő névsorok szerint a III/II. Csfséggel együtt 25 operatív tiszt és 11 hálózati személy ismerte a villát. A [III/]III. Csoportfőnökség által rendelkezésünkre bocsátott kimutatás szerint 1966. I. 1-től 1967. V. 31.-ig a villában 9 esetben tartottak találkozót „Szekeres” és „Kuti” fn. ügynökkel. A dossziében elhelyezett találkozási grafikon szerint 22 alkalommal volt találkozó a fenti ügynökökön kívül „Pesti”, „József” és „Lázár” fn. ügynökökkel is.

A találkozási grafikonok, a dossziében elhelyezett írásos anyagok alapján megállapítható volt, hogy a „Petőfi Otthon” K-villát a II/2. Osztály⁵⁰ állományával együtt 36 operatív tiszt ismeri, akik közül 10 fő ma már nincs a BM állományában. A III/II. Csfség hálózatából 7 fő, a III/III. Csfség hálózatából 1964 óta 36 fő volt találkozóan a

villában. A III/III. Csfség hálózati személyei közül 11 fő ma már nem szerepel a statisztikai adatlapon a Csoportfőnökség hálózatában, 1 fő beszerzése meghiúsult (akit később vizsgálati eljárás alá vontak, majd a bíróság devizagazdálkodást sértő bűntett miatt pénzfőbüntetésre ítélte), 2 személyt korábban (1961–62-ben) kizártak dekonspiráció, illetve hírszerző lehetőség hiánya miatt, 1 főt átadtak a Somogy megyei párhuzamos alosztálynak. 7 fő feltehetően más operatív szerv hálózatába tartozik.

A Találkozási Grafikon szerint Győr, Tatabánya is járt a villába találkozókra, ugyanígy a III/II. Csfség és a BRFK is.

„35-ös villa”

A villát konspirált találkozások lebonyolítására 1950-től a volt II/5. Osztály⁵¹ használta az ellenforradalomig. 1958–1959-től 1962-ig a villában külföldi vendégek voltak elszállásolva, illetve 1963-ig gróf Károlyi Mihályné lakott benne. A III. Csoportfőnökség 1963-ban vette át a BM Külügyi Osztálytól K-lakás céljára.

A villa fedése DTEI⁵² alapon történt – ez látszott a legvalószínűbbnek, mert korábban is külföldi személyek jártak időközönként a villában. Gondnoknak egy BM-dolgozó szüleit alkalmazták, akik már 1961-től más helyen hasonló feladatokat láttak el.

A K-villa környékén lakókat a szervezéskor nem priorálták, környezettanulmányt nem készítettek. A III. Csfség nyilvántartójának dossziéellenőrzésekor tett észrevétele alapján végezték el az ellenőrzést 1965-ben, melynek során megállapították, hogy a környezetben lakók közül 1 személy ellen háborús és népellenes bűntett miatt indult eljárás 1946-ban, 5 fő pedig különböző társadalmi tulajdon, testi épség elleni bűntettek miatt szerepel a bűnügyi nyilvántartóban. Mind a 6 fő a K-villa fő-, illetve mellékbejáratával szemben lakik.

A III/2. Osztály adatai szerint jelenleg a „35-ös villa” környezetében lakik:

a 19. sz. házban a III/III Csfség élő hálózata;

a 37. sz. házban a volt II/5. Osztálynak volt K-villája;

az 51–53. sz. házban a III/II Csfség élő hálózata.

A fentiek nem elhanyagolható jelenségek, annál is inkább, mert a területen lakó hálózati személyek feltehetően hasonló lakásokra járnak, így a környezetben élő „szóbeszéd” hozzájuk is eljuthat, s azt tapasztalataik alapján megerősíthetik.

Ugyanebben az időben készített környezettanulmány szerint a villa legalizálása a környezetben nem megnyugtató. A lakók tudomása szerint 1956-ig a villa az ÁVH tulajdona volt, jelenleg a BM használja összejövetelek céljából. 1963 óta a villát misztikum veszi körül – „ami ott történik, az titok”.

A villát fedő legenda fokozottan magára vonta a környezet figyelmét, amit alátámaszt a gondnok házaspár zárkózott, visszahúzódó magatartása, még a szomszédok köszönését sem fogadják. Az 1965-ben készített jelentésben javasolták a villa lecserélését, azonban erre ez ideig nem került sor.

A III. Csoportfőnökség kimutatása szerint 1966. I. 1-től 1967. V. 31-ig 145 találkozó volt megtartva Pálfi ets. alosztályáról⁵³ 21 hálózati személlyel és 8 társadalmi kapcsolattal, Zalai elvtárs alosztályáról⁵⁴ 153 találkozó 8 hálózati személlyel.

A feltüntetett hálózati személyeket nyilvántartásunkban leellenőriztük:

Pálfi elvtárs alosztályánál feltüntetett 21 hálózati személy közül 1 fő – „Tóth Péter” – korábban lett kizárva, jelenleg társadalmi kapcsolatként foglalkoztatják, „Koppány” és „Tapasztó” ügynökök más operatív szerv hálózatai. „Professzor”, „Diplomata”, „Tóth”, „Somlai”, „Kiss L.” fedőnevű hálózati személyekről adatlap nincs a III/2. Osztályon. A villába járó ügynökök közül 1957-ben 1 főt, 1958-ban 3 főt, 1959[-ben], 1961-ben 1-1 főt, 1963-ban 3 főt szerveztek be. „Makkai” és „Csurgó” fn. ügynököket 1966 júniusában szervezték be, és júliusban tartottak velük találkozót a villában. „Tanárnő” beszerzése 1966. XII. 19-én történt meg, ezt megelőzően májustól havonta vitték a villába.

„Kuti” fn. ügynök beszerzése 1966. II. 16-án történt, áprilisban a 35-ös villában bonyolították le vele találkozót.

(„Kuti” és „Szekeres” Pálfi elvtárs és Zalai elvtárs adataiban egyaránt szerepel.)

Zalai elvtársék megjelölt hálózati személyei közül „Zoltán” fn. ügynök a III/I. Csfség hálózatába tartozik. Közülük 1958-ban, 1960-ban, 1961-ben 1-1 főt, 1963-ban 2 főt szerveztek be. „König” fn. ügynököt az 1967. II. 21-i beszerzése után májusban vitték a K-villába találkozóra.

A B-dossziében 15 hálózati személy van feltüntetve, akik a villában járnak találkozóra, 7 fővel közülük 1965 óta a villában nem találkoztak, 1964-ben a Szolnok megyei párhuzamos alosztály ügynökével találkoztak egy alkalommal a villában. Az adatok szerint 45 hálózati személy ismerte meg a villát, ezenkívül 25 operatív tiszt járt ott találkozókra, akik közül 2 fő már nincs a BM állományában.

„Mezei-villa”

1950-től 1952 végéig a villát a II/5. Osztály használta K-lakásként, az eredeti tulajdonostól bérelve. Ekkor polgári személy részére utalták ki – államosítás folytán –, amikor is ÁVH-s gépkocsivezető költözött be a villába. 1955 nyarán egy angol állampolgárságú család foglalta el, Field Noel, aki ekkor szabadult a börtönből (1952-ben összeesküvésért ítélték el.) Szabadulása után kapta a villát, s „AB” rendszámú gépkocsival járt munkahelyére. A család felszínes kapcsolatot tartott a villa egyik angolul beszélő szomszédjával, egyébként zárkózott életmódot éltek. Az angol követség egyik „DT” rendszámú gépkocsiján is jártak hozzájuk. Az utca 46. sz. villájában lakókhöz is jártak az angolok DT-s kocsival.

Az angol család elköltözése után vált ismét lehetővé a villa konspirált célokra való felhasználása. Legalizálásként a Híradót és a Dokumentum Filmgyárat használtuk fel, azzal, hogy a „Mezei-villa” a filmstúdió vendégvillája, ahol külföldi és vidéki szakmabeliek szállnak meg.

Gondnokként egy volt ÁVH-s – aki az ellenforradalom során megsérült, majdnem járóképtelen – elvtárs feleségét alkalmazták, a BM Külügyi Osztály polgári alkalmazottjaként. A tömbbizalminál történt jelentkezéskor a személyi igazolvány bejegyzése alapján a tömbbizalmi értesült, a gondnok BM-es munkahelyéről.

A környéken lakók előtt feltűnő jelenség, hogy a gondnok házaspár – ahol a férj ÁVH-s munkahelyéről és feltehetően a feleség BM-es munkahelyéről értesültek – a környék lakóival nem barátkozik, arra hivatkozva, nem tudják, hogy mikor érkeznek a vendégek a villába, és ott ki kell szolgálni őket. Ha viszont a villa vendégei felől érdeklődnek, azt a választ adják, hogy sokszor ők sem látják az érkező vendégeket, mert nem mehetnek fel a villa felső részébe, ha a vendégek megérkeztek.

A villában általában hetente van vendég – ahogy a környékeliek észlelik – különböző állampolgárságúak, akiket általában a filmstúdió igazgatója vezet oda. A vendégekkel gyakran nők is megjelennek, és akkor a villa ablakai mindig le vannak függönyözve, egyébként sok esetben nyitva látni az ablakokat is. A villával kapcsolatban a környék lakóinak misztikus elképzelései vannak. Titokzatos villának tartják, mert lakói felől senkinek sem szabad érdeklődni. Azon a véleményen vannak, hogy a „Studio” azért tartja fenn a villát, hogy „ott esténként magasabb beosztású vezetők részvételével a nép számára nemkívánatos találkozókat bonyolítsanak le”. Ezt a feltevésüket többek között arra alapozzák, hogy nemegyszer „A” rendszámú kocsikat lehet látni a villa előtt parkírozni.

A beszerzéséskor a kötelező priorálásokat elvégezték. Operatív nyilvántartásunkban 1961-ben 2 személy szerepelt a 15. sz. házban: 1 fő a Magyar Közösség tagja volt, 1 főt ellenforradalmi tevékenység miatt 1960-tól 1963-ig F-dosszié alapján tartottunk ellenőrzés alatt.

Környezettanulmányt a K-lakás létesítése előtt nem készítettek. 1963-ban a helyi nyilvántartó ellenőrzése több hiányosságot sorol fel: nincs megjelölve a hálózat, az operatív állomány, aki a villát használja. A tartó által írt jelentés szerint a villát a Csoportfőnökség a- és b-alsztály minden beosztottja ismeri, használta és használja a villát, akciókra, beszerzésekre, ügynöki kiképzésekre, kiutazás előtti nagyobb eligazításokra. A hálózat egy része a villa rendeltetését ismeri. Az operatív tiszt szerint a K-lakás megszervezése óta még dekonspirációs veszély nem vetődött fel, így ellenőrzését konspirációs okok miatt nem tartották szükségesnek. Ezt követően 1964-ig

készít környezettanulmányt a helyi kmb-s⁵⁵, aki a fentiekben leírt véleményét hozta az operatív tiszt tudomására, a villa használatát illetően.

A villába járó operatív tisztek és hálózati személyek adatai ezt követően sincsenek feltüntetve. A különböző átiratok, igénylések stb. alapján 21 operatív tiszt tudott a villáról, közülük 5 fő már nincs a BM állományában. A dossziében elhelyezett felhasználásról szóló jelentés szerint 1964-ben „Kovács”, „Ügyvéd” „Pasaréti”, 1965-ben „Hegedűs Miklós”, „Erdélyi” ügynökök beszerzése történt a villában. Ezenkívül még egy beszerzés van megjelölve 1965. évben, ahol a beszerezett személy fedőnevét nem tüntették fel. 1966. évben a villában végrehajtott beszerzésekről – a kimutatás szerint 2–3 napon tartottak – adatok a B-dossziében nincsenek.

A villát 1966. IV. negyedévében tatarozták, a dossziében lévő feljegyzés szerint ez idő alatt a villát nem használták. Ennek ellenére a kimutatás szerint az alábbi kiadások voltak:

	Vásárlás	rezsi (TV, villany, telefon stb.)
október hó	219- 334.50	206-
november hó	226.90 284.50	866
december hó	226.90 334- 1.625.80	237 1.309- Ft

A dossziékban lévő számlák összege – egy kivételével – egyezik a [ki]mutatás adataival. A novemberi költség számla összege nem 866-, hanem 506 Ft.

A villa telefonkölsége igen magas, a havi 64 Ft-os alapdíj mellett 120-, 130 Ft-os telefonszámlák vannak. Október, november, december hónapban 206-, 250-, 237- Ft végösszegű telefonszámlák.

A tatarozás alatti magas telefonbeszélgetés, havonta 142, 186, 173 helyi beszélgetés, egyáltalán nem indokolt. Ugyanakkor a „Petőfi Otthon” telefonszámláján 1966 évben a legmagasabb helyi beszélgetés 88 volt, november hónapban, általában havonta 30–50 között volt.

[ÁBTL 1.11.10.Nytsz. 653/6. sz. n., 1967. aláírás nélkül (52. d.)]

2. A konspirált és találkozási lakások használatának és anyagi ellátásának szabályzatának 1. számú melléklete: a K-lakások berendezési normája, 1964. december 1.

Ebédlőszoba			Személyzeti szoba		
	Ebédlőasztal	1 db		Kétajtós szekrény	1 db
	Nagy tálaló	1 db		Sezlon	1 db
	Kis tálaló	1 db		Kerek asztal	1 db
	Vitrin	1 db		Szék	2 db
	Szék, kárpitozott	6 db	Fürdőszoba		
	Virágállvány	1 db		Pipereszekrény	1 db
				Piperepolc	1 db
Kombinált szoba				Szappantartó	1 db
	Kombinált szekrény	1 db		Törülközőtartó	1 db
	Rekamié,	1 db	Igényelhető		

	kétszemélyes		(lakásonként)		
	Fotel	2 db		Függöny és karnis	1 db
	Szék	2 db	(lakásszobánként)		
	Kerek asztal	1 db		Szőnyeg, szobai (spárga)	1 db
	Könyvállvány	1 db		Összekötőszőnyeg (spárga)	1-2 db
	Telefonasztal	1 db		Csillár	1 db
	Rádióasztal	1 db		Kép	1 db
	Virágállvány	1 db		Fűtési eszköz	1 db
			Mellékhelyiségenként		
Hálószoba				Opálbura csőingával	1 db
	Háromajtós szekrény	1 db	Lakásonként		
	Ágy, 2 személyre	1 db		Étkészlet	1 db
	Fotel	2 db		Evőkészlet	1 db
	Szék	2 db		Mokkaskészlet	1 db
	Kerek asztal	2 db		Likőröskészlet	1 db
	Fésülködőasztal	1 db		Boroskészlet	1 db
	Tükör	1 db		Vizeskészlet	1 db
	Éjjeliszekrény	2 db		Tálca	2 db
	Éjjeli lámpa	2 db		Lábas fedővel	2-3 db
				Fazék fedővel	2-3 db
Dolgozószoba				Autoszifon	1 db
	Íróasztal	1 db		Cigarettdoboz	1 db
	Írókarszék	1 db		Kávédaráló	1 db
	Könyvszekrény	1 db		Kávéfőző	1 db
	Kanapé	1 db		Rezsótűzhely	1 db
	Fotel	2 db		Rádió	1 db
	Szék	2 db		Nipp	10 db
	Kerek asztal	1 db		Nipp alátét	20 db
	Virágállvány	1 db		Hamutartó	2-3 db
	Telefonasztal	1 db		Virágváza	2-3 db
	Íróasztal lámpa	1 db		Asztalterítő, asztalonként	2 db
	Papírkosár	1 db		Ágynemű, 1-2 személyre váltással	
Hall				Könyv	20-30 db
	Kanapé	1 db		Törülköző	2 db
	Fotel	2 db		Takarítóeszköz-készlet (vödör, partvis, seprő, kefe, rongy stb.)	2 db
	Szék	2 db		Lábtörő	2 db
	Kerek asztal	1 db		Különféle konyhafelszerelési tárgyak (pl. dugóhúzó, fakanál)	2 db

			Villánként		
Konyha				Televízió	1 db
	Konyhaasztal	1 db		Televízióállvány	1 db
	Konyhaszekrény	1 db		Lemezjátszó	1 db
	Konyhai ülőke	1 db		Hűtőgép	1 db
	Fásláda	1 db		Parkettkeféző gép	1 db
	Szemétkgyűjtő	1 db		Porszívógép	1 db
				Írógép	1 db
Előszoba				Ventilátor	1 db
	Előszobafal	1 db		Kerti garnitúra	1 db
	Szék	2 db		Zászló	1 db
	Asztal	1 db		Kerti felszerelés	2 db
	Futószőnyeg (spárga)	1 db			

Megjegyzés: A lakások berendezésénél csak az a szempont vehető figyelembe, hogy a lakás az operatív követelményeknek megfeleljen, a legalizáló kívánságai nem.

[CEU HU OSA 357-2-1 (BM Parancsgyűjtemény) 4. archival box 64., 15–18.]

¹ Az ügynöki találkozók helyszíneit is lokalizáló feldolgozásra talán a legkorábbi példa: Markó György: *A Kalef. A Moszkva téri galeri története, 1964–1965*. Budapest, H&T Kiadó, 2005. A témánkkal kapcsolatos első áttekintő tanulmány: Petrikné Vámos Ida: Az állambiztonsági szervek konspirált és találkozási lakásai. In: *Szívvel és tettel. Tanulmányok Á. Varga László tiszteletére*. Szerk. Horváth J. András. Budapest–Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 2008. 313–324.

² A különböző belügyi objektumokról vezetett B-dossziék közül eddig csak mutatóba került néhány darab a levéltárba. Ezekről, illetve az ötvenes évek módszereiről lásd Takács Tibor: Jó szerencse, és minden más – egy „T” lakás története az ötvenes években. (*ArchivNet* http://www.archivnet.hu/old/rovat/cikk.phtml?cikk_kod=172 (Utolsó letöltés: 2010. október 25.) című cikkét.

³ A belügyi meghatározás szerint: Az állambiztonsági szervek fedés alatt működtetett bérleménye, amelyet hálózati személyek, SZT-állományú tisztek fogadására, operatív akciók lefolytatására, ellenséges objektumok, személyek időszakos megfigyelésére használnak. Lásd Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 4.2. 10-22/22/1976. A konspirált villák, lakások, figyelő és tartózkodási helyek, találkozási lakások létesítésének, szervezésének felhasználásának szabályzata kiadására szóló 22/1976. (XI.24.) számú belügyminiszteri parancs.

⁴ A belügyi meghatározás szerint: A találkozási lakás természetes vagy jogi személy tulajdonát, bérleményét képező olyan helyiség, amelyet a bérlő vagy tulajdonos írásbeli (szóbeli) megállapodás alapján a Belügyminisztérium a rendőr-főkapitányságok állambiztonsági szervei rendelkezésére bocsát ellenszolgáltatásért vagy nélkül (...) hálózati személyek fogadására, operatív akciók, figyelések bonyolítására. ÁBTL 4.2. 10-22/22/1976.

⁵ A legdrágább akasztás. A Rajk-per költségei. In *Száz rejtély a magyar kommunizmus történetéből*. Főszerk. Halmos Ferenc. Budapest, Gesta Könyvkiadó, 2004. 70–71.

⁶ *Vallomások a holtak házából. Ujszászy István vezérőrnagynak, a 2 vkf. osztály és az Államvédelmi Központ vezetőjének az ÁVH fogságában írott feljegyzései*. Szerk. Haraszi György. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Corvina, 2007. 9.

⁷ ÁBTL 4.2. 2-4911/1953. Konspiratív lakások központi nyilvántartásáról és ellenőrzéséről szóló 4/1953. (XI/5.) számú parancsa a belügyminiszter I. helyettesének.

⁸ ÁBTL 1.11.10. Nytsz. 653/6. 64-7968/63. Feljegyzés a T- és K-lakások számáról, 1963. szeptember 12. (52. d.)

⁹ Central European University, Open Society Archives (CEU HU OSA) 357-2-1 (BM Parancsgyűjtemény) 2. archival box 34. A Magyar Népköztársaság Belügyminiszterének 22. sz. utasítása, 1956. július 10. Az eredeti parancsok fénymásolata az intézmény honlapján is elérhető.

¹⁰ Takács Tibor: i.m.

¹¹ Ilyen igazoló jelentésnek is értelmezhető önéletrajzi részeket olvashatunk a belügyi állomány tagjainak fogyatéki anyagaiban, ahol a személyi adatlapokon külön sorok szolgálták az 1956-os tevékenység rögzítésére.

¹² CEU HU OSA 357-2-1 (BM Parancsgyűjtemény) 15. archival box 66. A jogtalan lakásfoglalások megszüntetése, „B” ingóságok visszaszerzése, 1957. március 12.

¹³ CEU HU OSA 357-2-1 (BM Parancsgyűjtemény) 13. archival box 18. A Magyar Népköztársaság Belügyminisztere első helyettesének 38. számú parancsa, 1957. augusztus 12.

¹⁴ A bizalmas kiadások kezelésére szolgáló pénzügyi keret. Korai szabályozásával kapcsolatban l. CEU HU OSA 357-2-1 (BM Parancsgyűjtemény) 3. archival box 30. A Magyar Népköztársaság Belügyminiszterének 105-2000/1953. számú utasítása, 1953. augusztus 19.

¹⁵ Az erre vonatkozó utalásban meglepően nagy összeg olvasható: „több ezer forintot juttatást adnak olyan ügynöknek, akiknek felderítő munkája... ezt nem teszi indokolttá...” CEU HU OSA 357-2-1 (BM Parancsgyűjtemény) 13. archival box 18.

¹⁶ A szabályzatok kidolgozására kijelölt személyek között több ismert állambiztonsági vezetőt is találhatunk: Nagy József alezredes (II/1. Osztály), Philip Tibor őrnagy (II/2. Osztály), Dénes István őrnagy (Külügyi Osztály), Harangozó Szilveszter százados (II/5. Osztály), Király István százados (Külügyi Osztály).

¹⁷ Ez a fordulat, elvárás visszatérően szerepel a MSZMP belügyminisztériumi szerveinek anyagaiban is. Tabajdi Gábor: „A szakmai munka segítése pártpolitikai eszközökkel” *Betekintő*, 2008/4. sz. <http://betekinto.hu/Default.aspx?cikkId=99> (Utolsó letöltés dátuma: 2010. október 25.)

¹⁸ ÁBTL 1.11.10. Nytsz. 653/6. 71-14086/58. Jelentés az 1958. november 1-jén meglévő és kizárt lakásokkal kapcsolatos kérdésekről, 1958. november 27. (52. d.)

¹⁹ ÁBTL 1.11.10. Nytsz. 653/6. 71-14086/58. Jelentés az 1958. november 1-jén meglévő és kizárt lakásokkal kapcsolatos kérdésekről, 1958. november 27. (52. d.)

²⁰ ÁBTL 1.11.10. Nytsz. 653/6. 64-6301/63. Jelentés a K- és T-lakások szervezésének, területi elhelyezkedésének, legalizálásának, felhasználásának és a lakások ellenőrzésének tapasztalatairól, 1963. július 12. (52. d.)

²¹ ÁBTL 1.11.10. Nytsz. 653/6. 64-6301/63. Jelentés a K- és T-lakások szervezésének, területi elhelyezkedésének, legalizálásának, felhasználásának és a lakások ellenőrzésének tapasztalatairól, 1963. július 12. (52. d.)

²² ÁBTL 1.11.10. Nytsz. 653/6. 64-7968/63. Feljegyzés a T- és K-lakások számáról, 1963. szeptember 12. (52. d.)

²³ Az alább bemutatott címlista részletes feldolgozása megerősíti ezt a feltételezést.

²⁴ ÁBTL 1.11.10. Nytsz. 653/6. sz. n. Jelentés a III/III. Csoportfőnökség lakásainak ellenőrzéséről a 057. és 33. számú parancs alapján, 1963. június 10. (52. d.)

- ²⁵ Az ilyen jellegű, a lebukás veszélyével járó helyzetek kiküszöbölése idővel beépült az állambiztonsági tananyagokba.
- ²⁶ ÁBTL 1.11.10. Nytsz. 653/6. sz. n. Jelentés a III/III. Csoportfőnökség lakásainak ellenőrzéséről a 057. és 33. számú parancs alapján, 1963. június 10. (52. d.)
- ²⁷ ÁBTL 1.11.10. Nytsz. 653/6. sz. n. Jelentés a III/III. Csoportfőnökség lakásainak ellenőrzéséről a 057. és 33. számú parancs alapján, 1963. június 10. (52. d.)
- ²⁸ A politikai elítéltekkel és a „klasszikus” ellenséges kategóriákkal foglalkozó állambiztonsági részleg.
- ²⁹ ÁBTL 1.11.10. Nytsz. 653/6. sz. n. Jelentés a III/III. Csoportfőnökség lakásainak ellenőrzéséről a 057. és 33. számú parancs alapján, 1963. június 10. (52. d.)
- ³⁰ ÁBTL 4.2. 10-26/9/1970. Az új lakbérrendelet kapcsán a K-lakások felmérésével kapcsolatos feladatokról szóló 09/1970. (XI.26.) számú BM I. főcsoportfőnöki utasítás.
- ³¹ Az összefoglalók a lakásokkal kapcsolatban csak házsámokat tartalmaznak. (Pontos cím [emeletszám, ajtó] csak néhány kivételes esetben fordul elő az iratokban.) A találkozási helyek pontos azonosítása ezen dokumentumok alapján tehát nem lehetséges. Így e „szigorúan titkos” minősítésüket elvesztett listák publikálása az egykori ingatlanok mai tulajdonosainak nem okozhat „kellemetlen” felismerést. A címlista kutatásunk szempontjából csak a Budapesten belüli elhelyezkedés miatt lényeges.
- ³² ÁBTL 1.11.10. Nytsz. 653/6. sz. n. Jelentés a III/III. Csoportfőnökség lakásainak ellenőrzéséről a 057. és 33. számú parancs alapján, 1963. június 10. (52. d.)
- ³³ CEU HU OSA 357-2-1 (BM Parancsgyűjtemény) 4. archival box 64. A konspirált és találkozási lakások használatának és anyagi ellátásának szabályzata, 1964. december 1.
- ³⁴ ÁBTL 4.2. 10-26/5/1967. A K- és T-lakások, villák, figyelőhelyek, üzlethelyiségek részére a BM Külügyi Osztály által kiadott berendezési és felszerelési tárgyak leltározásáról szóló 05/1967. (X.30.) számú BM I. főcsoportfőnöki utasítás.
- ³⁵ Ezek az ingatlanok valószínűleg nem szerepeltek a statisztikákban, illetve az alábbi címlistában.
- ³⁶ ÁBTL 1.11.10. Nytsz. 653/6. sz. n. 1967. Jelentés a 0031. számú parancs alapján a III/III. csoportfőnökség K-lakásainak tapasztalatairól, 1967. június 28. (52. d.)
- ³⁷ CEU HU OSA 357-2-1 (BM Parancsgyűjtemény) 8. archival box 52. A Magyar Népköztársaság Belügyminiszterének 0016. számú utasítása, 1968. december 5.
- ³⁸ Elsősorban a külföldi utazásokra és kapcsolatokra vonatkozó információk.
- ³⁹ Azaz az ifjúsági elhárítás.
- ⁴⁰ ÁBTL 1.11.10. Nytsz. 653/6. 64-38/8/72. Kimutatás volt T-lakástulajdonosokról, akiket 1967 után zártak ki, és Budapest I., V., VI., VIII. és XI. kerületeiben laktak, 1972. július 3. (52. d.)
- ⁴¹ ÁBTL 1.11.10. Nytsz. 653/6. 64-203/1974. Jelentés a BM III. Főcsoportfőnökség szervei által Budapest területén használatban lévő T- és K-lakások területi, cím szerinti elhelyezkedéséről, főbb mutatóiról, valamint a foglalkoztatott hálózati személyek számáról az 1974. június 30-i adatok alapján, 1974. október 22. (52. d.)
- ⁴² A XVII–XXII. kerületekben a forrás alapján 1974-ben nem volt K-, illetve T-lakás.
- ⁴³ ÁBTL 4.2. 10-22/22/1976. A Belügyminisztérium állambiztonsági szervei konspirált villái, lakásai, állandó figyelő- és tartózkodási helyei, találkozási lakásai létesítésének, szervezésének, felhasználásának szabályzata kiadására szóló 22/1976. számú belügyminiszteri parancs.
- ⁴⁴ ÁBTL 4.2. 10-22/8/1978. Az állambiztonsági szervek B-ellátmány, K- és T-lakásgazdálkodási szabályzatának kiadásáról szóló 8/1978. (V.2.) számú belügyminiszteri parancs.
- ⁴⁵ Az oktatófilmek őrzési helye: ÁBTL 4 9. Részleteket tartalmaz: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (DVD). Budapest, 2007, Arcanum Adatbázis Kft.
- ⁴⁶ *Az ügynökök élete.* (magyar dokumentumfilm, 82 perc, 2004) Rendező: Papp Gábor Zsigmond. http://port.hu/pls/fi/films.film_page?i_film_id=66529
- ⁴⁷ ÁBTL 1.11.10. Nytsz. 653/6. 64-203/1974. Jelentés a BM III. Főcsoportfőnökség szervei által Budapest területén használatban lévő T- és K-lakások területi, cím szerinti elhelyezkedéséről, főbb mutatóiról, valamint a foglalkoztatott hálózati személyek számáról az 1974. június 30-i adatok alapján, 1974. október 22. (52. d.)
- ⁴⁸ A részletes címlistát, illetve a térképeket lásd a „Fehér Hollók” munkacsoport honlapján. (www.hollok.hu)
- ⁴⁹ ÁBTL 1.11.10. Nytsz. 653/6. sz. n. 1967. Jelentés a 0031. számú parancs alapján a III/III. csoportfőnökség K-lakásainak tapasztalatairól, 1967. június 28.
- ⁵⁰ Elírás az eredetiben. Valószínűleg a BM III/2. Osztályra akart utalni a szerző.
- ⁵¹ Az állambiztonsági iratokban megfigyelhető gyakorlat szerint egy-egy részleg elnevezését visszavetítették a korábbi időkre is. Itt minden bizonnyal a belső reakció elhárításról van szó, amellyel 1957-1962 között a BM II/5. Osztály foglalkozott.
- ⁵² Diplomáciai Testületet Ellátó Igazgatóság.
- ⁵³ Itt valószínűleg a BM II/5-c, III/III-1-c, majd III/III-2-a alosztályról van szó, mely az egyházak körében történő elhárítást végezte.
- ⁵⁴ Itt valószínűleg a BM II/5-f, III/III-1-f, majd III/III-2-b alosztályról van szó, amely az ifjúság közötti ellenséges elemek felderítését végezte, de feladatkörében szerepelt egyházakkal szembeni elhárító tevékenység is, elsősorban az ifjúság és a szerzetesrendek körében. Lásd ÁBTL 2.8.1. 6328.
- ⁵⁵ Körzeti megbízott.

Fekete Rajmund

„Egy autót felgyújtani bűncselekmény. Ha több száz autó lángol, az politikai cselekvés” – Ulrike Meinhof és a nyugatnémet terrorizmus

Sarah Colvin: *Ulrike Meinhof and West German Terrorism: Language, Violence and Identity*. Camden House, Rochester. 2009. 265 oldal.

Egy kezünkön is meg tudjuk számolni azoknak az angol nyelvű monográfiáknak a számát, amelyek arra vállalkoztak, hogy bemutassák a Vörös Hadsereg Frakció (*Rote Armee Fraktion*, RAF) és a nyugatnémet terrorizmus történetét. A RAF egy radikális baloldali politikai csoport volt, amelyet Andreas Baader, Gudrun Ensslin, Horst Mahler, Irmgard Möller és Ulrike Meinhof alapított 1970-ben. A Vörös Hadsereg Frakciót – a sajtó és egyes kutatók is – előszeretettel nevezik Baader-Meinhof csoportnak, Sarah Colvin szerint azonban pontatlan ez a megnevezés, ugyanis Gudrun Ensslin – aki egyébként Andreas Baader barátnője volt – legalább annyira meghatározó alakja volt a csoportnak, mint Meinhof. Ettől függetlenül a szerző előszeretettel használja munkája során ezt a terminust, amelyet én a továbbiakban mellőzni kívánok. A szervezet megalakulását követően törvénytelennek nyilvánították, és kommunista terrorszervezetként, illetve városi gerilla csoportként definiálták. Működési területe főként Nyugat-Németország volt.

A RAF-ról szóló angol munkák közül említésre méltó Jillian Becker félreértelmezhető című munkája, *Hitler's Children: The Story of the Baader-Meinhof Terrorist Gang*¹ amelyben kevés elemzéssel, viszont annál több adattal találkozhatunk. Sarah Colvin legújabb műve, a 2009-ben megjelent *Ulrike Meinhof and West German Terrorism: Language, Violence and Identity*² is ide sorolható. A szerző az Edinburghi Egyetem Európai Nyelvek és Kultúrák Tanszékének oktatója, kutatási területe a német irodalom, történelem és kultúra, de foglalkozik terrorizmussal és a társadalmi nemek kutatásával is. Ezt jól mutatja egy korábbi munkája, amelyet Helen Watanabe-O'Kelly oxfordi professzorral együtt jelentetett meg.³

Legújabb könyve a mára már divatikonná, feminista mártírrá vált Ulrike Meinhofról szól, azonban – ahogy írja – nem biográfiát, hanem egy racionális és tényközpontú képet kíván felállítani arról a nőről, aki 1959 októberében robbant be a nyugatnémet újságírói köztudatba *A béke történelmet teremt*⁴ című írásával. Ulrike Meinhof 1934. október 7-én született Oldenburgban, Werner Meinhof művészettörténész és Ingeborg Guthardt második gyermekeként. 1955-ben a sikeres érettségi vizsgát követően a Marburgi Egyetemen germanisztikát, filozófiát, pedagógiát és szociológiát hallgatott. 1957-ben átiratkozott a münsteri egyetemre, ahol csatlakozott a baloldali Német Szocialista Diákszövetséghez (*Sozialistischer Deutscher Studentenbund*, SDS), és a Konrad Adenauer atomfegyverkezési tervei ellen tiltakozó antinukleáris békemozgalom (*Anti-Atom-Bewegung*) tagjaként is szerepelt.

A szerző számos angol, illetve német nyelvű könyvet, tanulmányt, korabeli újságcikket, sajtóanyagot használt fel munkája során. Véleménye szerint számos, Meinhoffal foglalkozó elemzés figyelmen kívül hagyja mindazt, hogy Ulrike Meinhof – attól függetlenül, hogy egyesek a második világháborút követő legjelentősebb nyugatnémet újságírónak tartják – egy gyilkos volt, aki szisztematikusan marginalizálta a rendőroket, a kormányhivatalnokokat és mindazokat, akik nem tartoztak ő és csoportja, a Vörös Hadsereg Frakció körébe.

A kötet Meinhof három írói korszakát különbözteti meg: (1) az újságírói érárt egészen 1970. május 14-éig, amikor a RAF első generációjának kemény magja kiszabadítja a fogva tartott Andreas Baadert; (2) ezt követik a forradalmi elképzeléseiről alkotott írományai – amelyet Colvin nevez így –, (3) illetve az 1972–76 közötti börtönévei alatt született munkái. Ennek az időbeni tagolásnak felelnek meg a jól átgondolt, szisztematikusan felépített fejezetek is, amelyek a fentebb említett gondolatsort követik nyomon. Ezek a következők: 1. Harci beszéd (1959–69): A

békemozgalomtól a forradalmi erőszak legitimációjáig. 2. Ami személyes, az politikai (1966–70): A feminizmustól a forradalmi nyelvig. 3. A zsugorodó kör (1970–72): A *Die Rote Armee aufbauentól* a májusi bombákig. 4. Meghúzni a vonalat köztünk és az ellenség között: A nyelvi csapda. 5. Az erőszak mint identitás: Börtönlevelek, 1972–76. 6. Az erőszak mint egy nő identitása? Terrorizmus és gender.

Találóak és kifejezőek az egyes fejezetek elején olvasható idézetek is, amelyek még inkább betekintést nyújtanak Meinhof és társainak világába. A könyv bevezető részében egy 1974. augusztusi nyilatkozatot olvashatunk, amiben Meinhof arról beszél, hogy „örömünket leljük minden zsaru halálában... aki rászedte és megölte a disznókat, az a bátyánk, nővérünk, bajtársunk, barátunk – egy közülünk”. (1. o.)

Sarah Colvin ezzel a könyvével nemcsak a Meinhof által írt szövegeket elemzi, hanem ezzel párhuzamosan teljes képet ad a Vörös Hadsereg Frakció első generációjának történetéről is. A szerző az általa elemzett forrásokat német és angol nyelven közli. Szerinte minden fordítás egyfajta értelmezést is jelent, ilyen a következő idézet is: „Amikor a disznókkal [rendőrökkel] van dolgod, az emberek egyetértenek abban, hogy kötelességük brutálisnak lenni. Az ő kötelességük összeverni az embereket és löni, és az ő feladatuk az elnyomás alkalmazása, de igazából az csak egy egyenruha, és csak egy szerep. Talán az egyenruhát viselő férfi egy kedves ember is lehet, amikor otthon van. Természetesen azt mondjuk, hogy azok a barmok disznók. Azt mondjuk, hogy az egyenruhás alak disznó, nem is ember. Ez azt jelenti, hogy nincs velük tárgyalni valónk, meg hülyeség is egyáltalán ezekkel az emberekkel szóba állni. És természetesen le is lehet őket löni.” (88. o.) Az idézett szövegből jól kiolvasható Meinhof érzelmi oldala, amikor azt taglalja, hogy a rendőrbőrbe bújt alak csak egy szerepet tölt be az állami gépezetben. Talán ez az ember a hétköznapi életben egy kellemes társaság is lehet. Azonban ez nem menti fel az alól, hogy egyenruhát visel, ezzel pedig az államot szolgálja. Amikor azt mondja, hogy „...az egyenruhás alak disznó, nem is ember”, tárgyként próbálja aposztrofálni őket, ezzel felmentve saját magát, illetve társait is a gyilkosság alól.

Colvin 1955-öt teszi meg kezdő évnek, amikor Ulrike Meinhof neve feltűnik a *Das Pläyoder* című újságban, amely később felvette a *Studentenkurier*, végül pedig a *konkret* nevet, amelyet a betiltott Németország Kommunista Pártja (*Kommunistische Partei Deutschlands*, KPD) finanszírozott illegálisan, főként keletnémet forrásokból. A szélsőbaloldali nézeteket valló lap heti rendszerességgel jelent meg. A kis „k” betű használata szándékos volt a szerkesztőség részéről, így például helytelen a már korábban említett Jillian Becker, illetve Stephen E. Atkins: *Encyclopedia of Modern Worldwide Extremists and Extremist Groups*,⁵ vagy éppen Nemes János: *Terroristák az NSZK-ban*⁶ című munkájában az újság nevének feltüntetése. Meinhof rövidesen a *konkret* sztárújságírójává nőtte ki magát, amit – ahogy Colvin írja – a jobboldalnak köszönhetett. Ugyanis Franz-Josef Strauss, a bajor Keresztényszociális Unió (*Christlich-Sozialische Union*, CSU) elnöke, a kor egyik vezető konzervatív politikusa szerint a lap durva és erkölcstelen kifejezéseket használt, és Meinhofot beperelte a *Hitler benned van*⁷ című írása miatt. Straussról 1964-ben így írt Meinhof: „Ahogyan most mi a szüleinket Hitlerről kérdezzük, úgy kérdeznek majd egyszer minket is a gyerekeink Franz-Josef Straussról.”

Colvin ennek kapcsán megvizsgálja azt, hogy mi készítette Meinhofot arra, hogy támadást indítson – egyelőre csak a *konkret* hasábjain – a nyugatnémet kormány ellen, amelynek a kancellárja 1963 októberéig Konrad Adenauer, a Kereszténydemokrata Unió (*Christlich-Demokratische Union*, CDU) alapító tagja volt. Véleménye szerint ebben nagy hatással volt rá nevelőnője, a későbbi neves történész, Renate Riemeck is, aki olyan munkákat készített, mint a *Példák a Goethe-i gondolkodásra*⁸ vagy a *Közép-Európa. Egy évszázad mérlege*. Hatással voltak rá a hatvanas évek erőszakos rendőri megmozdulásai is: Behno Ohnesorg egyetemi hallgató lelövése az iráni sah elleni 1967-es berlini tüntetésen, vagy a baloldali diákvezető, Rudi Dutschke ellen 1968. április 11-én elkövetett merénylet, amely a Springer-ház elleni fellépést eredményezte. Az elkövetőnél ugyanis megtalálták az Axel Springer által kiadott jobboldali radikális *Nationalzeitung* lap *Stopt Dutschke jetzt! Sonst gibt es Bürgerkrieg! (Állítsátok meg Dutschkét! Különb polgárháború lesz!)* című cikkét. A felháborodás a diákok között óriási volt. A Műszaki Egyetem nagytermében gyűlést tartottak, ahol a mintegy kétezer fős hallgatóság arra a

megállapításra jutott, hogy a tett igazi felelőse a Springer Kiadó, majd az Axel Springer épülete elé vonultak, és elállták a kijáratot. Ez azonban a rendőrség ellentámadását váltotta ki, és a tüntetést erőszakkal feloszlatták. Ulrike Meinhofnál ekkor kezdett körvonalazódni a forradalmi harcos figurája, aki lecsap az intézményesített erőszakra, és már ekkor megfogalmazódni látszik benne az, amely később több RAF-kiadvány alapját fogja képezni: a rendszer, az állam egy báránybőrbe bújt farkas, egy maszkot viselő fasiszta szörnyeket, amelyet inzultálni kell ahhoz, hogy megmutassa igaz arcát, ha kell, akár erőszakkal is. Így Meinhof lépésről lépésre az erőszak alkalmazása felé fordult – 1968-as esszéjében, a *Forradalmi beszéd*⁹ kezdő mondatában úgy fogalmaz, hogy „a forradalomról való beszéd a forradalom komolyan vételét jelenti”, (72. o.) vagyis a nyelv már korántsem elég, a változáshoz cselekedni kell. Azt mondja, hogy a forradalmi beszéd „egy jó kiindulópont ha (a baloldal) fel akarja szabadítani magát a belső elnyomás és... kétség alól, és munkához akar látni. A kérdés az, hogy a baloldal képes lesz-e az önfelszabadítás után is fennmaradni.” (73. o.)

1968 októberében megkezdődött Andreas Baader, Gudrun Ensslin, Thorwald Proll és Horst Schönlein pere, akik a védők tanácsára beismerték, hogy 1968. április 2-án két frankfurti áruházat gyújtottak fel, hogy ezzel is tiltakozzanak a vietnami bombázások ellen. A per során Baader úgy magyarázta ezt a „kényszert”, amely erre a bűntettre vitte, hogy „egy telített fogyasztói társadalom korlátolt eltompultságán” minden politikai erőfeszítésük kudarcot vallott, s fáklyát kellett gyújtaniuk. A perben elítéltek közül a RAF későbbi történetének szempontjából mindenképpen említésre méltó Gudrun Ensslin. 1940-ben született, középiskolás korában cserediákként egy metodista gyülekezet iskolájában töltött egy évet az Egyesült Államokban, majd a tübingeni egyetemen tanult germanisztikát, anglisztikát és filozófiát. Még a tübingeni diákévek alatt feleségül ment egyetemi hallgató társához, Bernhard Vesperhez, aki a nácik egyik legkedveltebb és dédelgetett írójának, Will Verpernek volt a fia. A fiú, mintegy apja bűneit is lerovandó, rendkívüli aktivitással vetette bele magát az általában radikális színezetű mozgalmakba, keményen küzdött az atomháború-ellenes akciókban a rendkívüli törvények ellen. Ensslin pedig mindenütt mellette volt. Együtt alapítottak egy kis kiadóvállalatot is.

Ulrike Meinhof frankfurti látogatását követően készült cikke az egyik legismertebb és legsűrűbben idézett munkája.¹⁰ Ebben kifejti, hogy az elkövetők nem a kívánt eredményt érték el a gyújtogatással, hiszen a károsultak profitra tesznek szert a biztosítótársaságok révén. Véleménye szerint azonban az akcióval sikerült megtörni a tulajdon védelmét érintő jogi aktust. Ismét nagyszerűen játszik a szavakkal, amelyek kellő súllyal bírnak: írása végén Fritz Teufel, a nyugat-németországi baloldal egyik kultikus figurájának gondolatát veszi át, miszerint az áruházfelgyújtásnál csak egy nagyobb véték van, egy áruház működtetése.

Júniusban a bírósági döntés előtt ideiglenesen szabadlábra helyezték Ensslint és Baadert. Később további 22 hónapra ítélte őket a bíróság, ám ők nem jelentek meg, hogy a büntetésüket letöltsék, Baadert azonban 1970. április 4-én egy közúti ellenőrzés során ismét elfogták. Ha Meinhof volt a RAF szellemi vezetője, akkor a szervező és végrehajtó főnök Andreas Baader volt. Szerepe kivált akkor nőtt meg, amikor a szervezet mindinkább elfordult a politikai elkötelezettségből fakadó megmozdulásoktól, s programjában előtérbe kerültek az államhatalom és a valóságos, valamint a vélt képviselői elleni erőszakos akciók. Baader ezekben érezte elemében magát, ahogy Nemes János is írja róla a már korábban említett munkájában. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy Andras Baader – akit minden körözőlevél, hivatalos irat foglalkozás nélkül nevezett – valami tompa agyú, műveletlen és érzéketlen figura lett volna. Épp ellenkezőleg: stammheimi cellájában 974 darab – filozófiai, szociológiai és politikai témájú – könyvet találtak.

1969-ben Meinhof végleg szakított a *konkret*tal. Forgatókönyvírásba kezdett: munkája a *Bambule* címet kapta, amely a nevelőotthonok mikroklímáját dolgozta fel. Azonban még ez sem a rendszer megváltoztatásáról, hanem a szolidaritásról szól, amelynek egyik szinonimája a lesbikus kapcsolat. Erre egy párbeszédben is utal, amikor az egyik nő (Monika) megkérdezi a másiktól (Lack), hogy lesbikus-e. „Házas vagyok” – feleli, mire az előző úgy válaszol: „De más vagy.” Lack asszonyt együttérzése és

emberközpontúsága miatt nem csak hogy szeretik, de meg is különböztetik a lányok a többi állami gondozótól.

A Vörös Hadsereg Frakció 1970. május 14-én kiszabadította a fogva tartott Baadert. Ez a szabadítási akció tekinthető a RAF születési időpontjának, amelyben részt vett Ulrike Meinhof is, ezzel csatlakozva a Vörös Hadsereg Frakcióhoz. Nem sokkal a kiszabadítási akciót követően megjelent a RAF első dokumentuma a szélsőbaloldali *Agit 883* lapban *Építsd a Vörös Hadsereget*¹¹ címen. A manifesztum – amelyet Ulrike Meinhof fogalmazott meg – konkrét üzenete, hogy különbséget tegyenek saját maguk és a baloldal között, amely más szerzők szerint felemésztette a RAF energiáit. Colvin ezen szöveg elemzésénél kiemeli a „mi” szócska lényegi változását. Amíg a *konkret* cikkeiben ez azt jelentette, hogy „mi” egy belső csoport vagyunk, aminek bárki tagja lehet, addig ez a nyilatkozat azt mondja ki, hogy „mi” továbbra is egy belső csoport vagyunk, amely a Vörös Hadsereg Frakció nevet viseli, de annak tagjai viszont már csak a RAF-tagok lehetnek. Azonban más retorikai változások is megfigyelhetők, mint például a történelmi és földrajzi párhuzamoknak hiánya, amelyet a *konkret* hasábjain Meinhof előszeretettel alkalmazott.

A szerző véleménye szerint a csoport következő dokumentuma (*Das Konzept Stadtguerilla*) egy defenzívebb érzést kelt az olvasóban, és itt jelenik meg a városi gerilla kifejezés is, amelyet Carlos Marighella munkájából vettek át.¹² Marighella 1911. december 5-én született Brazíliában, és 1969. november 4-én, 57 évesen vesztette életét egy rendőrökkel vívott tűzpárbaj során. John H. Williams csak „a városi gerilla-hadviselés atyjaként” emlegeti 1989-es munkájában.¹³ Hiába a defenzív érzés, amit a *Das Konzept Stadtguerilla* kelt, mégis egyfajta kontinuitás figyelhető meg a *Die Rote Armee aufbauennel*, hiszen itt is folytatódik a rendőrök kigúnyolása, akiket előszeretettel „disznók”-nak szólítottak – a kifejezést az amerikai Fekete Párducoktól vették át.

1970 folyamán a RAF több kisebb akciót hajtott végre. Szeptember 29-én egy időpontban három bankot raboltak ki, és több mint 200 000 márkát zsákmányoltak. A rendőrség és a végrehajtók több tagot, köztük Horst Mahlert, letartóztatta. November 22-én az „útlevélhivatal akció” keretében betörték a Langgöns bei Giessen-i polgármesteri hivatalba, ahonnan kitöltetlen vízjeles papírokat és hivatalos pecsétet loptak el. Ezt az időt a felkészülésre, autók, fegyverek és pénz beszerzésére fordították, de a sok akció miatt gyakoriak voltak a letartóztatások is, ezért a tagság létszáma erőteljesen lecsökkent. 1971 januárjában újabb bankot raboltak ki. A növekvő számú erőszakos cselekmények hatására az NSZK-ban megkezdte működését a Terrorizmusellenes Különleges Bizottság.

1971. július 15-én 3 000 rendőr részvételével Észak-Németországban hajtóvadászat indult ellenük. Egy utcai ellenőrzés során elfogták Werner Hoppét és Petra Schelmet, akiket, mivel ellenálltak a letartóztatásnak, lelőttek. Októberben két rendőrrel keveredtek tűzharcba Hamburgban. Az egyik rendőr meghalt, a másik megsebesült. A gyakori letartóztatások és hajtóvadászatok miatt a RAF nyugat-berlini székhelyét Frankfurtba helyezte át. A bajtársak elvesztése arra készítette Meinhofot, hogy egy évvel később, 1972-ben megírja a *Városi gerilla- és osztályharc*¹⁴ című munkáját, amely egy Mao Ce-tungtól átvett és kissé módosított szöveget használ fel kezdő soraiban: „A halál mindannyiunkhoz eljön, de nem minden halál jelentősége ugyanakkora... Egy olyan ember halála, aki az emberek érdekében hal meg, több súllyal bír, mint a Tai-hegység, de ha a fasiszták szolgálatában áll, és a kizsákmányolók és elnyomók szolgálatában hal meg, akkor halála könnyebb, mint egy hattyúpehelyé.” (99. o.)

A vietnami események miatt ekkor döntöttek el, hogy Németországban lévő amerikai célpontokat is támadni fognak. Ezt a támadássorozatot Colvin „a májusi bombázásoknak” keresztelte el, azonban még egy jelzőt szoktak erre használni: „a forró májust”. 1972. május 11-én este csőbombát helyeztek el az IG-Farben frankfurti épületének bejárata elé, ahol az amerikai tiszti klub is működött. A robbanásban egy ember meghalt, 13 pedig megsebesült. Egy nappal később szintén csőbombát robbantottak az augsburgi rendőrség előtt (öt rendőr súlyosan megsebesült), majd két órával később a müncheni Tartományi Nyomozóhivatal parkolójában egy robbanóanyagokkal teli autót röpitettek a levegőbe. Május 15-én egy bíró kocsjába szereltek bombát, de a robbanáskor csupán annak felesége ült benne, aki azonban

hihetetlen szerencsével túlélte a balesetet. Május 19-én az Axel Springer Kiadó székházában robbantottak egyidejűleg több bombát. Az épületet a korábbi számos téves bombariadó miatt nem ürítették ki, így 17 személy sérült meg. Később a RAF elhárította magától a felelősséget, azt állítva, hogy Springer a hibás, aki nem ürítette ki az épületeket, mert úgy látszik, a munkaidő fontosabb, mint a dolgozók élete. Erről a következőképp nyilatkoztak: „A kizsákmányoló működésük brutalitása, a politikai elnyomás, az erőfeszítés, hogy a minimumra csökkentsék a munkáért fizetett árat, mind megfelel a rendszer ésszerűségének – az észak-amerikai ipar nyomásgyakorlása az európai gazdaságra.” A RAF által kiadott nyilatkozatoknak (*Erklärung*) – mint ahogy azt a fenti is jól ábrázolja – három funkciója volt: közvetlen igényt állítani a kormány elé; ünnepelni a bombamerényleteket és bizonyítani az ellenállás lehetőségét, végül pedig azzal legitimálni a gyilkosságokat, hogy háborús helyzet van. Véleményük szerint, ha Vietnam az új Auschwitz, akkor Nyugat-Németország és az Egyesült Államok az új fasiszták, így az amerikai katonák megölése vagy a német bíró ellen elkövetett merénylet olyan értékkel bír, mintha kést döfnének a fasizmus szívébe. Az utolsó májusi bomba május 24-én, a heidelbergi amerikai támaszpont előtt robbant. A merényletben három amerikai katona meghalt, öt pedig megsebesült.

A májusi merényletekre válaszul a hatóságok a hónap utolsó napján nagyszabású akcióba kezdtek. A rendőrség és a Szövetségi Nyomozóhivatal lezárta az utakat, és minden arra járó ellenőrzött, miközben az NSZK összes helikoptere a levegőben járőrözött. De hiába, mert az akció semmiféle eredményt nem hozott. Közben felfigyeltek egy frankfurti garázsra, amely a RAF raktára volt. Gondos előkészítés után június 1-jén lecsaptak és elfogták az ott tartózkodó Baadert, Meinst és Raspét. Június 7-én kézre került Gudrun Ensslin és Ulrike Meinhof, majd Klaus Jünscke és Irmgard Möller is. A foglyokat teljesen elkülönítették egymástól, és a rokonaikon kívül – akik kéthetente felügyelet mellett látogathatták meg őket – senkivel sem érintkezhetek, sőt Meinhof cellájában éjjel-nappal égett a villany. Mivel a harc központi eleme volt a Vörös Hadsereg Frakciónak, így természetes volt, hogy a börtönben is megtalálják az ellenállás módját. Ez volt a Meinhof által csak „emberi fegyverként” emlegetett éhségsztrájk, amelyet az ügyvédek segítségével valósítottak meg. Ezt csak akkor hagyták abba, amikor jobb feltételeket biztosítottak számukra. Eközben Gudrun Ensslin egy új információs csatornát fejlesztett ki. Új fedőnév alatt (Ulrike Meinhof például a „Theres” fedőnevet kapta, utalva Avilai Szent Terézre) leveleket írtak egymásnak, amelyet ügyvédek juttattak el hozzájuk. A kapcsolattartás mellett még arra is volt idejük, hogy a városi gerillaharcban is tovább képezzék magukat. Az új információs rendszer tette azt is lehetővé, hogy újabb éhségsztrájkba kezdjenek (ez 1973. május 8-tól június 29-ig tartott), és bár ekkor a kényszertáplálást is alkalmazták, sikerült maguknak jobb fogvatartási körülményeket kiharcolni. A következő éhségsztrájkjuk 1974. augusztus 27-én kezdődött, amikor már a bírósági tárgyalás is megindult, valamint Meinhof közzétette követeléseit. Nyugdíjat és társadalombiztosítást követelt az összes bebörtönzött számára, továbbá szabad orvosválasztást, sztrájkjogot, felügyelet nélküli szexuális érintkezést, ellenőrzés nélküli látogatást, a levelek cenzúrájának és a fiatalok büntetés-végrehajtási intézményeinek megszüntetését, valamint koedukált büntetés-végrehajtási intézeteket.

Októbertől ismét kényszerrel kezdték etetni a foglyokat, jöllehet a hatóságok kijelentették, hogy nem értenek egyet a „tudatos és szadista kízással”. 1974. november 9-én azonban Holger Meins meghalt, de a sztrájk még 1975 februárjáig eltartott, és végül eredményesen zárult: a foglyok egy sor könnyítést kaptak, többek között megszüntették a teljes elzártságot, találkozhattak rokonaikkal és egymással is.

Ulrike Meinhof börtönben született írásai Colvin véleménye szerint a legérdekesebb tárgyai az erőszak és identitás kérdésének, illetve annak, hogy Meinhof miképp próbálja megfogalmazni mindazt a szellemi és nyelvi tünetet, ami a börtönélettel és a magánzárka szenvedéseivel együtt jár (ekkor ír például a „*csend terrorjáról*”). Első börtöncikkét az 1972-es müncheni merényletről¹⁵ írta. 1972. szeptember 5-én a Fekete Szeptember elnevezésű palesztin terrorszervezet az olimpiai faluba betörve túsul ejtett tizenegy izraeli sportolót, ezzel próbálva kikényszeríteni az izraeli államtól a palesztin foglyok szabadon engedését. Munkájában ismét szomorúság fogja el, amiért elvesztette bajtársait, a palesztin túszejtőket. Háttérbe szorítva a merénylők cselekedetét, csak az

általa fontosnak vélt reptéri mézárólásról („das Massaker in Fürstenfeldbrück“) ír, amely véleménye szerint ismét megmutatta a nyugatnémet állam valódi arcát. Ugyanis az elhibázott túszejtés során mind a tizenegy izraeli sportoló, illetve öt palesztin túszejtő és egy rendőr is életét vesztette. Colvin szerint ez az esszé olyan, mintha csak az újságírói érájából vagy a korai RAF-korszakból bukkant volna elő, azonban egyes elemzők szerint ez a munkája már egyfajta nyelvi összeomlást mutat, amelyben minden biztonnyal szerepet játszott Meinhof fizikai és szellemi állapota is. Colvin az összeomlás jegyeit inkább a gondolatok struktúrájának hiányában veszi észre. Meinhof a magánzárka tapasztalatait az agy mosás metaforájával jellemzi. Később azonban arról győzi meg magát, hogy a képzelete megegyezik a külső, a zárkán kívüli valósággal, azaz valóban átesett egy ideológiai agy mosáson.

1976. május 9-én Ulrike Meinhofot stammheimi cellájában felakasztva találták meg a börtönőrök. Halálának körülményei máig tisztázatlanok – mint ahogy az első generáció központi figuráinak halála is –, azonban a szerző ezzel nem kíván részletesen foglalkozni. Helyette bemutatja a *letzte texte von ulrike* című dokumentumot, amelyből jól kivehető Meinhof azonosulása a csoporttal és Andreas Baaderral. Az írás egyik központi témája, hogy az izoláció lassú eredménye a kapitalizmusnak, hiszen az egyén elszigetelése tulajdonképpen egy szükségyszerű előfeltétele a manipulációnak. Baadert nevezi meg a gerillaharcos megtestesítőjének, és újra meg újra megfogalmazza a csoporton belüli helyét. Colvin szerint ezekben az utolsó írásokban két Meinhoffal találkozhatunk: egyrészt a tevékeny és elszánt RAF-hanggal, aki sohasem engedi meg magának, hogy kétségek közé kerüljön, másrészt azzal az Ulrikével, aki elvesztette a lába alól a talajt.

A Németországban sokan csak ellenműként kezelt, Jutta Ditfurth tollából született írásban¹⁶ a szerző arról fejti ki véleményét, hogy Meinhofék súlyosan tévedtek az akkori nyugatnémet társadalom megítélésében. Abban, hogy az NSZK egy újabb fasiszta-militarista diktatúra felé tart, s ezt a fasiszálódást akár erőszak alkalmazásával is le kell leplezni. Azt is rosszul látták, hogy a Dél-Amerikában elterjedt városi gerillaharc egy az egyben átültethető Karlsruhéra vagy Kölnre.

Sarah Colvin könyvének utolsó fejezetében konklúzióként azt vonja le, hogy szerinte Ulrike Meinhof többet tehetett volna a forradalomért, ha nem vonul illegalitásba, és megmarad törvénytisztelő polgárnak. Véleménye szerint a Nyugat-Németországban látottak arra ösztönözték, hogy egy sajátos posztháborús nyelvet alakítson ki. Ezzel egy olyan metaforikus univerzumot állított fel, amelyben az NSZK egy fasiszta államot jelképezett, és az Egyesült Államok töltötte be a fasiszta-imperialista világhatalom szerepkörét, amely Észak-Vietnam „zsidoit” bombázta. Azzal, hogy ő és társai felléptek az elnyomással szemben, demonstrálják azt a politikai bátorságot és tudatosságot, amivel a szüleik nem rendelkeztek a hitleri érá idején. Ezzel a politikai bátorsággal és tudatossággal egészen 1998-ig éltek együtt a RAF-tagok, amikor is búcsúkommunikéjükben úgy fogalmaztak: „1970. május 14-én egy kiszabadítási akció folyamán létrejött a RAF. Ma befejezzük e projektet. A városi gerilla a Vörös Hadsereg Frakció formájában immár történelem.”

Mindent összegezve kijelenthetjük, hogy a könyv szerzője egy teljesen új oldalról mutatja be a Vörös Hadsereg Frakció történetét, és annak szócsövét, Ulrike Meinhofot. Ezt bizonyítja a hatalmas forrásbázis és az egyes, Meinhoftól származó írások részletes elemzése a könyv hasábjain. A kötet ráadásul gördülékeny stílusban segít eligazodni a csoport történetében és megismertetni gondolkodásmódját. Az i-re a pontot a kiadó teszi azzal, hogy egy kemény kötésű, jó stílusú borítóba csomagolta Sarah Colvin monográfiáját, akinek munkáira a jövőben nagyobb figyelmet kell szentelni.

- ¹ Becker, Jillian: *Hitler's Children: The Story of the Baader-Meinhof Terrorist Gang*. New York, Lippincott, 1977.
- ² Colvin, Sarah: *Ulrike Meinhof and West German Terrorism: Language, Violence and Identity*. Rochester, Camden House, 2009.
- ³ Colvin, Sarah – Watanabe-o' Kelly, Helen: *Women and Death 2: Warlike Women in the German Literary and Cultural Imagination since 1500*. Rochester, Camden House, 2009.
- ⁴ Meinhof, Ulrike: Der Frieden macht Geschichte. *konkret*, 1959/19–20. sz.
- ⁵ Atkins, Stephen E.: *Encyclopedia of Modern Worldwide Extremists and Extremist Groups*. Greenwood, 2005.
- ⁶ Nemes János: *Terroristák az NSZK-ban. Baader, Meinhof és társaik*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1978.
- ⁷ Meinhof, Ulrike: Hiler in Euch. *konkret*, 1961/10. sz.
- ⁸ Riemeck, Renate: *Beispiele goetheanistischen Denkens*. Basel, Die Pforte, 1974.
- ⁹ Meinhof, Ulrike: Revolutionsgerede. In Revolution gegen den Staat? Die außerparlamentarische Opposition – die neue Linke. Szerk. Dollinger, Hans. Bern, Rütten und Loening, 1968. 208–209.
- ¹⁰ Uő: Warenhausbrandstiftung. *konkret*, 1968/14. sz.
- ¹¹ Uő: Die Rote Armee aufbauen. *Agit 883*, 1970. június 5.
- ¹² Marighella, Carlos: *The Minimanual of the Urban Guerilla*. 1969.
- ¹³ Williams, John H.: *Carlos Marighella: The father of the urban guerilla warfare*. In Studies in Conflict & Terrorism. Volume 12, Issue 1, 1989. 1–20.
- ¹⁴ Meinhof, Ulrike: Stadtguerilla und Klassenkampf. *Zeitung*, 1972. május 1.
- ¹⁵ Meinhof, Ulrike: Die Aktion des Schwarzen September in München: Zur Strategie des antiimperialistischen Kampfes. *Zeitung*, 1972. november.
- ¹⁶ Ditfurth, Jutta: *Ulrike Meinhof. Die Biografie*. Berlin, Ullstein, 2007.